

UNIVERZITET "KIRIL I METODIJ"
FILOZOFSKO-ISTORIJSKI FAKULTET U SKOPLJU
KATEDRA ZA ISTORIJSKE NAUKE

MR ŽIVAN STOJKOVIĆ

VEZE RADNIČKOG I SOCIJALISTIČKOG POKRETA U SRBIJI
I MAKEDONIJI OD NJIHOVOG POČETKA DO 1919. GODINE

(DISERTACIJA)

MENTOR

PROF. DR DANČO ZOGRAFSKI

SKOPLJE, 1982. GODINE

SADRŽAJ

Strana

PREDGOVOR..... 1

UVOD

I. SRBIJA U DRUGOJ POLOVINI XIX I POČETKOM XX VEKA

1. Društveno-politički i ekonomski razvoj..... 12

2. Socijalistička misao i radnički pokret..... 19

II. MAKEDONIJA U DRUGOJ POLOVINI XIX I POČETKOM XX VEKA

1. Društveno-političke i ekonomske prilike..... 30

2. Radnički i socijalistički pokret..... 39

DEO PRVI

I. STAV PRVIH SRPSKIH SOCIJALISTA O BITNIM PITANJIMA POLOŽAJA NARODA NA BALKANU 60-TIH I 70-TIH GODINA XIX VEKA.....

47

II. SRPSKI SOCIJALISTI O MAKEDONSKOM PITANJU KRAJEM XIX VEKA I PRVI KONTAKTI SA MAKEDONSKIM SOCIJALISTIMA.....

65

III. MAKEDONSKI SOCIJALISTI O DRUŠTVENO-EKONOMSKOM RAZVOJU BALKANSKIH NARODA KRAJEM XIX VEKA.....

88

IV. ILINDENSKI PERIOD..... 97

DEO DRUGI

I. SRPSKI SOCIJALISTI O MAKEDONSKOM PITANJU OD ILINDENSKOG USTANKA DO MLADOTURSKE REVOLUCIJE.....

108

DEO TREĆI

I. NAJPLODNIJI PERIOD RAZVOJA SOCIJALISTIČKOG I RADNIČKOG POKRETA SRBIJE I VEZE SA MAKEDONSKIM RADNIČKIM POKRETOM OD 1908. DO 1912. GODINE.....

129

II. MAKEDONSKI SOCIJALISTI I SRPSKI SOCIJALISTIČKI I RADNIČKI POKRET OD MLADOTURSKE REVOLUCIJE DO BALKANSKIH RATOVA.....

173

DEO ČETVRTI

I. SRPSKI SOCIJALISTI I MAKEDONSKO PITANJE ZA VRE- ME BALKANSKIH RATOVA.....	205
II. PERIOD PRVOG SVETSKOG RATA.....	238
III. DELOVANJE MAKEDONSKIH SOCIJALISTA OD POČETKA PRVOG SVETSKOG RATA DO 1919. GODINE.....	268
ZAKLJUČAK.....	275
NAPOMENE.....	289
SKRAĆENICE.....	347
IZVORI I LITERATURA.....	349

PREDGOVOR

PREDGOVOR

I

Druga polovina XIX i početak XX veka bio je značajan period u istoriji balkanskih naroda. Rušenje turskog feudalnog sistema, pojava kapitalističkih odnosa, izgradjivanje državne nezavisnosti, borba makedonskog naroda za oslobodjenje i razvoj socijalističkog i radničkog pokreta, neke su od karakteristika toga perioda. Složenost položaja balkanskih naroda uticala je i na specifičnosti i zajedničke odlike radničkog pokreta.

U Srbiji su socijalističke ideje počele da se šire šezdesetih i sedamdesetih godina XIX veka, a nešto kasnije jačao je i radnički pokret, koji je postepeno dobijao i organizacione forme. Početkom XX veka Srbija je već imala razvijen radnički pokret, organizovanu Srpsku socijaldemokratsku partiju i Glavni radnički savez i igrala je značajnu ulogu u radničkom pokretu Balkana i Evrope. Stavovi srpskih socijalista o bitnim pitanjima društveno-političkog i ekonomskog razvoja balkanskih naroda, kao što su: borba za oslobodjenje i ujedinjenje, nacionalna ravnopravnost, Istočno pitanje, izvodjenje revolucije, makedonsko pitanje, Balkanska federacija, gledište o ratu i druga, bili su od velikog značaja za socijaldemokratski pokret. Međutim, od samog početka srpski socijalisti su shvatili da se radnički pokret u njihovoj zemlji ne može razvijati izolovano, već da predstavlja sastavni deo socijaldemokratskog pokreta Balkana i Evrope. Zato su, ispoljavajući svoju internacionalističku orijentaciju, organizovali saradnju sa socijaldemokratskim i sindikalnim organizacijama. Kruna medjubalkanske saradnje radničkih pokreta bila je Prva balkanska socijaldemokratska konferencija održana u Beogradu 1910.

godine. Spremnost socijalista balkanskih zemalja da sprovede nje-
ne odluke potvrda je njihovog jedinstva i povezanosti, što je i
bila jedina garancija uspeha. Srpska socijaldemokratska partija
nije do kraja svoga postojanja odstupila od osnovnih opredelje-
nja za rešavanje položaja balkanskih naroda. Posebnu pažnju je
posvećivala održavanju veza sa socijaldemokratskim partijama i
organizacijama južnoslovenskih naroda.

Makedonija je počela da se upoznaje sa socijalističkim ide-
jama krajem XIX veka. To je bila posledica sporijih političkih
promena, priznavanja turske vlasti i nešto kasnijeg razvoja ka-
pitalističkih odnosa i radničke klase. Medjutim, to nije utica-
lo na vrlo brzo i pravilno izgradjivanje stavova makedonskih so-
cijalista, stvaranje sindikalnih i socijaldemokratskih organiza-
cija i spremnosti za saradnju sa radnicima Srbije i ostalih bal-
kanskih zemalja. Svoje prve socijalističke misli usmerili su ka
osnovnom pitanju oslobodjenju Makedonije, koje, po njihovom shva-
tanju, mora biti delo samog makedonskog naroda. U isto vreme isti-
cali su i spremnost da saradjuju sa radničkim pokretima balkanskih
zemalja, da koriste njihova iskustva, uz poštovanje nacionalne ne-
zavisnosti, samostalnosti i prava na samoopredeljenje naroda. Bor-
ba za oslobodjenje od turske vlasti, mladoturska revolucija, bal-
kanski i prvi svetski rat bili su događaji od presudnog značaja
za razvoj Makedonije i za sazrevanje socijalističkog i radničkog
pokreta. Posle neuspeha ilindenskog ustanka 1903. godine, make-
donski narod je bio izneveren u mladoturskoj revoluciji, rasparčan
u balkanskim ratovima i još jednom izigran po završetku prvog svet-
skog rata, kada opet nije bilo rešeno makedonsko pitanje. Za sve
to vreme morao je da se suprotstavlja i propagandi susednih bal-
kanskih zemalja, koje su želele da makedonsko pitanje reše u svo-

ju korist. Zato su makedonski socijalisti bili svesni činjenice da je jedino socijalna demokratija sposobna da se bori protiv ovakvog stanja i da može da uspe samo ako se poveže sa socijaldemokratskim partijama i organizacijama balkanskih zemalja. Saradnja, pak, sa Srpskom socijaldemokratskom partijom bila je od posebnog značaja, ne samo zbog blizine Srbije, već i zbog ispravnih stavova srpskih socijalista prema makedonskom pitanju. Značaj ovih veza bio je utoliko veći jer su one predstavljale osnovu čvršćeg povezivanja radničkih pokreta Srbije i Makedonije i razvoja komunističkog pokreta između dva svetska rata.

II

Radnički i socijaldemokratski pokret u jugoslovenskim zemljama bio je i do sada predmet istraživanja istoričara. Medjutim, sem studije dr Stojana Kesića¹ i knjige Vitomira Koraća², nije bilo dela koje bi se bavilo ovim pitanjem. Ostale brojne studije koje su obradivale istorijat radničkog pokreta jugoslovenskih zemalja uglavnom su prikazivale radnički pokret određene zemlje ili pojedina pitanja kao što su: odnos prema ratu, ujedinjenje jugoslovenskih naroda, makedonsko pitanje, nacionalno pitanje, veze sa radničkim pokretima evropskih zemalja i drugo.³ Prilikom njihove obrade bilo je i parcijalnog prikazivanja pojedinih oblika veza i saradnje, što je predstavljalo samo osnovu za dalja istraživanja.

Prvi koji se u posleratnoj istoriografiji prihvatio obrade odnosa i veza između radničkih pokreta jugoslovenskih naroda bio je dr Stojan Kesić u studiji "Radnički pokreti u jugoslovenskim zemljama do 1914. godine". Prikazujući njihov istorijat i delatnost istaknutih ličnosti dr Kesić je obradio internacionalizam,

medjusobne uticaje na izgradnju pokreta, ulogu radničke štampe, borbu protiv šovinizma i nacionalizma, jugoslovensko i balkansko pitanje i saradnju izmedju sindikalnih pokreta. Koristeći objavljenu i neobjavljenu arhivsku gradju, koja mu je tada bila dostupna, i dosta obimnu radničku štampu uspeo je da objasni raznovrsne oblike saradnje radničkih pokreta balkanskih zemalja. On je, medjutim, obradio period do 1914. godine, mada je vreme prvog svetskog rata, iako predstavlja prekid u organizovanom delovanju radničkih pokreta, obilovalo kontaktima i akcijama jugoslovenskih socijalista na medjunarodnom planu i, kad su to prilike dozvoljavale, u okviru njihovih zemalja. Takodje, verovatno zbog obimnosti teme nije se mogao detaljnije pozabaviti odnosom izmedju radničkih pokreta Srbije i Makedonije. Za obradu ovog pitanja koristio je gradju o radničkom pokretu Makedonije objavljenju dve publikacije: "Odbrani statii za rabotničeskoto i socijalističkoto dviženje vo Makedonija", 1895-1914, Skopje 1962. godine i "Istorski arhiv na Sojuzot na komunistite na Makedonija", tom III, kn. 2 (1895-1914), Skopje 1962. godine. Medjutim, rad je pisan pre objavljivanja sabranih dela srpskih socijalista Živojina Žujovića, Dimitrija Tucovića i Dušana Popovića⁴, kao i prepiske srpskih socijalista⁵. No, i pored toga, studija dr Stojana Kesića predstavlja solidnu podlogu za dalja istraživanja medjusobnih odnosa pojedinih radničkih pokreta jugoslovenskih naroda.

Istoriju radničkog pokreta Makedonije proučavao je prof. dr Dančo Zografski. Napisao je dve studije: "Za rabotničkoto dviženje vo Makedonija do Balkanskata vojna" i "Jugoslovenskite socijalisti za makedonskoto prašanje".⁶ U obe studije, pored iznošenja stavova makedonskih socijalista o važnijim pitanjima razvoja naroda na Balkanu, posebno makedonskog naroda, daje i prikaz sta-

va srpskih socijalista o makedonskom pitanju. U posebnim, pak, člancima profesor Zografski je obradio odnos prvih srpskih socijalista prema makedonskom pitanju iznoseći vrlo uspešno sličnosti i razlike u njihovim stavovima.⁷ Profesor Zografski piše i o stavu Dimitrija Tucovića o makedonskom nacionalnom pitanju. Ukazao je na važnost ovog pitanja i izneo ne samo Tucovićeve već i gledišta Srpske socijaldemokratske partije, ističući i slabosti koje su se tom prilikom ispoljile.⁸

Zainteresovanost makedonskih istoričara za proučavanje pogleda balkanskih socijalista o makedonskom pitanju dokazuje i obimna istorijsko-sintetička analiza dr Ordeta Ivanoskog "Balkanske socijalisti i makedonsko pitanje".⁹ On je odnos balkanskih socijalista prema makedonskom pitanju prikazao kroz najvažnija pitanja položaja makedonskog naroda: oslobodjenje Makedonije, nacionalno-oslobodilački pokret, državno-pravno rešavanje makedonskog pitanja, Balkanska federacija i, najzad, odnos velikih sila prema ovom pitanju. Obimnost problema kojima se bavio nije mu dopustila da detaljnije iznese veze i saradnju makedonskog i srpskog radničkog pokreta.

U srpskoj historiografiji, sem dela dr Jovana Marjanovića, koji je pisao o razvitku radničkog pokreta jugoslovenskih zemalja do prvog svetskog rata¹⁰, nema studije koja bi celovito prikazala istoriju socijalizma u Srbiji. Medjutim, to ne znači da nema studija koje obradjuju stavove srpskih socijalista o bitnim pitanjima razvoja balkanskih naroda. Brojni i eminentni autori, dobri poznavaooci istorije radničkog pokreta, ne samo Srbije, već i ostalih balkanskih zemalja usmeravali su istraživanja na obradu pojedinih značajnih pitanja od zajedničkog interesa za sve balkanske narode, kao što su: oslobodjenje i ujedinjenje balkanskih, a

posebno jugoslovenskih naroda, Istočno pitanje, odnos prema revoluciji i nacionalnom pitanju, mogućnost stvaranja Balkanske federacije, pitanje rata i imperijalističkih težnji velikih sila i, naravno, makedonsko, kao jedno od centralnih pitanja na Balkanu. Ukoliko se gledišta o ovim pitanjima uzmu kao jedan od oblika povezanosti radničkih pokreta južnoslovenskih naroda onda se može reći da su, u tim delima, studijama i člancima, takodje, postavljene osnove za šire sagledavanje veza i odnosa između pojedinih radničkih pokreta.¹¹

III

Naše opredeljenje da se bavimo pitanjem veza srpskog i makedonskog radničkog pokreta rezultat je saznanja o etničkoj, teritorijalnoj i sudbinskoj povezanosti jugoslovenskih naroda, koji su u svojoj bogatoj istorijskoj prošlosti imali iste puteve razvoja. Oni su se ogledali u borbi za oslobodjenje od tuđinske vlasti, razvoju radničkog pokreta i nastavljanju revolucionarne borbe do konačnog ostvarenja pune samostalnosti i jednakosti u socijalističkoj Jugoslaviji. Povezanost jugoslovenskih, pa prema tome i srpskog i makedonskog naroda, ima dublje korene, koji su rezultat, pre svega, neprekidne saradnje socijalističkog i radničkog, a kasnije i komunističkog pokreta.

Jedan od ličnih motiva je i taj što smo istorijsku nauku studirali upravo u Makedoniji, u Skoplju, i došli do saznanja da je teško naći narod koji je u sticanju svoje nacionalne samostalnosti imao teži put nego što je to imao makedonski narod. No, njegova izuzetna vitalnost i upornost u vodjenju teške borbe za ravnopravnost i samostalnost pleni svojom snagom i odlučnošću da se uspostavi bratska zajednica južnoslovenskih naroda uz pravo sva-

kog naroda na slobodan život. Proučavanjem, pak, stava Srpske socijaldemokratske partije prema makedonskom nacionalnom pitanju došli smo do zaključka da postoji bogatstvo veza makedonskog i srpskog radničkog pokreta od same pojave socijalističkog učenja, pa sve do kraja prvog svetskog rata. Te veze su doprinosile jačanju obadva pokreta i stvaranju uslova da se borba nastavi do ostvarenja konačne ravnopravnosti.

Opređeljujući se za ovu temu bili smo svesni činjenice da će istraživanje veza srpskog i makedonskog radničkog pokreta biti težak posao koji zahteva veliku upornost, jer je obrada veza između pojedinih pokreta napornija od kompleksnog prikazivanja odnosa između svih radničkih pokreta balkanskih ili jugoslovenskih naroda. Posle upoznavanja sa obimnom literaturom iz istorije radničkog pokreta Srbije i Makedonije, pregledali smo objavljenu arhivsku gradju¹², koja je obogaćena publikovanjem već pomenute prepiske srpskih socijalista i izvora za proučavanje istorije makedonskog naroda.¹³ Pošto smo se upoznali s arhivskom gradjom u arhivima Univerzitetske biblioteke "Svetozar Marković" u Beogradu, Socijalističke Republike Srbije, Saveznog sekretarijata za inostrane poslove u Beogradu, Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Socijalističke Republike Makedonije, Instituta za nacionalnu istoriju Makedonije i u Narodnom muzeju u Leskovcu, došli smo do saznanja da je ta gradja dosta oskudna, ali da ipak pruža mogućnost da se izvuku zaključci o saradnji makedonskog i srpskog radničkog pokreta.

Radnička štampa u Srbiji i Makedoniji u drugoj polovini XIX i početkom XX veka omogućava da se saznaju mnogi podaci o vezama i saradnji u socijaldemokratskom i sindikalnom pokretu. Veliki broj socijalističkih i sindikalnih listova i časopisa,

proglasa, brošura i posebnih izdanja, doprinosio je širenju socijalističkih ideja i sindikalnog pokreta, informisao radnike o zbivanjima u Srbiji i Makedoniji i predstavljao solidnu osnovu za upoznavanje sa različitim oblicima veza i saradnje, naravno, uz neophodnu kritičnost i upoređivanje izvora tamo gde je to moguće. Razmena radničke štampe i ostalih publikacija bila je ustaljena forma saradnje, a u isto vreme i dokaz zainteresovanosti radnika i jedne i druge zemlje za praćenje razvoja radničkog pokreta. Vrlo uspešno je socijalističke listove i časopise, u drugoj polovini XIX veka, prikazao dr Andrija Radenić¹⁴, čime je mnogo pomogao istraživačima ovog perioda.

Za obradu ove teme od velikog značaja je i objavljivanje prepiske srpskih socijalista, koja je, pored već publikovane u knjizi "Srpski socijalistički pokret za vreme prvog svetskog rata, materijali" (Beograd 1958), dragocen izvor za objašnjavanje nekih pitanja koja, na osnovu do sada postojećih izvora, nisu mogla biti objašnjena.

Na žalost i pored upornog nastojanja da dodjemo do materijala koji se nalaze u privatnim zbirkama porodica istaknutih srpskih socijalista, ili su ih otkupile odgovarajuće institucije, ali su neobradjeni i još nedostupni za korišćenje, nismo uspeli. Takva je, na primer, zbirka pisama i drugih dokumenata Dragiše Lapčevića, koja je još u posedu porodice Lapčević, zatim otkupljena zbirka Radoslava Perovića, koja se nalazi u Univerzitetској biblioteci "Svetozar Marković" u Beogradu i zbirka Slobodana Komandinića u Narodnom muzeju u Kragujevcu. Ako se tome doda da postoji mogućnost da se eventualno otkrije komplet "Socijalističke zore", 1910-1912. godine, onda je jasno da ovaj naš rad ne predstavlja ni u faktografskom pogledu završeno istraživanje pitanja veza

makedonskog i srpskog radničkog pokreta, već pruža mogućnost da se nastavi i obogati novim saznanjima i činjenicama. Naša namera je bila da na osnovu dosadašnje literature, objavljene i neobjavljene gradje iznesemo sve oblike saradnje radničkih pokreta Srbije i Makedonije, koja je bila bogata i koja svedoči o njihovoj snazi, samostalnosti i medjusobnoj povezanosti.

Pristupili smo obradi ovog pitanja na način koji bi nam omogućio da raznovrsne oblike veza i saradnje pratimo hronološki u odredjenim vremenskim periodima, na osnovu uslovno prihvaćene periodizacije radničkog pokreta Srbije i Makedonije. Smatrali smo da ne treba jedino insistirati na neposrednim vezama, kontaktima, susretima, posetama već podjednako i na stavovima o važnim pitanjima društveno-političkog i ekonomskog razvoja srpskog i makedonskog naroda, koji u isto vreme govore o sličnostima, razlikama, originalnosti i samostalnosti pokreta, ali i o jedinstvu socijalističkih ideja na Balkanu i u Evropi. Jer, zainteresovanost radnika jedne zemlje za opšta pitanja zajedničke sudbine balkanskih naroda je svojevrsna potvrda veze i jedinstva. Pošto tokom rada neprekidno ističemo veze socijalističkog i radničkog pokreta smatramo za potrebno da istaknemo da se ne radi o različitim pokretima, već o jedinstvenom radničkom pokretu, a ovakvo označavanje ima za cilj da posebno istakne i saradnju sindikalnih pokreta, jer svi radnici koji su bili članovi sindikalnih organizacija nisu bili i socijaldemokrati. Takođe, kad govorimo o socijaldemokratskom pokretu upotrebljavamo termin socijalista za sve one koji su njemu pripadali, jer se radi o jedinstvenom označavanju ljudi koji su u drugoj polovini XIX veka prihvatili socijalističke ideje i o onima koji su te ideje nastavljali i onda kad se razvija socijaldemokratski pokret, koji ih, fak-

tički, u osnovi ima.

Svi datumi u radu navedeni su po starom kalendaru, a onde gde je bilo potrebno u zagradi smo obeležili i datum po novom kalendaru.

Na kraju smatramo osobitom čašću da srdačno zahvalimo našem mentoru prof. dr Danču Zografskom, koji nam je prilikom izrade rada pružio veliku pomoć stručno-metodološkim uputstvima, bogatim naučnim iskustvom i odličnim poznavanjem radničkog pokreta makedonskog i drugih naroda. Takodje, zahvaljujemo stručnim saradnicima Instituta za istoriju radničkog pokreta u Beogradu, Instituta za nacionalnu istoriju u Skoplju, dr Sergiju Dimitrijeviću i svim radnicima arhiva, instituta i biblioteka koji su nam omogućili korišćenje gradje i literature.

UVOD

I. SRBIJA U DRUGOJ POLOVINI XIX I POČETKOM XX VEKA

1. Društveno-politički i ekonomski razvoj

Društveno-politički i ekonomski razvitak Srbije u drugoj polovini XIX i početkom XX veka karakterističan je za nje-
no pretvaranje u kapitalističku državu. Postignuti uspjesi u
ustancima protiv Turaka, početkom XIX veka, omogućili su joj
izgrađivanje države i nastavak borbe za konačno oslobođenje.
Od apsolutističke monarhije do buržoaskog parlamentarizma, od
vazalne kneževine do samostalne kraljevine, Srbija je počela
da igra značajnu ulogu na Balkanskom poluostrvu izgrađujući
sopstvenu spoljnu politiku sa prilično ambicioznim planovima.

Osnovna karakteristika spoljne politike Srbije za vreme
apsolutističke vladavine kneza Mihajla Obrenovića (1860-1868)
bila je težnja da se oslobađanjem neoslobođenih srpskih i dru-
gih balkanskih oblasti stvori slobodna balkanska jugoslovenska
država. Međutim, i pored dobijanja Šapca, Smedereva, Kladova,
Sokola i drugih gradova od Turske 1867. godine, jake nacional-
ne propagande i sklapanja sporazuma sa Crnom Gorom (1866), sa
bugarskim revolucionarnim komitetom u Bukureštu (1867) i Grčkom
(1867), njegov autokratski režim nije bio prihvaćen. Mihajlo je
ubijen 1868. godine.¹

Okupljena oko liberala sa Jovanom Ristićem na čelu buržo-
azija u doba namesništva donosi ustav 1869. godine, kojim do-
nekle želi da ograniči vlast kneza, ali i da obezbedi svoj u-
ticaj. Period od početka devedesetih godina obeležen je vlada-
vinom Milana Obrenovića (1872-1889). Karakteristike tog perio-
da bile su: preorijentacija spoljne politike prema Austro-Ugar-
skoj, konačno oslobođenje od turske vlasti, formiranje politič-

kih stranaka, unutrašnji nemiri, novi ustav i abdikacija kralja Milana.

Tek što je mladi knez preuzeo vlast od namesništva izbio je u leto 1875. godine ustanak u Bosni i Hercegovini, koji je na dnevni red evropske politike sa punom žestinom postavio Istočno pitanje. Srbija je sa Crnom Gorom i Rusijom učestvovala u ratovima protiv Turske 1876-1878. godine. Ona, međutim, nije bila spremna za rat, pa je 1876. godine kod Đunisa pretrpela poraz, tako da je bila primorana da sa Turskom sklopi mir 1877. godine. Ulaskom Rusije u rat 1877. godine Srbija uspešno obnavlja ratna dejstva i oslobađa Niš, Pirot, Prokuplje, Kuršumliju, Leskovac i Vranje. Rusija je odnela pobedu i nametnula je Turskoj, marta 1878. godine, Sanstefanski mir, kojim je predvidela stvaranje Velike Bugarske. Na Berlinskom kongresu, juna 1878. godine, Sanstefanski ugovor je stavljen van snage. Srbiji je priznato proširenje na niški, pirotski, vranjski i toplički okrug, a takozvana Velika Bugarska podeljena je na Kneževinu Bugarsku i Istočnu Rumeliju, kao provinciju Turske. Crna Gora je dobila nezavisnost sa teritorijalnim proširenjem. Austro-Ugarska je okupirala Bosnu i Hercegovinu.²

Osamdesetih godina XIX veka u Srbiji se formiraju političke stranke. Među prvima bila je Radikalna stranka, koja ima svoj program i statut. Ona je u početku bila nosilac demokratskih zahteva i protivnik birokratskog sistema u Srbiji, ali se kasnije pretvara u buržoasku stranku zalažući se, u spoljnoj politici, za ujedinjenje srpstva i očuvanje nezavisnosti. Liberalnu i Naprednu stranku činili su bogati trgovci, bogati seljaci, bankari, sveštenici i prvi industrijalci.³

Vežanost za Austro-Ugarsku, potpisivanjem Tajne konvencije 1881. godine, nezadovoljstvo posle proglašavanja Srbije za kraljevinu 1882. godine, Timočka buna 1883. godine i poraz u ratu sa Bugarskom 1885. godine, uticali su da radikali, posle dolaska na vlast, pojačaju pritisak na kralja da se u zemlji zavede ustavnost i parlamentarizam. Srbija dobija novi ustav 1888. godine, kojim je ojačala uloga Narodne skupštine, ali nije znatno oslabljena ni kraljeva vlast. Kralj Milan se 1889. godine povlači sa vlasti, a novi predstavnik dinastije Obrenović, kralj Aleksandar, 1893. godine, pre punoletstva državnim udarom preuzima vlast od namesništva. Vladavina mu je bila ispunjena unutrašnjim krizama, što je bilo rezultat krajnje političke nesređenosti.

Samovolja kralja Aleksandra posle krvavih martovskih demonstracija 1903. godine, koje su organizovali socijalisti, česti dvorski skandali i svađe i neviđena brutalnost izazvali su revolt oficira. Oni su u noći između 28. i 29. maja 1903. godine ubili kralja i kraljicu i okončali vlast dinastije Obrenović. Na vlast je došao Petar Karađorđević (1903-1912) i vraćen je ustav iz 1903. godine, koji je u osnovi bio isti kao i ustav iz 1888. godine.⁴

Prve dve decenije XX veka u srpskoj istoriji bile su ispunjene daljim jačanjem kapitalističkih odnosa i domaće buržoazije, borbom za ekonomsku i političku emancipaciju u carinskom ratu sa Austro-Ugarskom, krizom povodom aneksije Bosne i Hercegovine, balkanskim ratovima i najzad prvim svetskim ratom, koji je upravo počeo u Srbiji. Stvoreni su uslovi za intenzivniji razvoj radničkog pokreta koji, u ovom periodu, dobija i jake organizacione forme. Izmenjena je spoljna politika Srbije koja se

orijentiše prema Rusiji, Francuskoj i Engleskoj. U nacionalnoj politici zastupljena je teza o širenju srpskih teritorija, saradnji sa susednim balkanskim zemljama i odbrani nezavisnosti i ujedinjenju srpstva. Bitna karakteristika njenog unutrašnjeg političkog razvoja, posle majskog prevrata, bila je i borba građanskih političkih stranaka oko pozicija vlasti.⁵

Raskid sa Austro-Ugarskom usledio je posle carinskog rata, koji je započeo 1906. i sa prekidima trajao do 1911. godine. Srbija je, nasuprot predviđanjima Austro-Ugarske da će je ovim ratom slomiti, doživela snažan privredni razvitak. U trgovini je počela da se orijentiše na Nemačku, Belgiju, Italiju i druge zemlje.⁶

Svu težinu austro-ugarskog pritiska Srbija je osetila u aneksionoju krizi, koja je počela 1908. godine. Uplašena mladoturskom revolucijom, a ostvarujući svoj plan nadiranja prema jugu, Austro-Ugarska je 7. oktobra 1908. godine, uz podršku Nemačke i usmenu saglasnost Rusije, proglasila aneksiju Bosne i Hercegovine. Veliki protesti povodom ovog akta izbili su u Srbiji i Crnoj Gori, koje su smatrале da su ovim direktno ugroženi njihovi interesi. Međutim, kako je Rusija bila nespremna za rat priznala je aneksiju, što su prečutno učinile i druge sile. Srbija je takođe bila primorana da marta 1909. godine prizna aneksiju.⁷

Mladoturska revolucija, nacionalistička politika Mladoturaka, pojačana četnička akcija u Makedoniji, neuspeh reformi u Turskoj, nasilja turske vojske, kao i promenjena međunarodna politička situacija uticali su na povezivanje balkanskih naroda za borbu protiv Turske. Godine 1912. zaključen je balkanski savez

između Srbije, Bugarske, Grčke i Crne Gore. Napadom Crne Gore na Tursku 9. oktobra i ulaskom u rat Srbije, Grčke i Bugarske 18. oktobra 1912. godine započeli su balkanski ratovi, koji su bitno izmenili političku situaciju na Balkanu. Turska je poražena, a mir je potpisan u Londonu 30. maja 1913. godine čime je bio završen prvi balkanski rat. Turska je izgubila sve teritorije zapadno od linije Enos-Midijska i zadržala samo mali pojas oko Bosfora i Dardanela. Nezadovoljni podelom teritorije Makedonije balkanski saveznici su povelili drugi balkanski rat, koji je započeo sukobom Srbije i Bugarske. U rat su se umešale i Grčka, Crna Gora, Rumunija i Turska. Bugarska je bila poražena, pa je u Bukureštu 10. avgusta 1913. godine zaključen mir kojim je izvršena definitivna podela Makedonije. Srbija je dobila severnu i srednju Makedoniju, Grčka južnu Makedoniju sa Solunom i deo zapadne Trakije, Rumunija južnu Dobrudžu, a istočna Trakija sa Jedrenom vraćena je Turskoj.⁸

Ishodom balkanskih ratova bila je pogođena i Austro-Ugarska, koja je na jugu u Kraljevini Srbiji dobila jakog protivnika. Jula 1914. godine napadom Austro-Ugarske na Srbiju počeo je prvi svetski rat. Posle početnih uspeha 1914. godine Srbija je bila okupirana 1915. godine. Srpska vojska se, posle velike ofanzive sa severa i napada bugarske vojske iza leđa, morala povući preko Albanije na ostrvo Krf. Nakon oporavka i reorganizacije ona se pojavljuje na Solunskom frontu. Okupacija Srbije i Makedonije trajala je do 1918. godine, kada je izvršen proboj Solunskog fronta i, posle pobede saveznika na ostalim frontovima, novembra 1918. godine, okončan prvi svetski rat. Prvog decembra iste godine stvoreno je Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, a Versaj-

skim mirom 1919. godine potvrđeno je postojanje nove države. Ostvareno je ujedinjenje jugoslovenskih naroda, ali ne na principima ravnopravnosti i jednakosti, jer Makedonci i Crnogorci nisu priznati kao posebne nacionalnosti.⁹

Osnovna karakteristika ekonomskog razvoja Srbije, posle sedamdesetih godina XIX veka, bila je preovlađivanje robnonovčane privrede i učvršćivanje kapitalističkih odnosa. Bili su ukinuti turski feudalni društveno-ekonomski odnosi, a Srbija je kao agrarna zemlja sa naturalnom privredom i nerazvijenim sredstvima za proizvodnju stupila u privredne veze sa razvijenim zemljama Zapada. To je uticalo na njen dalji ekonomski i društveni razvitak.¹⁰ Izgradnjom železničkih pruga i širenjem rečnog saobraćaja ona postaje sastavni deo svetskog kapitalističkog sistema. Razvija se unutrašnje tržište, osnivaju se banke i kreditni zavodi, snažno se oseća raslojavanje seoskog stanovništva i nestajanje patrijarhalnih odnosa, sve su izraženije protivurečnosti između grada i sela, razvija se industrijska proizvodnja i diferenciraju buržoazija i radnička klasa. Tako se kapital uvlači u sve pore njenog života.¹¹

Strani kapital je počeo da prodire u Srbiju krajem XIX i početkom XX veka, što je bila posledica ne samo njenog geostrateškog položaja već i nedovoljno iskorišćenog prirodnog bogatstva. Razvijala se spoljna trgovina, najpre sa Austro-Ugarskom, a zatim i sa ostalim evropskim zemljama.¹² Trgovački kapital se povećavao i uticao je na razvoj zanatstva i industrije.¹³ Vezana trgovinskim ugovorima Srbija je u poslednje dve decenije XIX veka padala u sve veću ekonomsku zavisnost od Austro-Ugarske.¹⁴ Promenom političkih prilika početkom XX veka ona se oslobađa te potčinjenosti i okreće se Nemačkoj, Belgiji,

Italiji i drugim zemljama.¹⁵

Ekonomski razvitak Srbije, pisao je Dimitrije Tucović 1903. godine, doveo je u krizu zanatsku proizvodnju osuđujući na propast zanatske zadruge. "Sa svojim malim radionicama, kaže on, radeći primitivnim alatima i na malo, oni su bili nemoćni da izdrže konkurenciju savršenije strane i domaće proizvodnje, a njihovi kapitali bili su isuviše mali da bi se mogli prilagoditi novim uslovima života i rada i sačuvati svoju samostalnost".¹⁶ Svi pokušaji zanatlija da sačuvaju raniji položaj i zaustave propadanje esnafa, koji su postali kočnica daljeg razvoja, nisu uspeali. To je bila logična posledica razvoja kapitalističkih odnosa u Srbiji. Strani industrijski proizvodi i razvoj domaće industrije označavali su kraj vladajućeg oblika zanatske proizvodnje.

Razvitak kapitalističkih odnosa u Srbiji uticao je i na velike promene na selu u kome su rušeni patrijarhalni odnosi i naturalna privreda.¹⁷

Začeci industrijske proizvodnje u Srbiji, sredinom XIX veka, ogledali su se u podizanju vojnih preduzeća sa manufakturnom tehnikom. Razvijala se i proizvodnja cigala i crepa, tkanina, užarija i ćilima, u početku pretežno zanatskog karaktera.¹⁸ Sporije razvijanje industrije uticalo je i na slabiji rast gradskog stanovništva.¹⁹

Međutim, početak XX veka obeležen je bržim razvojem industrije. Od 1898. do 1903. godine broj industrijskih preduzeća povećao se skoro četiri puta, broj radnika dva i po puta, vrednost proizvodnje više od tri puta.²⁰ Time su stvoreni uslovi za jačanje radničke klase što će omogućiti i razvoj radničkog pokreta.

Društveno-ekonomski razvitak Srbije u drugoj polovini XIX veka i početkom XX veka ukazuje na neminovnost pojave kapitalističkog načina proizvodnje sa svim karakteristikama njegovog razvoja u zapadnim zemljama. Ukoliko bi se ipak govorilo o nekim specifičnostima u Srbiji to bi, pre svega, bio rezultat njenog posebnog položaja i razvoja, jer je u drugoj polovini XIX veka bila pretežno poljoprivredna zemlja sa zaostalim proizvodnim odnosima. Zato se proces prvobitne akumulacije i pojava prvih kapitalističkih odnosa odvijao drastičnije i sa više potresa. Mlada srpska buržoazija mogla je da stiče profit u uslovima zaostale proizvodnje samo žestokom eksploatacijom jeftine radne snage, što je uticalo na sazrevanje radnika.

2. Socijalistička misao i radnički pokret

Prvi nosioci socijalističkih ideja u Srbiji bili su, uglavnom, mladi intelektualci školovani u inostranstvu i upoznati sa razvojem socijalističke misli u Evropi.²¹ Ukoliko bi se prihvatila uslovna periodizacija socijalističke misli i radničkog pokreta u Srbiji do prvog svetskog rata, možemo reći da je prvi period trajao od šezdesetih do početka devedesetih godina XIX veka, drugi od devedesetih godina XIX veka do 1903. godine, dok treći predstavlja period rada Srpske socijaldemokratske partije (1903-1919).²²

Živojin Žujović je jedan od prvih intelektualaca Srbije koji se upoznao sa naprednim idejama preko učenja Černiševskog, Bjelinskog, Pisareva i progresivnih liberalnih ideologa engleskog i francuskog socijalizma, pre svega Prudona. Školovao se u Petrogradu, Minhenu i Cirihi i posle osam godina studija, 1867. godine, vratio se u Srbiju, izuzetno obrazovan i sa odličnim

poznavanjem ruskog, francuskog i nemačkog jezika i problematike društvenih nauka. Iako je kratko radio, jer je umro mlad 1870. godine, Žujović je bio vrlo aktivan u društveno-političkom životu Srbije, baveći se publicističkim i naučnim radom. Šireći socijalističko učenje izneo je ideje o potrebi menjanja postojećih društveno-ekonomskih odnosa. Bio je humanistički orijentisan i borio se protiv neznanja, nekulture i nepravde. Mada opterećen idejama progresivnih liberala svoga doba, Žujović je vrlo uspešno izneo gledište o socijalističkom društvu, ekonomiji i prosveti. Začetnik je ispravnih stavova o nacionalnom pitanju.²³ Značaj njegovih ideja istakao je i Svetozar Marković pišući da je Žujović "prvi socijalista među Srbima".²⁴

Posebnu epohu u razvoju socijalističke misli u Srbiji obeležio je Svetozar Marković, koji je za kratak period svoga plodnog rada i delovanja "veličinom jednog umnog kolosa, uneo u političku magluštinu zrake naučne svetlosti" i imao veliki broj pristalica. On je "pačicom oštire kritike udarao po trošnoj zgradi društvene nejednakosti ali je u isto vreme upornošću vredna radnika, zadao temelj velikom načelu bratstva i jedinakosti".²⁵ Dok je Žujović, piše Dragiša Lapčević, bio samo teoretičar, Svetozar Marković je bio propagator, agitator, organizator, čovek akcije, borac.²⁶ Školujući se u Rusiji i Švajcarskoj upoznao se sa naprednim idejama Zapada i Istoka i postao jedan od najsvestranijih teoretičara socijalističke misli. Radio je u periodu kada je radnički pokret u Evropi, posle snažnih revolucionarnih pokreta sredinom XIX veka, dobio svoje ideologe Marksa i Engelsa i kada je počeo da pokazuje snagu preko Prve internacionale i Pariske komune. Srbija sedamdesetih godina postaje pogodan teren za širenje socijalističke misli Svetozara Markovića. Posvetivši

se političkom radu Marković koristi svoju veliku erudiciju i postaje kritičar društveno-ekonomskih i političkih prilika u Srbiji iznoseći ideje za njihovu promenu. Bio je odličan poznavalac društveno-političkih prilika u Srbiji. Podvrgao je oštroj kritici državni birokratski aparat i postao pobornik narodne samouprave. Uočavajući birokratiju kao snagu koja je u svojim rukama držala socijalno-političke i privredne funkcije, on njenom kritikom obeležava novo buduće socijalističko, odnosno komunističko društvo, koje bi obezbedilo slobodu ličnosti i ravnopravnost svih ljudi. Konkretnu realizaciju samouprave video je preko političko-teritorijalnih zajednica čija bi osnovna ćelija bila samoupravno organizovana opština, a ta promena, prema njemu, morala bi ići odozdo putem narodnog preobražaja. Ova njegova misao utkana je u koncepciju o nacionalnom oslobođenju balkanskih naroda. Zastupajući marksistički stav o potrebi izvođenja revolucije za oslobađanje balkanskih naroda on je shvatio neophodnost unutrašnjeg preobražaja, jer se oslobođenje ne bi sastojalo samo u rušenju Austrije i Turske, već i u unutrašnjem oslobođenju svih naroda i uvođenju samouprave. Pitanje društvenog razvoja Srbije Svetozar Marković je uvek obrađivao istorijsko-materijalistički. Nije, međutim, uspeo da uvidi neophodnost kapitalističkog razvitka, misleći da se u Srbiji taj proces može zaustaviti stvaranjem zadruga kao vida socijalističkog udruživanja, što nije moglo da opstane.

Marković je oštro kritikovao velikosrpsku politiku zalažući se za federaciju država na Balkanskom poluostrvu koja bi se ostvarila socijalističkom revolucijom i stvaranjem demokratskih odnosa na baži pune ravnopravnosti. Zato je bio zainteresovan i

za sudbinu susednih naroda koji su bili pod vlašću Turske ili Austrije.

Neumoran radnik i borac, pokretač prvog socijalističkog lista u Srbiji i na Balkanu "Radenika", biva proganjan i hapšen, ali ne prestaje sa radom. Iscrpljen i bolestan umro je 1875. godine. Mada se njegovo delo još proučava možemo slobodno istaći da je Svetozar Marković jedan od najvećih socijalističkih mislilaca i boraca XIX veka, marksista i osnivač socijalističkog učenja u Srbiji.²⁷

U vreme smrti Svetozara Markovića Srbija se nalazila pred početak ratova za oslobođenje od Turaka, a njen dalji razvoj bio je obeležen apsolutizmom Milana Obrenovića. U međunarodnom radničkom pokretu je, posle neuspeha Pariske komune i raspuštanja Prve internacionale, došlo do izvesnog zastoja. Zato je i u Srbiji posle Svetozara Markovića bilo dosta teško očuvati i dalje razvijati socijalističko učenje. Do kraja osamdesetih godina to do dosta uspešno čini Mita Cenić koji je sa malom grupom pristalica očuvao socijalistički pokret u Srbiji i stvorio uslove za njegovo dalje razvijanje. Taj "pošten idealista, čestit borac za slobodu, prijatelj potištenih"²⁸, u želji da se što energičnije obračuna sa onima koji su napustili socijalistički pokret i pristupili Radikalnoj partiji, delimično je odstupio od marksističkih stavova. Međutim, pun energije i želje da organizuje radnike, on u prvi plan ističe pojedina pitanja koja dobijaju i svoju prvu klasnu dimenziju. Uočio je ulogu i budućnost proletarijata i mlade inteligencije, kao i potrebu osnivanja opštih saveza radnika, seljaka i zanatlija. Bio je i pobornik ideje o stvaranju federacije balkanskih naroda osuđujući netrpeljivost i šovinizam.

Pokretač je socijalističkih listova i časopisa ("Radnik", "Borba", "Čas"), inicijator za sazivanje Osnivačke skupštine Opšteg radničkog društva u Beogradu 1881. godine, osnivač raznih drugih radničkih udruženja, a aktivno je radio na razvijanju kooperativnog pokreta i potpornih društava. Iscrpljen od veoma dinamičnog rada, progona, robijanja i bolesti, umro je takođe relativno mlad 1888. godine u Beogradu.²⁹

Blizak saradnik Mite Cenića i Vase Pelagića bio je Andra Banković, markantna figura "starog borca u mladom radničkom pokretu"³⁰, stolarski radnik koji je socijalističko učenje upoznao u zemljama Evrope i spojivši ga sa svojom velikom radnom energijom preneo u Srbiju. Organizator štrajkova, prvomajskih proslava, saradnik i pokretač socijalističkih listova, delegat na Četvrtom kongresu Druge internacionale, inicijator pokretanja "Radničkih novina" Andra Banković je najkonkretnije doprinomio razvoju socijalističkog pokreta u Srbiji.³¹

Tri decenije rada na širenju prosvetiteljstva i socijalističkog učenja učinile su da "racionalist, slobodnjak, demokrat, nacionalni revolucionar"³² Vasa Pelagić svojim imenom obeleži jedan period u razvoju socijalističke misli u Srbiji. Odrekavši se crkvenog učenja i položaja, prihvatio je socijalističke ideje sedamdesetih godina. Živeo je vrlo burno, proganjan i maltretiran i nijednog trenutka nije klonuo duhom, ni onda kad je osuđivan i boravio u tamnicama, kad se borio protiv Turaka u bosansko-hercegovačkom ustanku i kad je pisao obračunavajući se sa starim shvatanjima i propagirajući nove ideje. Vrhunac Pelagićeve delatnosti pada devedesetih godina kada dinastija Obrenovića nastoji da održi svoj apsolutizam pokušavajući čak i njega da pri-

dobije. Upoznao je i uspeo da prihvati učenje Marksa i Engelsa pokušavajući da se oslobodi drugih pravaca. Suprostavljajući se idejama zanatlijskog sitnoburžoaskog socijalizma smatrao je da je cilj pokreta preuzimanje vlasti mirnim ili revolucionarnim putem, ostvarivanjem saveza seljaka, zanatlija i radnika. Kriticovao je kapitalizam i uočavao prave dimenzije eksploatacije, koju treba da shvate i sami radnici. Zato je neophodno, isticao je Pelagić, stvaranje organizacija koje bi težile korenitom društvenom preobražaju. Energično se zalagao za ukidanje privatne svojine. Ogorčen nepravdama u društvu borio se protiv zaostalosti narodnih masa i isticao u prvi plan prosvetavanja. Ako je u početku svoga rada i bio opterećen izvesnim neshvatanjima povodom rešavanja nacionalnog pitanja, jer je isticao teritorijalne granice srpskog etničkog prostora³³, kasnije postaje vatreni pobornik ujedinjenja naših naroda na bazi ravnopravnosti stvaranjem jugoslovenske federacije.³⁴

Drugi period u razvoju socijalističkog i radničkog pokreta Srbije, koji počinje devedesetih godina XIX veka i traje do formiranja Srpske socijaldemokratske stranke 1903. godine, bio je obeležen pojavom prvih socijalističkih radničkih organizacija. U prethodne dve decenije bile su, uglavnom, organizovane zanatlijsko-radničke organizacije koje nisu imale borbeni karakter, već organizovanje međusobnog pomaganja i prosvetavanja radnika. To su bila potporna društva u vidu Družine krojačkih radnika, Družine tipografskih radnika, Društva fonda poslužiteljskog, Opšteg radničkog društva, Društva za štednju i drugih. Radnici su preko njih prihvatili ideju o udruživanju i stvarali navike za organizovano delovanje. Takođe je bio značajan i kooperativni

pokret kao jedan od oblika udruživanja. On je postizao povremene uspehe, ali u celini nije opravdao očekivanja. To je, međutim, uticalo na sticanje iskustva za organizovano delovanje.

U drugom periodu stvoreni su uslovi za organizovanje samostalnih socijalističkih radničkih i formiranje prvih sindikalnih i socijalističkih klasno-borbenih organizacija. Godine 1892. osnovan je Srpski zanatlijsko-radnički savez, a njegov organ bio je list "Zanatlijski savez". Dve godine kasnije značajna akcija Saveza bila je prva organizovana proslava Prvog maja u Srbiji. Godine 1895. počeo je da izlazi, umesto "Zanatlijskog saveza", prvi marksistički list "Socijaldemokrat".

Formiranje Opančarskog radničkog društva u Beogradu 1896. godine predstavljalo je pojavu prve sindikalne radničke organizacije a pokretanje "Radničkih novina" i osnivanje Radničkog društva u Beogradu 1897. godine nagoveštavalo je tendenciju političkog uobličavanja srpskog radničkog pokreta.

Ovakav polet organizovanja socijalističkih snaga u Srbiji bio je zaustavljen 1897. godine kada je za predsednika vlade došao Vladan Đorđević. "Radničke novine" su prestale da izlaze, a 1899. godine bile su raspuštene i prve sindikalne organizacije i radnička društva. Režim Vladana Đorđevića pao je 1900. godine, kad je došlo i do popuštanja političkog pritiska u zemlji što je uticalo na oživljavanje radničkog pokreta. Beogradsko radničko društvo osniva se 1901. godine, a ubrzo zatim formiraju se sindikalne organizacije: Družina tipografskih radnika, Savez građevinskih radnika, Sloga knjigovezačkih radnika, Savez metalških radnika, Savez drvodeljskih radnika i Udruženje trgovačkih pomoćnika.

Godine 1902. obnovljene su "Radničke novine", a posle ubistva kralja Aleksandra 1903. godine i pada dinastije Obrenovića stvoreni su povoljniji uslovi za organizovanje modernog radničkog pokreta.³⁵ Pripremajući stvaranje političke stranke, "Radničke novine" su, juna 1903. godine, pisale: "Da bi se srpski proletarijat što uspešnije borio sa našom buržoazijom, da bi se što brže približavao našem krajnjem cilju, potrebno je da se politički organizuje u radničku socijalističku partiju, koja bi smišljenom i energičnom taktikom, upućivala proletarijat u celoj zemlji na podjednak politički rad".³⁶

Početakom XX veka moderni radnički pokret organizuju istaknuti socijalisti Radovan Dragović, Dimitrije Tucović, Dragiša Lapčević, Triša Kaclerović, Luka Pavićević, Dušan Popović i drugi koji su delovali preko Beogradskog radničkog društva, Kluba studenata velikoškolaca i radničkih društava u Srbiji. Posle majskog prevrata 1903. godine, kad su nastali povoljniji uslovi za organizovanje istupanje radničke klase, 20. jula (2. avgusta) 1903. godine na osnivačkom kongresu u Beogradu stvorena je Srpska socijaldemokratska stranka. Usvojen je Program i Statut po uzoru na Nemačku socijaldemokratsku stranku kao najuticajnijiu u Drugoj internacionali. Istog dana održan je i osnivački kongres Glavnog radničkog saveza, a "Radničke novine" su bile prihvaćene kao organ Stranke i Saveza.³⁷ Kako je Stranka okupila različite kategorije pristalica socijalističkih ideja već sledeće godine javlja se opozicija okupljena oko lista "Svest", a posle drugog kongresa 1904. godine i oko časopisa "Novo vreme", pod rukovodstvom Milorada Popovića. Njihova shvatanja o potrebi saradnje sa ostalim političkim partijama odudarala su od osnovne program-

ske orijentacije Stranke. Do 1905. godine likvidirana je ova sindikalističko-reformistička opozicija čime se završava prvi period u razvoju Stranke - socijaldemokratske stranke.³⁸

Naredne dve godine bile su takođe ispunjene unutrašnjim potresima i krizama. Javila se nova leva opoziciona grupa pod vodstvom Nedeljka Divca, umro je Radovan Dragović 25. decembra 1905. (7. januara 1906) godine, Tucović je bio odsutan (u vojsci 1906, a od oktobra 1907. godine u Nemačkoj)³⁹, a Dušan Popović, početkom 1908. godine, podnosi ostavku na funkciju člana redakcije "Radničkih novina". O ovakvom stanju u pokretu Popović je pisao Tucoviću 1908. godine zahtevajući da se vrati u Srbiju.⁴⁰ Broj članova Stranke od 1080 u 1905/6. smanjuje se na 780 u 1907/8. godini, a Glavnog radničkog saveza od 6434 u 1907. na 3238 u 1908. godini.⁴¹ Pred Šesti kongres koji je održan u Beogradu 13-15. (26-28) aprila 1908. godine Dimitrije Tucović se vratio u Srbiju. Namere opozicije su bile osujećene i uglavnom onemogućeno njeno dalje delovanje. Dimitrije Tucović je prvi put izabran za sekretara SSDS čime je došlo do prekretnice u daljem razvoju radničkog pokreta.⁴² Sređeni su unutarpartijski odnosi, likvidirana opozicija i osetio se jači uticaj na narodne mase. Broj članova se povećao od 1950 u 1908/9. na 2789 u 1910/11. godini, a broj članova Glavnog radničkog saveza od 4462 u 1909. na 8337 u 1911. godini.⁴³

Do Sedmog kongresa, maja 1909. godine, broj članova Partije u Beogradu se udvostručio, a u Srbiji utrostručio. SSDS je na ovom kongresu promenila ime u Srpska socijaldemokratska partija, i otada počela da postiže velike uspehe u radu.⁴⁴ Između Osmog i Devetog kongresa, 1910. i 1911. godine, broj seoskih organizacija od dve popeo se na 72.⁴⁵

U ovom periodu SSDP je u nekoliko značajnih političkih ak-

cija uspela da izgradi svoje stavove koji su ukazivali na njenu zrelost. Posle početnog oduševljenja socijaldemokrati su vrlo brzo uspeli da uvide pravi karakter mladoturske revolucije 1908. godine koja je izneverila proklamovane stavove i počela da sprovodi režim nacionalnog ugnjetavanja i proganjanja, prevazilazeći čak i stari turski režim.⁴⁶ Osuđujući aneksiju Bosne i Hercegovine i kolonijalnu politiku Austro-Ugarske SSDP je na Sedmom kongresu razmatrala nacionalno pitanje, koje je na Balkanskom poluostrvu bilo jedno od centralnih pitanja političke borbe. U vezi sa tim bilo je i opredeljenje za Balkansku federaciju koja bi bila jedini mogući oblik organizovanja balkanskih naroda na bazi ravnopravnosti, jednakosti i samoopredeljenja naroda. Ona bi samo kao demokratska zajednica mogla da obezbedi jednakost. Ovakvo opredeljenje bilo je potvrđeno i na Prvoj balkanskoj socijaldemokratskoj konferenciji, decembra 1909. (januara 1910) godine, koja je bila snažan podsticaj za ostvarivanje dalje saradnje između socijaldemokratskih i radničkih pokreta naroda na Balkanu.⁴⁷

Osuđujući militarističku politiku velikih sila SSDP je izgradila i svoj stav prema ratu. Podržavala je oslobodilačku borbu potčinjenih naroda i, u isto vreme, bila energično protiv osvajačkih pretenzija. Preko svojih poslanika u skupštini, preko štampe, zborova i rezolucija ustajala je protiv ratnih kredita i velikog budžeta za vojsku. To je potvrdila glasajući protiv rata sa Austro-Ugarskom 1914. godine. Neprekidno je isticala imperijalistički karakter prvog svetskog rata zalažući se za mir.⁴⁸

Opredeljenje vođa srpske socijalne demokratije da se istovremeno organizuje i razvija partija i sindikalni pokret bilo je ispoljeno od samog početka stvaranja Srpske socijaldemokratske

stranke i Glavnog radničkog saveza. Međutim, i pored toga sindikalno pitanje bilo je aktuelno u dva maha. Prvi put kada je u periodu 1904. i 1905. godine Milorad Popović sa svojim "novovremcima" isticao primarnost sindikata zbog primata ekonomske borbe nad političkom. Treći kongres partije obračunao se sa ovom grupom. Drugi pokušaj isticanja ovog pitanja u ovakvom obliku usledio je od takozvanih "direktaša" pod vođstvom Nedeljka Divca. Dimitrije Tucović je uspeo da se obračuna i sa ovom grupom i da se na Osmom kongresu partije prihvati teza o nedeljivosti ekonomske i političke borbe. Svorena je i centralna partijska instanca za rukovođenje opšteklasnim pokretom radnika, što je usvojio i Šesti kongres Glavnog radničkog saveza 1911. godine.⁴⁹

Seljačkom pitanju SSDP je počela da poklanja znatniju pažnju tek od Osmog kongresa partije 1910. godine kada je zaključeno da se detaljnije analiziraju odnosi na selu i da se stvaraju seoske socijaldemokratske organizacije. Ovo je naišlo na oštro protivljenje Dragiše Lapčevića, koji je to smatrao rasplinjavanjem, tako da je došlo do sukoba između njega i Dimitrija Tucovića. Sukob je izgladen na Vanrednom partijskom kongresu 1912. godine, kada je Lapčević prihvatio Tucovićeve stavove.⁵⁰

U prvoj godini prvog svetskog rata poginuo je Dimitrije Tucović, a tokom ratnih godina prestala je organizovana delatnost SSDP. Međutim, delovalo se na Solunskom frontu i u inostranstvu tako da su pred kraj rata srpski socijaldemokrati pratili značajne međunarodne akcije i uključivali se u njih u granicama mogućnosti. Rad Partije obnovljen je posle završetka rata, a ključni kongres održan je 16. aprila 1919. godine u Beogradu.

II. MAKEDONIJA U DRUGOJ POLOVINI XIX I POČETKOM XX VEKA

1. Društveno-političke i ekonomske prilike

Makedonija je u drugoj polovini XIX i početkom XX veka bila u sastavu Turske, što je uticalo na njen društveno-politički položaj.⁵¹ U tom periodu je dominirao nacionalni pokret, koji je obuhvatao borbu za kulturno-prosvetnu emancipaciju, seoski ustanički i nacionalno-revolucionarni pokret. U prvoj etapi koja je trajala od 30-tih do 90-tih godina XIX veka razvijao se preporod manifestovan kao otpor mlade makedonske buržoazije i inteligencije crkvenim uticajima iz Grčke i Bugarske. Otvarane su škole, biblioteke, čitaonice, štamparije, objavljivane knjige na makedonskom jeziku i izrastali prvi domaći književnici. Kulturno-prosvetni pokret u Makedoniji bio je protiv jurisdikcije Carigradske patrijaršije i uticaja grčkih mitropolita i imao je za cilj potpunu emancipaciju i dobijanje nacionalne crkve. Ova borba dobila je opštenarodni karakter od šezdesetih godina XIX veka, kada je makedonsko građanstvo uspeło da angažuje seljake. Međutim, nastojanja da se dobije samostalna crkva nisu uspela. Novostvorena Bugarska egzarihija uspela je da proširi jurisdikciju na celu Makedoniju. Time je bilo ostvareno svojevrsno versko dvovlašće, odnosno podeljenost makedonskog naroda na egzarihiste i patrijaršiste. Makedonija je bila poprište crkvenih propagandi susednih država, koje nisu birale sredstva da onemoguće nacionalno sazrevanje makedonskog naroda i kulturno-prosvetno osamostaljivanje.⁵²

Nosilac preporoda bilo je makedonsko građanstvo, dok je seljaštvo otpor iskazivalo u vidu buna i ustanaka protiv turskog polufeudalnog sistema, razbojničkih bandi i drugih oblika nasilja.

Težak položaj potčinjenih naroda u Turskoj doveo je 70-tih godina do ustanaka koji su otvorili Istočno pitanje. Bosansko-hercegovački ustanak 1875. godine i ratovi Srbije i Rusije protiv Turske 1876-1878. godine uticali su i na izbijanje razlovečkog ustanka u Makedoniji, maja 1876. godine, na prostoru gornjeg toka reke Bregalnice i planinskog dela Pijaneca. Ustanak je bio ugušen, veliki broj seljaka iz istočne Makedonije osudjen, a selo Razlovci dva puta spaljeno. Vodja ustanka Dimitar Berovski, lako ranjen, uspeo je da se probije i da nastavi borbu i tokom ratova 1877. i 1878. godine, zajedno sa dobrovoljačkim četama makedonskog stanovništva u sastavu ruske i srpske vojske. Nastavljene su pljačke i nasilja tako da je došlo do ustanka u Kumanovskoj i Krivopalanačkoj kazi, a oktobra 1878. godine i u dolini reke Strume, melničkom i razloškom kraju do kresnenskog ustanka. Cilj im je bio oslobadjanje od turske vlasti. Ustanke su pokušali da iskoriste Srbija i Bugarska, a propali su zbog nedovoljne organizovanosti i neopremljenosti kao i zbog nepovoljne spoljnopolitičke situacije.⁵³ Karakteristika ove faze makedonskog nacionalno-oslobodilačkog pokreta bile su da je došlo do pokušaja formiranja slobodnih teritorija sa stvaranjem organizovane seoske ustaničke vlasti, koja je trajala od dva do sedam meseci, da su se pored prvih rukovodilaca ustanka javile i nove ličnosti iz redova dobrovoljaca u rusko-turskom ratu i stari makedonski hajdučki veterani sa velikim vojničkim iskustvom i najzad, da je u doba kresnenskog ustanka i Demirhisarske zavere došlo do prve intervencije Bugarske egzarhije sa namerom da iskoristi makedonski nacionalno-oslobodilački pokret.⁵⁴

Od devedesetih godina XIX veka makedonski nacionalno-oslo-

bodilački pokret ušao je u novu etapu zahvaljujući unutrašnjim društveno-ekonomskim promenama u njoj i teritorijalnim promenama na Balkanu. U ovoj fazi on je dobio revolucionarni karakter zahvaljujući i već izdiferenciranim socijalnim slojevima poluproletarizovanih i slobodnih seljaka, sitnih zanatlija, tankog sloja buržoazije i makedonske inteligencije. Oktobra 1893. godine bila je stvorena i organizacija VMRO (TMORO) čiji su glavni organizatori i ideolozi bili Goce Delčev, Djorče Petrov, Pere Tošev, Jane Sandinski i drugi. Njena delatnost se uskoro proširila na celu Makedoniju, obuhvatajući najpre gradove, a zatim i sela. Osnovni cilj organizacije bio je da se Makedonija borbom oslobodi od Turske, podizanjem, kako je pisao Goce Delčev, unutrašnjeg ustanka. Karakteristike ove etape razvoja makedonskog pokreta bile su: realno postavljeni ciljevi u traženju autonomije Makedonije u okviru Turske, kao prve faze prelaska ka stvaranju nezavisne makedonske države u okviru federacije balkanskih država, angažovanje stanovništva bez obzira na njegovu versku i nacionalnu pripadnost, organizovanje unutrašnjeg ustanka sopstvenim snagama, uključivanje drugih struja i grupa, posebno socijalista i najzad pokušaj da se parlamentarnim i drugim sredstvima u doba mladoturske revolucije reši agrarno i muhadžirsko pitanje i da se steknu uslovi za stvaranje federacije u kojoj bi Makedonija bila jedna od federalnih jedinica.⁵⁵

Uslovi borbe VMRO-e bili su vrlo složeni. Borila se protiv turskog feudalnog sistema i protiv velikobugarskih, velikosrpskih i velikogrčkih pretenzija. Bugarska je delovala preko Egzarhije i Vrhovnog komiteta u Sofiji, koji je težio da preuzme pokret i slao oružane čete u Makedoniju. Srbija je nastojala da prosvetnom

akcijom i oruženim intervencijama obezbedi veći uticaj, a Grčka preko mitropolita i konzula u Makedoniji, crkava, škola i oružanih četa. Bugarska je inscenirala melnički ustanak 1895. godine i nastojala da pod njenim uticajem što pre dodje do opšteg ustanka u Makedoniji.

Ilindenski ustanak 1903. godine bio je dokaz odlučnosti makedonskog naroda da se bori za slobodu i pokazao je nove forme organizovane ustaničke vlasti, koje su predstavljale kulminaciju tačku makedonskog revolucionarnog duha. Ustanak je bio ugušen, ali je snažno odjeknuo u Evropi i doveo do intervencije velikih sila, koje su pokušale da putem reformi srede stanje u Turskoj. Posle ustanka idejno jedinstvo makedonskog pokreta bilo je razbijeno delovanjem raznih struja, stranih propagandi i reakcijom u Turskoj.

Godine 1908. mladoturska revolucija počela je upravo u Makedoniji. Levo krilo VMRO, takozvana serska grupa, prihvatilo je ponudu za saradnju sa Mladoturcima i uputilo Manifest svim narodnostima u Turskoj imperiji sa pozivom na zajedničku borbu protiv tiranije i apsolutizma. Veliko oduševljenje zahvatilo je narod u Makedoniji, održavani su mitinzi i legalizovane čete. Ubrzo su, međutim, Mladoturci izneverili sva očekivanja i data obećanja. Prihvatili su kompromis sa starim režimom i ispoljili otvoreni nacionalizam. Zato je, s pravom, Lenjin ovu revoluciju nazvao nenarodnom i polupobedom. Time se i završava period u makedonskom revolucionarnom pokretu od 1893. do 1908. godine, koji je imao revolucionarni karakter i obeležje izrazitog makedonskog nacionalnog kolorita.⁵⁶

Značajan doprinos pobedi balkanskih saveznika nad Turskom

dali su Makedonci, kao dobrovoljci u sastavu bugarske i srpske vojske. U zauzimanju Kumanova, Skoplja, Bitolja, Soluna, Jedrena i drugih mesta učestvovalo je oko 16.700 Makedonaca, sa malim brojem Turaka i Albanaca, ne računajući makedonske seljake koji su pružali otpor na celoj teritoriji ratišta.⁵⁷

U prvom svetskom ratu Makedonija je ponovo bila poprište ratnih dejstava i jedno od glavnih ratišta na Balkanu od 1916. do 1918. godine. Bila je pod nemačko-bugarskom i okupacijom sila Antante. Probojem Solunskog (Makedonskog) fronta došlo je do kapitulacije Bugarske i Austro-Ugarske, što je označilo i skorajšnji kraj prvog svetskog rata. Mirovna konferencija u Versaju 1919. godine potvrdila je teritorijalnu podeljenost Makedonije između već postojećih država i novostvorenog Kraljevstva SHS. Jedina izmena Bukureškog mira iz 1913. godine sastojala se u priključenju strumičkog kraja Kraljevstvu SHS.⁵⁸

Snažnim razvojem kapitalizma u Evropi bila je zahvaćena i Osmanska imperija, što je uticalo i na stanje u Makedoniji. Reforme u Turskoj sredinom XIX veka doprinele su jačanju domaće buržoazije i uticaju stranog kapitala. Turska je bila pretvorena u agrarno-sirovinsku bazu kapitalističkih država. Sedamdesetih godina i Tursku zahvata ekonomska kriza.⁵⁹

Društveno-ekonomske promene u Turskoj uticale su na razvoj Makedonije, koja je u drugoj polovini XIX veka bila agrarna zemlja sa 80% seljačkog stanovništva. Ukidanje timarsko-spahijskog sistema, proces stvaranja čitluka i pojačano prodiranje kapitalističkih odnosa promenili su položaj makedonskih seljaka.⁶⁰

Stvaranje čitlučkih odnosa uticalo je na pretvaranje zavisnih seljaka, koji su raspolagali zemljom, u bezemljaše i poluproletarizovane seljake. Profesor Dančo Zografski smatra da

je pretvaranje feudalnih u kapitalističke odnose u Makedoniji bilo specifično, i da se pre svega manifestovalo i čitlučkim odnosima koji su predstavljali predistoriju potiskivanja feudalnih odnosa. Želeći da dodju do zemlje, kako od države tako i od seljaka, turski feudalci nisu birali sredstva. Uspostavljeni su novi odnosi između čitluk-sahibija i čivčija. U Makedoniji su bili formirani veliki čitluci na kojima se proizvodilo za tržište čime su stvarani uslovi za bogaćenje. Počeli su da se razvijaju robnovčani odnosi, a pojačana je i klasna diferencijacija seljaštva.⁶¹

Ratovi u drugoj polovini XIX veka smanjili su tursku teritoriju što je uticalo na povećanje poreza, pljačke i zuluma od strane turskih feudalaca koji su, dolazeći sa teritorija koje je Turska izgubila, nastojali da steknu nova imanja.⁶²

Za drugu polovinu XIX i početkom XX veka bilo je karakteristično iseljavanje seljaka i odlazak u pečalbu, pogotovu sa teritorije zapadne Makedonije. Sredstvima zaradjenim u inostranstvu seljaci su otkupljivali zemlju od čitluk-sahibija i postajali samostalni vlasnici.⁶³ Medjutim, jedno od osnovnih pitanja položaja seljaštva u ovom periodu i dalje je bilo agrarno, koje nije bilo rešeno.⁶⁴ Eksploatacija seljaka se povećavala, bio je zadržan zastareli poreski sistem, pa su morali da se zadužuju kako bi platili porez. Zato je često dolazilo do prodaje zemlje u besćenje. Zemljoradnja je bila i dalje najvažniji izvor za zadovoljavanje budžetskih potreba Turske.⁶⁵ Karakteristično za ovaj period bilo je i nestajanje seoskih zadruga što je bila logična posledica prodiranja kapitalističkih odnosa.⁶⁶

U prvoj polovini XIX veka odvijao se proces formiranja

makedonskog gradjanstva koje je u početku bilo etnički heterogeno. Proces preseljavanja seljaka u gradove trajao je vrlo dugo, ali je i uticao na povećanje broja gradjanstva koje se pre svega bavilo trgovinom i zanatstvom. Do šezdesetih godina XIX veka u Makedoniji je bila izdiferencirana krupna, srednja i sitna buržoazija. Pored Grka, Jevreja i Vlaha povećao se i broj domaćeg gradjanstva. Gradska privreda doživljavala je procvat. Međutim, od sedamdesetih godina XIX veka došlo je do izvesnog za- stoja u razvoju makedonskog gradjanstva. Rusko-turski ratovi, teritorijalne promene posle Berlinskog kongresa, balkanski i prvi svetski rat unazadili su makedonsku privredu. Ekonomska zavisnost Turske od stranog kapitala, posebno posle 1881. godine kada su sva rukovodeća mesta u privrednom životu uzele evropske zemlje, uticala je i na položaj makedonskog gradjanstva. Propadanje domaćih zanatlija i trgovaca uticalo je na bržu klasnu diferencijaciju. Da bi opstali neke zanatlije su se bavili sa dva ili više zanata ili su obradjivali zemlju. Tako je privredjivanje od višeg stepena prešlo na niži što je potvrdjivalo veliku ekonomsku krizu u Makedoniji krajem XIX veka. Razvojem industrijskih preduzeća, čiji su vlasnici bili oni trgovci koji su uspeali da se snadju u ovakvoj situaciji, Skoplje, Bitolj i Solun postali su veliki ekonomski centri, a u skoro svim gradovima Makedonije javljao se tanak sloj krupne buržoazije gradjansko-lihvarskog, bankarsko-zemljoposedničkog i industrijskog karaktera. Povećao se broj sitne i srednje buržoazije i pauperizovanih gradjana. Otvaranjem novih preduzeća javlja se i makedonsko radništvo.⁶⁷

U društveno-ekonomskom i političkom razvoju Makedonije krajem XIX veka značajnu ulogu imala je i inteligencija koja je bila

logična posledica razvoja gradova i makedonskog gradjanstva. Turska nije pružala mogućnosti za školovanje visokostručnih kadrova. Zato je veći broj bogatijih ljudi iz Makedonije slao svoju decu na školovanje u Srbiju, Bugarsku, Grčku, Rusiju i redje u Francusku i Švajcarsku. Balkanske države su, takodje, ostvarujući ciljeve svojih nacionalnih propagandi, organizovale stipendiranje i školovanje makedonskih učenika iz seoskih i gradjanskih porodica. Medjutim, formiranje makedonske inteligencije išlo je dosta sporo. Sedamdesetih godina XIX veka makedonsku inteligenciju uglavnom su činili učitelji i sveštenici i manji broj lekara, pravnika, inženjera, ekonomista i drugih. Od sredine devedesetih godina XIX veka iz redova makedonske inteligencije izrastaju ideolozi i vodji makedonskog revolucionarnog pokreta, koji su shvatili potrebu borbe za oslobadjanje Makedonije i odigrali značajnu ulogu u njenom ostvarivanju.⁶⁸

U ekonomskom razvoju Makedonije krajem XIX i početkom XX veka zemljoradnja je bila osnovna delatnost. Prodorom kapitalističkih odnosa ona je počela da opada što je bilo omogućeno i opštim političkim prilikama u Turskoj. Pored zemljoradnje značajnu ulogu imalo je i zanatstvo koje je do šezdesetih godina XIX veka doživljavalo procvat. Medjutim, političke promene nastale ratovima i reformama u Turskoj krajem XIX veka kao i konkurencija inostrane jeftine robe koja je preplavila Tursku i Makedoniju dovele su do propadanja zanatstva. Sličnu sudbinu doživela je manufakturna proizvodnja koja nije bila sposobna da izdrži konkurenciju moderne evropske proizvodnje.⁶⁹

Karakteristike razvoja Makedonije u periodu prodora kapitalističkih odnosa bile su razvoj trgovine, rudarstva i industrije, kao i dominacija stranog kapitala. Svojim velikim prirod-

nim bogatstvom ona je privukla pažnju evropskog kapitala koji je počeo da dominira i u Turskoj. Razvila se spoljna trgovina prisustvom mnogih agentura stranih izvoznih preduzeća, dok se unutrašnja trgovina razvijala uglavnom u većim gradovima, a oživela je naročito posle Krimskog rata.⁷⁰

Prodor stranog kapitala u procesu razvoja kapitalističkih odnosa u Makedoniji odvijao se i preko bankarskog i kreditnog sistema.⁷¹

Sedamdesetih godina XIX veka, u periodu kada u Evropi počinje da se razvija monopolistički kapitalizam, u Makedoniji se javljaju začeci industrijske proizvodnje. To su, uglavnom, bila mala industrijska preduzeća mlinovi, fabrike piva, zejtina, duvana i pića u Solunu, Serezu, Bitolju, Skoplju i drugim gradovima. Počela je da se razvija i tekstilna industrija; otvarana su preduzeća za preradu pamuka, svile i vune. Najvažniji industrijski centri u Makedoniji bili su Solun i Skoplje. U Solunu je počela da se razvija i hemijska i keramička industrija, dok su u ostalim mestima gradjeni parni mlinovi, štamparije, fabrike za proizvodnju zemljoradničkih orudja i alata i drugo. Posle mladoturske revolucije povećava se broj industrijskih preduzeća. Tako je samo u Solunu, Skoplju i Serezu u tom periodu bilo 41 industrijsko preduzeće. Vlasnici su bili uglavnom strani ili domaći kapitalisti iz redova Jevreja, Grka, Turaka, Vlaha i bogatijih Makedonaca. Retka su bila preduzeća sa preko sto radnika tako da u početku nisu mogla da apsorbuju svu radnu snagu koja se nudila. Posle Hurijeta veći broj radnika otišao je u pečalbu tako da se osetila nestašica radne snage. Zato je bila upotrebljavana i ženska i dečja radna snaga.⁷²

Značajna sfera prodora stranog kapitala bilo je i rudarstvo. Za rudno bogatstvo Makedonije bio je zainteresovan strani kapital boreći se za koncesije za korišćenje ruda, posebno od osamdesetih godina.⁷³

Društveno-ekonomski razvoj Makedonije, krajem XIX i početkom XX veka, karakteriše se ostacima polufeudalnih i razvojem kapitalističkih odnosa koji su se sporije razvijali nego u Evropi zbog posebnog položaja Makedonije u okviru Turskog carstva, koje je bilo polukolonija evropskog kapitalizma. To je, medjutim, uticalo na oštrije manifestovanje protivurečnosti, sazrevanje radničke klase i njenu klasno-revolucionarnu borbu.

2. Radnički i socijalistički pokret

Makedonska radnička klasa počela je da se javlja u drugoj polovini XIX veka sa razvojem industrijske proizvodnje i rudarstva. Stupila je na istorijsku pozornicu pod specifičnijim uslovima nego radnička klasa u drugim zemljama zbog posebnog položaja Makedonije u okviru Turskog carstva. Bez obzira na tu činjenicu diferenciranje i klasno sazrevanje radnika vršilo se na isti način kao i drugim evropskim zemljama. Prvi radnici nastajali su od osiromašenog seljaštva, propalih zanatlija i manufakturnih radnika. U uslovima slabe opremljenosti industrijskih preduzeća i nedovoljne produktivnosti eksploatacija radnika bila je izuzetno izražena. Radni dan je trajao od 12-18 časova, a nadnica je bila vrlo niska. Položaj radnika u rudnicima bio je posebno težak. Nije bilo posebnih higijensko-tehničkih uslova rada, zbog čega je dolazilo do čestih povreda i nesreća. Sem stranih tehničara radna snaga u rudnicima bila je nekvalifikovana i bez iskustva. Uslovi privredjivanja u Makedoniji uticali su na odlazak radnika

u pečalbu. U inostranstvu su se, zajedno sa srednjoškolskom i studentskom omladinom, upoznavali sa naprednim i socijalističkim idejama koje su prenosili u Makedoniju.⁷⁴

Socijalističke ideje u Makedoniji počeo je da širi Vasil Glavinov. Radnik, pečalbar i revolucionar prihvatio je u Bugarskoj socijalističke ideje i stvorio jezgro svojih pristalica pod nazivom Makedonska radnička grupa. Posle stvaranja bugarske socijaldemokratske partije Vasil Glavinov je želeo da postavi temelje buduće samostalne makedonske socijalističke partije, zbog čega je doživeo osudu bugarske socijalističke štampe. To ga nije sprečilo da nastavi sa razvijanjem aktivnosti. Svoj povratak u Makedoniju Glavinov je iskoristio da u Velesu 1894. godine formira prvo prosvetno radničko društvo sa 65 članova. Kasnije su takva društva nastala i u ostalim gradovima Makedonije i bila aktivna u širenju socijalističkih ideja. Od 1895. godine, pod redakcijom Glavinova, počeo je da izlazi list "Revolucija", kao organ makedonskih revolucionara socijalista, a tri godine kasnije "Politička svoboda".⁷⁵

Veoma je značajno da je makedonska socijalistička grupa izvršila uticaj na revolucionarni oslobodilački pokret u Makedoniji. Istaknuti vodji tog pokreta Nikola Karev, Nikola Rusinski, Vele Markov bili su socijalisti. Veliki uticaj imali su socijalisti i na Goce Delčeva, koji im je bio neposredni saradnik.⁷⁶

Svoje idejno-političke poglede Makedonska socijalistička grupa iznela je u uvodnim člancima "Našatta programa" u listu "Revolucija" i "Programata na makedonskite revolucioneri-socijalisti" u listu "Politička svoboda". U prvom članku osnovna postavka Vasila Glavinova bila je deviza da je oslobadjanje Makedonije i uspostavljanje Makedonske republike stvar samih Make-

donaca, što se moglo postići samo revolucijom. U drugom članku bio je konkretniji u iznošenju mišljenja o izgledu buduće makedonske države.

Glavinom je bio učesnik svih važnih manifestacija koje su organizovali socijalisti u Bugarskoj. U idejnom obračunavanju bugarskih socijalista bio je na strani "tesnih". Makedonski socijalisti pridržavali su se zaključaka Prve socijalističke konferencije u Makedoniji, održane 3. juna 1900. godine u Kruševu, i aktivno su učestvovali u revolucionarnom pokretu. Posle gušenja ilindenskog ustanka, umesto ranije, formirana je Makedonsko-odrinska revolucionarna socijalistička grupa. Makedonskim socijalistima preporučivano je da i dalje ulaze u organizacije VMRO i da deluju na demokratizaciju odnosa.

Početakom XX veka socijalistički pokret se razvijao gotovo u celoj Makedoniji, a naročito su bili aktivni kružoci u Velesu, Skoplju, Kruševu, Bitolju i drugim gradovima.⁷⁷

Razvoj makedonskog socijalističkog pokreta uticao je i na klasno sazrevanje radnika, koji su početkom XX veka počeli organizovano da istupaju u traženju ekonomskih prava. Od velikog značaja bili su štrajkovi, tarifne akcije i sindikalno organizovanje radnika. Uočljiva su dva perioda u ovom razvoju. Prvi od početka XX veka do mladoturske revolucije, i drugi od mladoturske revolucije do balkanskih i prvog svetskog rata. Prvi masovni štrajk u Makedoniji organizovan je 1900. godine. Štrajkovali su železničari na pruzi Veles-Demir Kapija. Rukovodio je štrajkački komitet, a štrajk je bio završen uspešno. Period od ilindenskog ustanka do mladoturske revolucije karakteriše se masovnim štrajkačkim pokretom na koji su snažno uticale mesne socijaldemokratske organizacije. Štrajkovali su rudarski radnici u Skoplju, obu-

ćarski radnici u Bitolju, krojački i obučarski radnici u Strumici, obučarski radnici u Solunu. Godine 1906. štrajkovi su bili organizovani u Solunu, Serezu, Vodenu, Bitolju i Skeču. Najjači štrajkački pokret te godine razvio se u Solunu kada je bio zahvaćen veći broj fabrika i trgovačkih preduzeća, a sledeće godine štrajkovali su pekarski, drvodeljski i obalski radnici.⁷⁸

Poseban period u razvoju makedonskog socijalističkog pokreta nastao je posle mladoturske revolucije, kada se Vasil Glavinov drugi put vraća u Makedoniju. Karakteristike toga razvoja bile su pružanje uspešnog otpora bugarskom radničkom pokretu, koji je pokušavao da proširi svoj uticaj, i naglo jačanje socijalističkog i radničkog pokreta u organizacionom i političkom smislu. U Solunu 1908. godine spajanjem dve grupe nastaje "Socijalistička federacija" koja je počela da štampa na četiri jezika i svoj list "Rabotničeski vestnik". Socijalistički kružoci prerastaju u društva, od kojih su poznatija "Klasno edinstvo" u Velesu i "Klasno soznanie" u Bitolju. U ovom periodu Vasil Glavinov obilazi razne gradove u Makedoniji i radi na širenju socijalističke propagande. Početkom januara 1909. godine u Skoplju počinje da radi socijaldemokratska organizacija koja izdaje i svoj list "Socijalističku zoru". Vasil Glavinov 1909. godine izdaje list "Rabotničeska iskra" koji je imao veliki uticaj u Makedoniji u tumačenju mnogih značajnih pitanja unutrašnjeg u spoljnog političkog razvoja i predstavljao neku vrstu organa makedonskog radničkog pokreta.⁷⁹

Period posle mladoturske revolucije karakteriše se stvaranjem sindikalnih organizacija i pojačanim organizovanjem štrajkova i tarifnih akcija. Medju prvima bili su sindikata obučarskih radnika u Skoplju i trgovačkih radnika i službenika u Solunu, ob-

razovani 1908. godine. Iste godine organizovali su sindikalne organizacije stolarski, štamparski, metalski, krojački i radnici drugih struka, najpre u Solunu i Skoplju. Bio je stvoren i prvi mešoviti radnički sindikat 1908. godine u Solunu. Skoplje je dobilo mešoviti sindikat 1909. godine, kad su nastali mnogi novi sindikati u Bitolju, Velesu, Djevdjeliji, Kukušu, Drami, Kavali i Serezu.

Druga karakteristika ovog perioda bila je pojačano organizovanje štrajkova. Jedan od najvećih 1908. godine organizovali su u Solunu železnički i pristanišni radnici. Iste godine štrajkovali su u Solunu duvanski i tramvajski radnici, radnici fabrike brašna i drugi. Štrajkovima su bili te godine zahvaćeni i drugi gradovi. Štrajkački pokret nastavljen je 1910. i 1911. godine, a osnovni zahtevi radnika bili su usmereni na poboljšanje ekonomskog položaja i uslova rada.

Nepostojanje jedinstvene socijaldemokratske organizacije u Makedoniji uticalo je i na podeljenost sindikalnog pokreta. Medjutim, do kraja prve decenije XX veka došlo je do prerastanja nacionalnih sindikata u federativne, a uspostavljena je i čvršća saradnja između socijaldemokratskih i sindikalnih organizacija. U Solunu je bio osnovan jedinstveni sindikat od 13 strukovnih sindikata na čelu sa Centralnim radničkim komitetom, a u leto iste godine formiran je Opšti savez sindikata duvanskih radnika u evropskoj Turskoj na kongresu duvanskih radnika Makedonije, Trakije i Kavale.⁸⁰

Dva značajna događaja 1910. godine u razvoju makedonskog socijalističkog pokreta svedoče o njegovoj jačini. Prvi je prisustvovanje delegacije makedonskih socijalista Prvoj balkanskoj socijaldemokratskoj konferenciji u Beogradu (decembra 1909. -

januara 1910), i drugi, pokušaj stvaranja jedinstvene socijaldemokratske organizacije u Makedoniji. I u Beogradu i u Solunu centralna figura makedonskog socijalističkog pokreta bio je Vasil Glavinov. U Beogradu su makedonski socijalisti prihvatili rezoluciju kojom se predviđja stvaranje Balkanske federacije sa Makedonijom kao autonomnim članom. Iste stavove istakla je Mesna socijaldemokratska organizacija u Skoplju u rezoluciji koju je donela marta 1910. godine, naglašavajući da dinastije balkanskih zemalja neće omogućiti ujedinjenje balkanskih naroda, već da to moraju učiniti sami balkanski narodi stvarajući Balkansku federaciju. Ovi stavovi bili su ponovljeni i u izjavama Solunske radničke socijaldemokratske organizacije.⁸¹

Drugi događaj bio je pokušaj stvaranja jedinstvene socijaldemokratske partije Makedonije spajanjem postojećih socijaldemokratskih organizacija. Konferencija je održana krajem 1910. godine u Solunu, a prisustvovali su predstavnici socijaldemokratskih organizacija Soluna, Skoplja, Bitolja, Velesa i Tetova i predstavnici Srpske socijaldemokratske partije i carigradskih socijalista. Prihvatanje demokratske orijentacije da program i statut razmatraju sve organizacije i da se usvoje na kongresu govori o jačini pokreta bez obzira na unutrašnje sukobe. Jedinствена organizacija nije stvorena, ali su posle toga postignuti značajni uspesi u razvoju radničkog sindikalnog pokreta koji je bio vrlo aktivan do balkanskih ratova.⁸²

Pored Vasila Glavinova istaknuti vodji makedonskog radničkog i socijalističkog pokreta bili su Petre Georgiev, Mihail Cokov, Dušan Cekić, Dimo Hadži Dimov, Nikola Karev, Nikola Rusinski, Vele Markov i drugi. Vasil Glavinov 1910. i 1911. godine radi u knjižari i izdaje propagandni materijal u kome se posebno

osudjuje politika imperijalističkih država i opasnost od rata. Njegova aktivnost u Makedoniji prestaje početkom balkanskih ratova, a posle prvog svetskog rata nastavio je rad u Bugarskoj.⁸³

Makedonski socijalisti bili su vrlo aktivni u osudi balkanskih ratova ističući težnje balkanskih država za podelu Makedonije. Delegat Solunske socijalističke federacije prisustvovao je prethodnoj balkanskoj socijalističkoj konferenciji u Beogradu, oktobra 1911. godine. U Makedoniji je bila prihvaćena akcija za sazivanje Druge balkanske socijaldemokratske konferencije koja je trebalo da doprinese izbegavanju rata na Balkanu.⁸⁴

Socijalistički i radnički pokret Makedonije u drugoj polovini XIX i početkom XX veka nasio je obeležja društveno-ekonomskog i političkog razvoja Makedonije. Teški uslovi rada i života radnika u slabo razvijenoj makedonskoj industriji uticali su na brže sazrevanje klasne svesti i na manifestovanje nezadovoljstva. Vremenski taj period je bio kratak, ali upravo je u tome i karakteristika radničkog pokreta Makedonije, koji je, za dve decenije postojanja, uspeo da se uvrsti u red razvijenih radničkih pokreta naših naroda.

DEO PRVI

I. STAV PRVIH SRPSKIH SOCIJALISTA O BITNIM PITANJIMA POLO-
ŽAJA NARODA NA BALKANU 60-TIH I 70-TIH GODINA XIX VEKA

Prihvatajući socijalističke ideje u inostranstvu prvi srpski socijalisti su izgradjivali i svoja gledišta, koja su provravali u Srbiji nastavljavajući rad u njoj. Živojin Žujović se bavio mnogim pitanjima društveno-političkog i ekonomskog razvoja Balkana i Evrope. Svoja ubedjenja je iskazivao u velikom broju napisa, koje je objavljivao u ruskim listovima, utičući na napredne snage Srbije i na razvoj socijalističkih ideja kod svih naroda na Balkanu.

Vrlo rano je Žujović uočio važnost pitanja o položaju Južnih Slovena u okviru Turske i nastojao da ga sagleda bez primesa nerealnog zanosa. Analizirajući stanje u Srbiji šezdesetih godina XIX veka, on zaključuje da još nema revolucionarne snage koja bi organizovala borbu protiv turskih i domaćih vlastodržaca. Zato se, kaže on, ne može očekivati da bi slovenski narodi sami mogli da sruše Tursko Carstvo. Ovakav Žujovićev stav izazvao je reagovanje ruskih slovenofila i srpskih liberala i samo ga je činjenica da nije potpisao članak koji o ovome govori poštedela od žestokih napada.¹ Medjutim, razmatranje ovog pitanja pružilo mu je mogućnost da, povodom borbe protiv Turaka, napravi komparaciju između srpskog i ostalih naroda na Balkanu koji su priznavali tursku vlast. Tako su Srbi, ističe on, organizujući ustanke uspeli da se oslobode od turske vlasti, dok ostali narodi na Balkanu nisu učestvovali u tim ustancima, ne zato što su bili u boljem položaju od drugih ili što nisu bili zainteresovani za borbu za oslobodjenje, već zato što su bili posebno teško ugnjetavani i potčinjeni tako da bi bilo kakav ustanak u takvoj

situaciji bio završen neuspešno.²

O položaju makedonskog naroda u okviru Turske Žujović nije posebno pisao, čak je i vrlo retko pominjao termin Makedonija. Međutim, obradjujući opširno položaj slovenskih naroda pod Turskom, on govori o stanju u Staroj Srbiji, Rumeliji i Bugarskoj. U članku "Unijatstvo u Hercegovini", objavljenom u Petrogradu 1863. godine, Žujović kaže da je Stara Srbija po geografskom položaju najbliža Konstantinopolju.³ Godinu dana kasnije u članku "Slovenski jug", objavljenom u "Sanktpeterburgskim vedomostima", jasno navodi koju teritoriju smatra Starom Srbijom i kaže: "Ona se graniči: sa severa Kneževinom Srbijom, sa zapada Hercegovinom i Albanijom, sa juga Rumelijom, i, najzad, sa istoka Bugarskom", a nastanjena je pretežno Srbima pravoslavne veroispovesti i Turcima koji predstavljaju aristokratiju.⁴ Nešto kasnije, u istom listu, Žujović piše da je Stara Srbija "otadžbina Kraljevića Marka i većine drugih srpskih junaka".⁵ Na osnovu ovakvog shvatanja teritorije Stare Srbije, može se reći da je ona obuhvatila i veći deo severne Makedonije. Zato se Žujovićovo razmatranje položaja slovenskih naroda na ovoj teritoriji posredno odnosi i na položaj makedonskog naroda.

Uočavajući jak uticaj Grka na Staru Srbiju, Žujović naglašava da su oni izbacili iz bogoslužjenja slovenski i uveli grčki jezik i u škole čime su iskvarili srpski narodni jezik. Zato se čak teško mogu razumeti žitelji ovih oblasti sa ostalima u Srbiji. U odnosu na Staru Srbiju, Grci i Turci su bili slični u nastojanjima da podjednako šire svoj uticaj.⁶ O položaju naroda Stare Srbije Žujović piše da je potčinjen od Turaka, da je u "... potpunom letargičnom snu" i da malo ima energije da taj položaj menja. Škole su retke i vrlo siromašne, a uglavnom se uči čitanje

i pisanje. Oni koji dodju u Kneževinu Srbiju na dalje školovanje obično tu i ostanu. Ukoliko ima i onih koji misle na oslobodjenje uglavnom se oslanjaju na Srbiju i Rusiju.⁷ Za Žujovića su bili jasni razlozi koji su gonili Srbe iz potčinjenih krajeva da dolaze u Kneževinu Srbiju. U osvrtu na "Zakon o naseljavanju stranaca u Srbiji", on smatra da Srbe iz Turske goni "... muslimanski bič i glad", a Srbija im pruža mnogo bolje uslove nego Turska. Međutim, Zakon je dopuštao i drugim Južnim Slovenima da se naseljavaju, pa se na osnovu toga može pretpostaviti da je takvog doseljavanja i bilo. Interesantno je da se Zakon odnosi samo na doseljavanje Južnim Slovena, a ne i drugih naroda.⁸

Za potčinjene narode na Balkanu veliku opasnost pored turske vlasti predstavljale su pretenzije susednih balkanskih država, koje su nastojale da i putem vere obezbede sebi uticaj, pre svega u Makedoniji. Šezdesetih godina najjači uticaj osećao se iz Grčke, što je uočio i Žujović. Narodi Balkanskog poluostrva već su četiri veka, piše on, u ropskoj potčinjenosti Turskoj. U tom periodu nisu uspeli da razviju "samosaznanje" koje može da ih pokrene u borbi protiv ropstva. "U čitavom tom dugom periodu, kaže dalje, njima je stajao za vratom teški jaram ropstva, muslimanski jatagan, muslimanska ničim ne obuzdavana i neobuzdana samovolja". U isto vreme počeo je još jedan atak na religiozna osećanja, jezik, shvatanja, običaje. To je bio atak "grčkih fanariota", države u državi u evropskom delu Turske, sveštenstva koje je bilo vrlo čvrsto organizovano sa patrijarhom na čelu i koje je imalo iste ciljeve kao i Turska, da potčini i eksploatiše, pre svega, slovenski narod. Tako je uskoro, ističe Žujović, na Balkanskom poluostrvu bilo više grčkih episkopa nego turskih pašaluka. Nastalo je svojevrsno dvovlašće u istoj zemlji, nad istim podani-

cima. Fanarioti su imali cilj da parališu sve što je nosilo pečat posebne nacionalnosti kao što su "jezik, naravi, običaji, vaspitanje mladeži, crkveni obredi, jezik bogoslužjenja itd". Turska se nije trudila da spreči ovaj uticaj. Fanarioti su nastojali da preuzmu, pre svega, škole i uvedu grčki jezik u bogoslužjenju. Grcizam se, kaže Žujović, najpre učvrstio u Istočnoj Rumeliji, a zatim proširio na ostale oblasti.⁹

U nameri da zaustavi širenje opasnog uticaja iz Srbije, Turska je šezdesetih godina počela da naseljava Čerkeze na teritoriji Makedonije. Po Žujovićevom mišljenju Čerkezi su izuzetno divljački raspoloženi, pljačkaju i uništavaju, a mnoge stvari o njihovim zlodelimama još su nepoznate što nije čudo "... jer one se događaju u Turskoj, gde vlada potpuni mrak, i to mrak u koji je opasno zaviriti". Čerkezima su predata sva sela koja se nalaze između Srbije, Bugarske i Stare Srbije, "... a Srbi i Bugari prognani iz njih". Čerkezi neprekidno pljačkaju, vrše ubistva i žive na tuđ račun. Turska politika je bila jasna, kaže Žujović, da gvozdenom čerkeskom zavesom zaustavi Srbe iz Kneževine, Starosrbe i Bugare što bi srpska vlada morala jasno da uoči. Srbi su i inače već dosta razdvojeni od svoje braće na ovoj teritoriji. Osnovna Žujovićeva poruka bila je da će budućnost ovih Slovena zavisi od njihovog ujedinjenja, od čvrstog saveza.¹⁰

Stanje u turskim pograničnim pokrajinama Žujović je vrlo slikovito opisao kritikujući knjigu Vl. Jakšića "Državopis Srbije". Turske spahije su se potpuno samovoljno ponašale u provincijama, a neke su se i odmetale od centralne vlasti. Sultan je slao svoje ljude da ih smire posebno u Bosni i Hercegovini. Oni su proganjali spahije koje nisu poštovale sultana, ostavljali nizame po gradovima i odnosili bogatstvo u Istambul. Kako je Jakšić tvrdio

da su Turci omogućili napredak u Bosni i Hercegovini Žujović ga upozorava da hrišćanski narod u Bugarskoj, Makedoniji i Tesaliji i drugim krajevima Turske još brže napreduje bez prisustva onih predstavnika Porte o kojima govori Jakšić. Žujović naglašava da je to posledica turskog načina života, istorije i razvoja evropske civilizacije. "Kao kulturniji rišćanski svet mora nadvladjivati zakovane koranom Turke - to je zakon civilizacije".¹¹

U sagledavanju društveno-političkih prilika na Balkanu i Evropi Žujović je imao potrebnu širinu. Shvatio je položaj Turske i mislio da je borbu trebalo uperiti protiv nje, uočavajući njeno centralno mesto u Istočnom pitanju. On smatra da je to pitanje jedno od centralnih problema političke ravnoteže u Evropi, a da je robovanje Slovena "conditio sine qua non" te ravnoteže. Tako, Istočno pitanje nije bilo lokalno, već evropsko. Ipak, po njegovom mišljenju, ono je najdirektnije bilo povezano sa položajem jugoistočnih naroda koji su potčinjeni turskoj vlasti. Egzistencija Turske Carevine moguća je samo dotle dok se održava to ropstvo koje je i osnovni uslov njenog postojanja. No, bez obzira na anahroni položaj Turske, na anomaliju koju ona predstavlja kao politička fikcija, Tursko Carstvo u ovom obliku postoji već ceo vek. Za to on navodi dva razloga. Jedan je podrška nekih evropskih država, kao posledica postojećih političkih suprotnosti, a drugi potčinjenost pokorenog stanovništva. On je uočio da se evropske države plaše ruskog prodora na jugoistok a da se "... Bugari uzdaju u Rusiju više nego u same sebe". Jugoistični Sloveni, kaže Žujović, svesni su činjenice da se samostalno ne mogu izboriti za slobodu i da im je zato potrebna pomoć Rusije, što je pogrešan zaključak. Medjutim, značajan je Žujovićev stav da Turci i posle oslobadjanja ovih krajeva mogu živeti u evropskoj Tur-

skoj samo ako njihovi odnosi budu drugojačiji prema pokorenim narodima.¹² Po njegovom uverenju, iskazanom 1866. godine, Istočno pitanje se može rešiti zahvaljujući borbenoj prošlosti Južnih Slovena, borbi u Kneževini Srbiji, ratovima u Bosni i Hercegovini i spremnosti ostalih naroda da se bore.¹³

U dopisima iz Beograda, januara 1867. godine, objavljenim u "Sanktpeterburgskim vedomostima", Žujović i dalje govori o Istočnom pitanju. Pokrenuti ovim pitanjem Bugari maštaju o nezavisnosti, Srbi o povlačenju turskih garnizona iz pograničnih srpskih gradova. U Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini se, takodje, očekuje propast Turske. Stanje se, prema tome, kaže Žujović, umnogome izmenilo. Sve je oživelo, nastalo je vrenje i svako očekuje da dođe do promene situacije stavljanjem na dnevni red Istočnog pitanja. "Istočno pitanje u nas, ističe on, ne silazi sa jezika; njime su okupirani svi - od velikog do malog; svi stalno o njemu govore, danas to pitanje izaziva jednu, sutra drugu, prekosutra traću kombinaciju, na koje se u nas, takoreći, klade kao u kakvoj novoj igri. Doista, teško da je ma koje drugo pitanje podesno za tolike raznovrsne, pa ako hoćete i toliko zabavne kombinacije".¹⁴

Značajnu pažnju Žujović je posvetio pitanju oslobodjenja i ujedinjenja Srba i ostalih Južnih Slovena. Prateći raspoloženje za borbu protiv Turske u Srbiji i balkanskim zemljama on piše da je za ostvarenje tog cilja potrebno obrazovati koaliciju južno-slovenskih država za oslobodjenje hrišćana od turske vlasti, što se je i ostvarilo formiranjem Balkanskog saveza šezdesetih godina. Žujović je imao jasan stav u pogledu oslobadjanja polunezavisnih država i naroda na Balkanu od turske vlasti. On se opredeljuje za antitursku koaliciju uz potpunu podršku naroda bez koje ona ne bi uspela.¹⁵ U ovom periodu, uočava Žujović, došlo je

do delimičnog budjenja svesti i razvio se preporod u Bugarskoj i Staroj Srbiji, pa se mogao očekivati jači otpor turskoj vlasti. Medjutim, u oblastima uz Egejsko more i u Albaniji vladao je potpuni mrak. U Staroj Srbiji počelo je sa otvaranjem škola, a opao je broj turskog stanovništva. Ova činjenica značajna je i za celu evropsku Tursku u kojoj "... muslimansko stanovništvo opada više nego aritmetičkom progresijom". Zato su Turci i došli na ideju da u te krajeve pošalju Čerkeze koji su imali zadatak da zauzstave taj proces.¹⁶

Saradjujući u listovima i časopisima za vreme boravka u Rusiji i uredjujući posebne delove listova koji su se bavili pitanjem položaja Južnih Slovena, Žujović je vodio oštru borbu protiv panslavizma i slovenofilstva. Analizirao je ideju sveslovenstva i došao do zaključka da je stvaranje jedne velike slovenske države glupost, a da je, medjutim, savez Slovena na principima humanosti i ravnopravnosti neophodnost.¹⁷ Bio je protiv panslavizma koji zastupa Rusija. Ali imajući u vidu da je Slovene zahvatio preporod, da postaju svesniji potrebe približavanja i ostvarivanja zajedničkih ciljeva, opredeljuje se za panslavizam koji bi predstavljao moralno jedinstvo kao neophodno, ne samo za Slovene, već i za celo čovečanstvo.¹⁸

Kad se radi o odnosima medju Slovenima, Žujović je tvrdio da je njihova zajednička želja uspostavljanje čvrste moralne veze i prijateljstva. Kakav će politički oblik imati to prijateljstvo to je pitanje koje će se kasnije rešavati, ali samo uz angažovanje Slovena. U ovom trenutku, ističe on, ne bi se moglo očekivati stvaranje opšteslovenske federacije ili konfederacije, ali misli da se kasnije, na višem stepenu razvoja, mogu udružiti i oni narodi koji nisu ni u kakvom srodstvu. Šezdesetih godina XIX

veka jedan deo Slovena je samostalan, drugi u ropstvu. Oni koji su u ropstvu robuju i neslovenskim i slovenskim narodima, što je Gordijev čvor za položaj Slovena. Ukoliko bi Sloveni očekivali svoje oslobodjenje bez svog učešća platili bi vrlo skupo. Glavna prepreka u ostvarivanju jedinstva Slovena je postojeći razdor medju njima, ali ne u narodnim slojevima, već u vladajućim. Kad se to reši onda je jedinstvo medju Slovenima moguće.¹⁹

Februara 1867. godine, razmatrajući opšte ratno raspoloženje u Srbiji, Žujović zaključuje da je jedini uslov njenog nacionalnog opstanka ujedinjenje svih Srba na Balkanskom poluostrvu i sjedinjenje sa Bosnom, Crnom Gorom, Hercegovinom i Starom Srbijom. Bez takvog opredeljenja, smatra on, svaka druga želja bila bi prazna fikcija.²⁰ Prateći borbu srpskog naroda, Žujović je isticao da Srbima nije svojstveno zavojevanje i da su se borili i bore za "... srpsko bratsko jedinstvo", dok će se sa ostalim narodima slobodno sporazumevati kao ravnopravni. Srbi se nisu borili protiv svih Turaka, već samo protiv tirana i dahija, a sa ostalima su živeli u slozi. Žujovićev je zaključak da na Balkanskom poluostrvu ima mesta za sve narode koji tu žive. Medjutim, i ovom prilikom pominje samo Bugare, Srbe i Turke, ali je shvatio da je jedini uslov zajedničkog života na toj teritoriji sloboda svih ili nijednog naroda.²¹

Žujović se otvoreno suprotstavljao ideji o stvaranju velike Srbije i obnavljanju Dušanovog carstva i nastojao da realno istakne njenu pravu ulogu u borbi za oslobadjanje od turskog ropstva. U vezi sa tim dobro je uočio prave odnose izmedju balkanskih naroda. Priznajući pravo svakog naroda na slobodan i ravnopravan razvitak smatrao je da se mogu povezati u federaciju koja bi bila rezultat dogovora naroda, a ne dinastija. Da bi Srbija mogla

ostvariti ulogu ujedinitelja balkanskih naroda morala bi najpre stvoriti uslove za unutrašnje slobode sprovođenjem konkretnih političkih reformi, kao što su sloboda štampe, udruživanja i drugo.²²

Jedno od važnih pitanja kojeg se Žujović posredno dotakao bilo je nacionalno. Obradjujući problem oslobodjenja i ujedinjenja Južnih Slovena došao je neminovno do zaključka da je nedopustivo nacionalno ugnjetavanje i da je potrebno obezbediti samostalan razvitak svake nacije. Kako je Balkan bio podeljen, jedini moguć opstanak postojećih malih nacija sastojao se u njihovom povezivanju i saradnji uz uslov da se oslobode unutrašnjih stega. Njihov zajednički život bio bi moguć, po njegovom mišljenju, samo u Balkanskoj federaciji koju bi mogli sačinjavati pored Slovena i neslovenski narodi. Važno je da je sa tim pitanjem povezo i potrebu socijalnog oslobodjenja, mada to nije do kraja razradio. Uočavajući klasni karakter nacije i države vrlo dobro je istakao potrebu njihovog prevazilaženja, što je bila osnova internacionalističke koncepcije. Isticanje, pak, državne težnje svake nacije bio je uslov ovakvog stava.²³

Razmatrajući položaj slovenskih naroda na Balkanu Živojin Žujović je dolazio do zaključka koji su predstavljali osnovu socijalističkih stavova kako o stanju u Turskoj, Istočnom pitanju, borbi potčinjenih naroda, nacionalnom pitanju, tako i o neophodnosti povezivanja balkanskih naroda uz puno poštovanje ravnopravnosti. Žujovićeva razmatranja odnosila su se u svakom slučaju i na makedonski kao južnoslovenski narod, a ispravnost njegovih stavova potvrdio je i sam Svetozar Marković nazivajući ga prvim socijalistom među Srbima. Takodje se može uočiti sličnost njegovih sa gledištima prvih makedonskih socijalista.

Za praćenje veza srpskog i makedonskog socijalističkog i radničkog pokreta od velike je važnosti sagledati stavove Svetozara Markovića, utemeljivača socijalističke misli u Srbiji, čije je delo dokaz svestranosti i sposobnosti da se uoče i objasne najbitnija pitanja razvoja balkanskih naroda. Iako su makedonski socijalisti počeli da deluju dve decenije posle Svetozara Markovića, imali su slične stavove o bitnim pitanjima društvenog razvoja na Balkanskom poluostrvu i u Evropi.²⁴ Zato se, s pravom, može zaključiti da su ideje Svetozara Markovića uticale na formiranje nekih stavova makedonskih socijalista.

Odnos prema Turskoj u periodu kada se Srbija pripremala da je potpuno potisne sa Balkana i kad su Makedonci i drugi narodi još uvek priznavali njenu vlast, jedno je od pitanja kome je Svetozar Marković poklanjao veliku pažnju. U nužnoj vezi sa ovim bilo je i centralno pitanje njegovog političkog programa - oslobođenje i ujedinjenje naroda Balkanskog poluostrva.

Suprotstavljajući se tvrdnjama da Sloveni jedva čekaju da im Rusija pomogne u oslobadjanju od Turske, Marković u dopisu iz Carigrada, januara 1868. godine, zastupa mišljenje da u slovenskom pokretu dominira opredeljenje da je za jedinstvo Slovena potrebna bratska ljubav koja se, međjutim, ne može ostvariti kad jedno pleme vlada nad drugim. Evropskim političarima je, kaže Marković, takodje jasno da narodi Balkanskog poluostrva ne žele da priznaju tuđu vlast i da su svesni činjenice da se borbom moraju osloboditi.²⁵ Važnost područja Srbije i Makedonije naglašena je u listu "Radenik" 1871. godine u članku "Treba li nam železnica", gde se ističe: "Najveća vrednost doline Morave u svakom obziru je u tome, što se ona sučeljava sa dolinama i predelom reke Vardara u Makedoniji koji je najbogatiji tamo i ima pri ušću Saloničko

pristanište, koje još nije uredjeno za trgovinu kako treba".²⁶

Obradjujući položaj Srba, Marković naglašava da jedan njihov deo živi u Turskoj, pod neposrednom vlašću sultana, a drugi u Kneževini. Industrija je u Turskoj vrlo slabo razvijena, a "radnički stalež" siromašan i neobrazovan.²⁷ U programu lista "Radnik", aprila 1871. godine, Marković se opredeljuje za slobodu i jedinstvo, koje će se postići oslobodjenjem i ujedinjenjem "sa ostalom braćom", pri čemu, za ostvarenje ovih ciljeva, ne zaboravlja i druge slovenske i neslovenske narode na Balkanu. Ne može se, kaže on dalje, očekivati od knezova i gospode da pokrenu ujedinjenje čekajući povoljnu političku situaciju, koja će nastati onda kad svi pokoreni narodi u Turskoj i Austriji "... budu toliko svesni da zajednički ustanu protiv opštih neprijatelja".²⁸

Govoreći o ostvarivanju srpskog jedinstva, Marković potvrđuje svoj stav da se ono ne može izvršiti "nekim krunisanjem i velikim paradama". Srpsko jedinstvo treba da bude stvarno, istinsko, kao rezultat ostvarivanja zajedničkih interesa slobodnih ljudi i radnika. Ono se neće sprovesti ujedinjavanjem administracija. Srpsko jedinstvo koje bi se manifestovalo stvaranjem srpske države jeste revolucionarna, ali neostvarljiva ideja. Revolucionarna je zato što pretpostavlja ukidanje državnih prava Turske, Srbije, Crne Gore, Austrije i Ugarske, a neostvarljiva jer se ne može izolovano posmatrati, već mora biti deo opšteg, međunarodnog jedinstva u okviru kog je i savez svih naroda na Balkanskom poluostrvu i jugoistoku Evrope. U tom smislu Srbija bi imala važnu ulogu samo utoliko ukoliko bi bila poluga koja bi pokrenula borbu za oslobodjenje srpskog naroda u turskom ropstvu.²⁹

Marković se nije uzdao u reforme koje bi mogle da promene položaj potčinjenih naroda u Turskoj. Jedina mogućnost da se na-

rodnosti u Turskoj slobodno razvijaju je da se uništi turska država, koju bi zamenile narodne države.³⁰ On, međutim, priznaje da se u Srbiji položaj naroda u Turskoj vrlo slabo poznaje i to od onih koji bi ga morali poznavati. Na žalost, kaže on, takva je situacija u javnom životu, u politici, školi, crkvi. Ne preovladjuje jedinstvena misao o oslobodjenju i ujedinjenju. Marković kritikuje stanje kod srpske inteligencije, koja ne može da shvati potrebu za oslobodjenjem onako kako je shvataju potčinjeni narodi u Turskoj. Jer, to ne može biti samo "spoljašnje", "političko" pitanje, već je to unutrašnje, životno pitanje srpskog naroda.³¹

Povodom ustanka u Bosni i Hercegovini u uvodniku "Starog oslobodjenja", 3. septembra 1875. godine, Marković objašnjava šta je to "srpsko ujedinjenje" i kako bi se ono moglo izvršiti. Ako bi se, kaže on, u rat protiv Turske uključile i Srbija i Crna Gora onda bi planuo ustanak u Staroj Srbiji. Pobedom nad Turskom moglo bi se izvršiti ujedinjenje. Međutim, ujedinjenje se ne bi moglo izvršiti tako što bi Srbija u oslobodjenim delovima proširila svoju organizacionu vlast. To bi bila besmislica. Ako bi se želelo ostvariti istinsko oslobodjenje, onda bi posle uspešno završene borbe protiv Turske trebalo izgraditi "zajednički nov politički i društveni poredak". Srbija ne bi smela ni pomisliti da tadašnji njen društveni poredak proširi na oslobodjene krajeve, bez obzira što su to bili "grozničavi snovi" gospode koja misli da će oslobodjeni krajevi prihvatiti Srbiju kao osloboditeljku i iz zahvalnosti primiti njen društveni poredak. Da bi se ostvarilo ujedinjenje, znači, potreban je pored ratova protiv Turske i unutrašnji preobražaj u Srbiji.³²

U programskom članku prvog broja "Oslobodjenja" Marković

1975. godine i dalje izlaže nacionalni program koji je temeljno postavio u svom poznatom delu "Srbija na Istoku". Za njega oslobodjenje naroda ima samo jedan smisao - to je oslobodjenje od svake tiranije i ropstva materijalnog i umnog. Osnovni uslov oslobodjenja od Turske i Austro-Ugarske je unutrašnji preobražaj Srbije, ali i savez sa srodnim narodima koji žive u tim državama. Srpski narod bi morao najpre da oslobodi sebe da bi stvorio uslove za oslobodjenje druge braće. Ovde Marković detaljnije obradjuje dva značajna pojma istog programa - oslobodjenje i ujedinjenje. Pitanje srpskog jedinstva, pod kojim se podrazumeva ujedinjenje svih Srba, ne može biti jasan pojam ukoliko nije povezan sa pravim oslobodjenjem. Jer, narodno jedinstvo ne znači jedinstvo vlade i jedinstvo kancelarija. Zato Marković smatra da se slobodom mora doći do jedinstva, a ne obratno. Oslobodjenje, takodje, mora biti glavni cilj spoljne politike koji će se podudarati sa narodnim željama.³³

Jedna od glavnih prepreka za ostvarivanje pravog jedinstva balkanskih naroda bila je i spoljna politika Kneževine Srbije, koja je dobila pravi izraz u želji da se stvori "Velika Srbija". Po fantastičnim planovima srpskih političara, ističe Marković, stvaranje "Velike Srbije" išlo bi za dobijanjem Bosne bez borbe, a zatim bi Srbija osvojila Makedoniju od Turaka. Medjutim, u samom početku ovakve ideje bilo je jasno da se sa tim neće složiti Bugarska i Crna Gora, jer ne bi želele da budu provincije "Velike Srbije". Ovakva misao je, kaže Marković, ništavna. Pa ako bi se ostvarila takva ideja da se od Srbije, Bosne, Hercegovine, Crne Gore i Stare Srbije stvori jedna država, takozvana "Velika Srbija", kakvu bi sudbinu ona imala sa dva i po do tri miliona stanovnika, između Turske i Austrije. Morala bi biti vojno-policijska

ska i da sve svoje snage upotrebi za odbranu od spoljnjeg neprijatelja. Posle svega ovoga jasan je Markovićev zaključak da "... Unutrašnji razvitak i spoljni politički uslovi gone srpski narod da kao svoju metu stavi: oslobodjenje i federaciju srpsko-bugarsku, ne po narodnostima no po stvarnim potrebama. A ova federacija može se vrlo lako raširiti u federaciju naroda na Balkanskom poluostrvu i još dalje, ako se uzmu u račun susedi preko Save i Dunava. Federacija ova ne osniva se, dakle, na načelu narodnosti, no na ličnoj slobodi onih ljudi koji stupaju u saveznu zajednicu. Ali tim samim načinom ujemčava se i svačija narodnost, jer se time daje pravo i svakoj narodnosti da zauzme samostalnu grupu u savezu". Za srpski narod i njegove slovenske susede, kaže na kraju Marković, pravi put razvoja je socijalni preobražaj iznutra na osnovu narodnog suvereniteta i opštinske samouprave, revolucija u Turskoj i federacija na Balkanskom poluostrvu.³⁴ Povodom ovoga piše prof. Dančo Zografski: "Istorijska zasluga pripada Svetozaru Markoviću zato što je medju prvim najodlučnije osudio uskogradu nacionalističku i velikodržavnu koncepciju srpskih vlastodržaca na čelu sa dinastijom Obrenovića o oslobodjenju Srba i drugih balkanskih naroda "prostim prisvajanjem susednih" zemalja odnosno teritorijalnim proširivanjem i stvaranjem Velike Srbije".³⁵ Jer, ako bi politika stvaranja "Velike Srbije" izazvala jako reagovanje Bugara, onda bi i obratno stvaranje "Velike Bugarske" izazvalo reagovanje Srbije. Zato Marković ističe da je jedino moguća i pravilna orijentacija borba za opšte oslobodjenje Balkanskog poluostrva. Za ostvarenje tog cilja potreban je savez srpskog i bugarskog naroda.³⁶

U pogledu položaja naroda u Turskoj napredni Srbi su protiv njene vlasti i tiranije, oslanjajući se samo na pravo naroda da

se bori protiv tiranske vlasti i zastupajući potrebu izvodjenja revolucije. Ova misao, ističe Marković, postoji u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Staroj Srbiji i Austro-Ugarskoj. Međutim, izvodjenje i uspeh revolucije pretpostavlja prestanak postojanja samostalnih država Srbije i Crne Gore. Jer, ako bi se ostvarila politika Srbije da joj se pripoje sve te teritorije opet bi to bila mala država koja ne bi imala perspektivu.

Marković je shvatio da je Balkansko poluostrvo mozaik različitih naroda od kojih su, kako kaže, najmnogobrojniji Bugari, skoro podjednako Srbi i Grci, a ima i Turaka, Arnauta i Cincara. Nijedan od tih naroda ne bi pristao da se dobrovoljno pripoji Srbiji. Ukoliko bi se i svi Srbi ujedinili, takva država imala bi oko pet miliona stanovnika i ne bi mogla da drži još deset miliona drugih narodnosti. To bi bila besmislica, kaže Marković, slična Austro-Ugarskoj. Zato na kraju ističe: "Srpski narod nema drugog izlaska do revolucije na Balkanskom poluostrvu, revolucije koja bi se završila uništenjem sviju država što danas smeću da ti narodi ne mogu da se sjedine kao slobodni ljudi i ravnopravni radnici, kao savez opština-županija-država - kako im najudesnije bude... Srpski narod ne može korisnije za sebe upotrebiti tu snagu, no da proizvede potpunu revoluciju u Turskoj i da pomoću revolucije izvrši potpuno oslobodjenje - svoje i druge ugnjetene braće".³⁷

Značajan problem razvoja Evrope, pa i Balkanskog poluostrva, bilo je nacionalno pitanje koje postaje sastavni deo programa partije i društvenih pokreta. Ono će biti i dodirna tačka pogleda srpskih i makedonskih socijalista, bez obzira na vremensku distancu. Svetozar Marković je bio zainteresovan za borbu pokorenih naroda za nacionalna prava (borba za priznavanje nacionalnih prava ukrajinskom i beloruskom narodu, narodima Kavkaza, Centralne Azije

i Baltičkog primorja). Tako je izgradjivao koncepciju rešavanja nacionalnog pitanja koja se odnosila i na balkanske narode.³⁸

Marković je razlikovao pojmove narod i narodnost. Narod je širi pojam i obuhvata, na primer, sve ljude koji žive u jednoj ili više država, dok je narodnost obeležena specifičnim osobinama. U članku "Vera i nauka - i obrazovanje u narodnom pravcu", Marković ističe i obeležja narodnosti - jezik, običaje, veru, karakter naroda, sve njegove pojmove i njegov život.³⁹ U nekim državama, kaže on dalje, više narodnosti žive zajedno (Švajcarska, Severna Amerika). U drugim oblastima Evrope moguće je takvo razvijanje narodnosti da se one izdvoje u posebne države, odnosno da se stvore države po narodnosti. Svaka narodnost, smatra Marković, ima pravo da slobodno razvija one komponente koje je čine i obeležavaju. U kasnijem razvoju, međjutim, usled živog komuniciranja i mešanja raznih naroda gube se razlike u običajima, mišljenju i svesmu drugom što ih razdvaja.⁴⁰

Narodnost je, po Markoviću, takav fenomen koji nastoji da prihvati sve što dovodi do njenog jačanja, pa čak i da pretopi druge narodnosti u svoju. Zato ne može biti cilj narodnosti njeno širenje po svaku cenu, odnosno gušenje drugih narodnosti. To bi dovelo do krvave borbe koja bi bila beskrajna i divljačka. Srbija ne bi smela da primeni nasilničku politiku u interesu svoje "narodnosti", kako to, na primer, čine Madjari. Marković misli da stvaranje slobodnog slovenskog saveza na jugoistoku Evrope, ne bi smetalo razvoju srpske, pa ni drugih narodnosti. Taj savez bi obezbedio ravnopravnost Srba, Hrvata, Bugara i drugih naroda.⁴¹ Osnovni Markovićev stav u objašnjavanju narodnosti je da načelo narodnosti znači samostalnost u političkom i društvenom životu, odnosno da narodnost ne podnosi potčinjenost drugom narodu. Međjutim,

pored vidljive progresivnosti, narodnost može biti opterećena i raznim starim ustanovama i mogućnošću ostvarivanja tiranije, što predstavlja nazadnu komponentu. Ali sama činjenica da načelo narodnosti postoji nije dovoljna da se postigne ujedinjenje onih ljudi koji se za njega bore. Zato, ako se odvoji od drugih društvenih načela, ono ostaje mrtvo. Marković je uspeo da udje u suštinu načela narodnosti ističući da nisu samo bitne spoljašnje manifestacije narodnosti (jezik, pesme, običaji, odeća) već ono mora da je posledica opštečovečanskog napretka. Robovanje jednog naroda drugom je osnovna prepreka razvoja narodnosti. Njegova afirmacija je u slobodi svakog naroda. Za razvoj narodnosti kod jednog naroda potrebno je iskoreniti tiraniju i robovanje tudjem narodu, da se razvijaju škole i književnost, da se iskoreni neznanje. I tada je sasvim jasan zaključak da je oslobodjenje jednog naroda od tiranije drugog samo jedna karika u krugu stvaranja drugih sloboda.⁴²

Svetozar Marković se nije posebno bavio proučavanjem položaja makedonskog naroda niti njegove nacionalne osobenosti. Sva njegova razmatranja položaja makedonskog naroda bila su u sferi obrade ključnih pitanja položaja naroda na Balkanskom poluostrvu. Medjutim, "Radnik" je 1872. godine u nekoliko nastavaka objavio kritiku na knjigu Geografija za srednje škole, koju je napisao Dragašević. (Kritiku su u nekoliko nastavaka napisali Sv.J. Nikolić i profesor Svet...) Interesantan je komentar koji je drugi kritičar dao o Balkanskom poluostrvu i Makedoncima povodom pisanja Dragaševića. On najpre citira Dragaševića, koji za Makedonce kaže da su najstariji Sloveni na Balkanskom poluostrvu, koji se graniče sa Bugarima, Arbanasima i Srbima (odnosno sa Trakijom, Epirom, Arabijom i Šar-planinom) i koji se, bez obzira što se u

njihovom jeziku mogu naći tragovi, pre svega bugarskog i srpskog, "... karakterišu samostalno i stoje u sredini između Bugara i Srba". Nazivajući ovu tvrdnju etnografskom samovoljom, pisac ističe da je to nov narod o kome tek sada čuje, a da je ime "Makedonci" proizvoljno, jer ni sam narod koji tamo živi ne naziva sebe tim imenom. On dalje kaže da Dragašević ne ističe govornu razliku između tog plemena i Srba. Upoređujući stav pisca o stanovnicima Debarske nahije koji govore "čistim srpskim jezikom", sa ostalima, postavlja pitanje zašto pisac ostale stanovnike Makedonije naziva "nekakvim drugim narodom", koji govori istim jezikom.⁴³ Možda cela ova rasprava ne bi imala takav značaj da nije objavljena u "Radniku". Takođe je interesantno da Dragašević, bez obzira na kritike, uočava i ističe postojanje makedonskog naroda, koji ima i svoje jezičke karakteristike. Odgovarajući na ove kritike Dragašević kaže da će o Makedoncima drugi put pisati, što na žalost nije uradio.⁴⁴

Pogledi Svetozara Markovića nesumnjivo su uticali na dalji razvoj socijalističke misli u Srbiji i na socijalistički pokret u Makedoniji. Mada je socijalistička misao u Makedoniji počela da se širi devedesetih godina XIX veka, odnosno dve decenije posle Svetozara Markovića, može se uočiti podudarnost stavova kako u odnosu na neophodnost jedinstvenog delovanja protiv Turske, tako i u odnosu na perspektive budućeg političkog razvoja balkanskih naroda, pre svega Južnih Slovena. Zajednička teza bila je stvaranje južnoslovenske federacije i očuvanje nacionalne osobenosti, ravnopravnosti i demokratskog uređenja u okviru nje.⁴⁵

II. SRPSKI SOCIJALISTI O MAKEDONSKOM PITANJU KRAJEM XIX VEKA I PRVI KONTAKTI SA MAKEDONSKIM SOCIJALISTIMA

U poslednje tri decenije XIX veka jedno od dominantnih pitanja politike balkanskih država, posebno Srbije, bilo je oslobodjenje i ujedinjenje. Posle dobijanja državne nezavisnosti Srbija je počela intenzivnije da razmatra mogućnost oslobađanja potčinjenih slovenskih naroda na Balkanu i ujedinjavanja Srba u jednu državu. Zato je i razumljivo da su srpski socijalisti, nastavljajući misli Žujovića i Markovića, ovom pitanju posvećivali najveću pažnju i vrlo često o njemu pisali. Kako je ono podrazumevalo i rešavanje položaja slovenskih naroda u Turskoj, prema tome i Makedonaca, moguće je izvesti zaključke o stavu srpskih socijalista prema makedonskom pitanju u ovom periodu. To u isto vreme omogućava praćenje kontinuiteta u stavovima srpskih socijalista prema ovom i ostalim pitanjima društvenog razvoja, kao i da se razmotre sličnosti i razlike u stavovima makedonskih i srpskih socijalista.

Još za života Svetozara Markovića, u programskom članku socijalističkog lista "Ujedinjenje" 1872. godine, pod naslovom "Šta mi hoćemo", ističe se da je jedan od najvažnijih zadataka ujedinjenje srpskog naroda, ali da je u isto vreme neophodno ostvariti i bratstvo sa svim narodima.⁴⁶ Pred kraj svoga izlazenja isti list zauzima stav da je osnovni uslov ostvarenja bratstva i jedinstva naroda materijalne sigurnost, obrazovanje i sloboda svakog naroda.⁴⁷

Srpski socijalisti, pred početak oslobodilačkih ratova protiv Turske 1876-1878. godine, kako je i sam Svetozar Marković pisao, nisu detaljnije bili upoznati sa stanjem u Turskoj. Medjutim, u povremenim napisima u socijalističkim listovima,

govorili su o pojedinim pitanjima u kontekstu opšteg stava prema oslobodjenju i ujedinjenju. Tako se u listu "Javnost" ističe da socijalisti nisu bili upoznati sa srpskom propagandom u Turskoj, niti sa težnjama srpske vlade u Makedoniji i da su malo pratili šta se zbiva kod susednih bratskih naroda. Za narod, kako oni s pravom ističu, nije bitno gde će biti granica, a pitanje narodnosti se ne može rešiti u kabinetima. Socijalisti su se suprotstavljali propagandi srpske vlade u Turskoj, ali su podržavali one države koje spremaju narodni ustanak za oslobodjenje.⁴⁸ Ovim prilikom ponovo ističu da za njih ne postoji pitanje narodnosti uopšte, već da u Turskoj dominira samo jedno pitanje - političko i ekonomsko oslobodjenje narodnih masa. Kad se to ostvari, kaže se dalje, biće postignut cilj pa će se moći razvijati u podjednakim uslovima narodnosti "... i bugarska i srpska, i grčka i arnautska i cincarska i vlaška i turska". Koja će narodnost preovladjivati zavisi od stepena kulture jedne od njih. Zato socijalisti osudjuju srpsku propagandu u Makedoniji, a mogu podržavati samo one aktivnosti koje vode ka uništavanju turske države. Stanje je, pak, u Turskoj vrlo loše i zato je veliki broj radnika iz Bugarske i Makedonije dolazio u Srbiju. Kritikujući stalnu brigu Bugara o granicama oni ističu da postoji i pogrešna predstava o Staroj Srbiji, koja nije nikakva politička, već geografska oblast i zauzima jedan deo severne Makedonije i Albanije (sa oko 300.000 srpskih stanovnika).⁴⁹

Povodom ovog članka dr Andrija Radenić ukazuje na opasnost pogrešnog zaključivanja zato što se medju narodima koji žive u Turskoj ne pominju Makedonci, ističući da se ne radi o ignorisanju makedonskog naroda niti o pogrešnim shvatanjima pojmova narodnost i nacija, već da su "razlike u etničkoj pripadnosti na-

glašavane... na osnovu tadašnjih standardnih normi i uzusa".⁵⁰ Slažemo se da dr Raderićem da postoji opasnost popularizatorskog prikazivanja ovog pitanja, ali se na njega mora odgovoriti, ne da bi se zadovoljili neki današnji zahtevi zbog njegove aktuelnosti, već da se sagleda istorijska realnost. Ako se, po tada važećim uzuzima, hrišćanski narodi u Turskoj uglavnom svrstavaju u Bugare i Srbe, onda ni socijalisti nisu mogli drugačije da zaključuju. Etnička pripadnost, u ovom slučaju, bila bi slovenska, što se ne usvaja kao opšti naziv pri nabrojanju naroda koji žive u Makedoniji. Može se prihvatiti izjava samih socijalista da su slabo poznavali stanje u Turskoj kao odgovor na pitanje kako nisu uočili postojanje jednog slovenskog naroda, koji u ovom periodu počinje da se budi. To, pak, nimalo ne utiče na pravilno sagledavanje razvoja narodnosti i nacija od strane srpskih socijalista. Ovo je važno radi praćenja njihovih stavova prema makedonskom pitanju koje može imati dva oblika. Prvo, ako se razmatra položaj Makedonije kao geografske oblasti nastanjene raznim narodima i drugo, ako se govori o položaju makedonskog naroda kao dominantnog u Makedoniji.

Socijalisti, okupljeni oko lista "Oslobodjenje", nastavili su 1875. godine sa razmatranjem pitanja oslobodjenja i ujedinjenja. Ova dva pitanja vladajući krugovi su dosta zamrsili, ali je jasno, kažu oni, da je neophodno najpre steći slobodu, a onda ostvariti jedinstvo, tako da ono bude posledica, a narodno oslobodjenje cilj celog pokreta.⁵¹ Godina 1875. postaje vrlo pogodna za preciznije iznošenje stavova o narodnom oslobodjenju i ujedinjenju. Srpski socijalisti kritikuju stav da se ovo može sprovesti zavodjenjem srpskih zakona u Bosni i Hercegovini, Staroj Srbiji i Crnoj Gori, jer osnovni uslov za ujedinjenje bio bi da Srbija i Crna Go-

ra, ovakve kakve jesu, prestanu da postoje. Oslobođeni narodi u Turskoj treba da stvore novi društveno-politički poredak. Međutim, ekonomska i politička nejednakost krajeva koji bi trebalo da se ujedine postaje prepreka za ostvarenje cilja. Da se ne bi zapalo u pogrešnu ocenu da su se socijalisti zalagali samo za opšte programske ciljeve oslobodjenja i ujedinjenja, potrebno je posebno naglasiti njihovu veru u snagu naroda za oslobodilačku borbu protiv Turske i isticanje potrebe unutrašnjeg preobražaja kako u Srbiji tako i u ostalim krajevima.⁵²

Nastavljajući analizu ovog pitanja, "Staro oslobodjenje" veću pažnju poklanja narodima u Turskoj ukazujući na njihov težak položaj. Njihovo oslobodjenje, smatra se, postaje uslov za razvoj Srbije. S pravom se ističe, da samo slobodni narodi Balkanskog poluostrva postaju sposobni da rade na ujedinjenju, čime bi podstakli i velike promene u unutrašnjem razvitku. Zato Srbija, po sugestiji socijalista, ne bi smela oslobodjenje i ujedinjenje naroda u Turskoj odvajati od svojih unutrašnjih pitanja.⁵³ Nastalu situaciju na Balkanu socijalisti u Srbiji koriste da u uvodnim člancima "Starog oslobodjenja" neprekidno potenciraju dva pitanja: potrebu borbe za oslobodjenje od Turaka i unutrašnje reforme u Srbiji.⁵⁴ Interesantno je da u razmatranju pitanja oslobodjenja i ujedinjenja socijalisti u Srbiji ne govore o načinu organizovanja potčinjenih naroda u Turskoj i drugim krajevima, već samo ističu potrebu angažovanja Srbije koja bi istovremeno morala da doživi i unutrašnji preobražaj. Ovakav stav se ponavlja u "Starom oslobodjenju" i oktobra 1875. godine kada se u uvodniku govori o potrebi spoljne akcije Srbije i unutrašnjeg preobražaja.⁵⁵ U isto vreme u članku "Partija i srpsko oslobodjenje" stoji: "Svakom Srbinu dužnost je, da braći svojoj, koja u ropstvu čame, pritekne u pomoć

bez uslovljavanja ove ili one vere, ove ili one ličnosti ove ili one forme državne".⁵⁶ Ovakav stav upućuje nas na zaključak da su srpski socijalisti, u ovom periodu, pored prihvatanja gledišta o ujedinjenju Srba osećali potrebu povezivanja svih naroda na Balkanu, jer poziv Srbima da priteknu u pomoć ostalim narodima, bez obzira koje su vere, narodnosti ili koju državnu formu imaju, govori o ukorenjenom saznanju neophodnosti saradnje u zajedničkoj borbi. Iste stavove će i dve decenije kasnije imati makedonski socijalisti, s tim što su bili konkretniji u davanju rešenja za oblike organizovanja.

Ustanak u Bosni i Hercegovini 1875. godine podstakao je socijaliste da više pišu o oslobodjenju i ujedinjenju. "Misao o oslobodjenju, kaže se u uvodnom članku "Starog oslobodjenja" 1876. godine, treba da prožima celu masu, koja se diže da zagazi u borbu. No to može da bude tek onda, kad je ideal, u ime koga se stupa u borbu, doista narodna misao, njegovo delo, kad je u njemu budna svest, da je njegova rodjena stvar za koju ide da lije krv".⁵⁷ Zbog aktuelnosti približavanja rata sa Turskom "Staro oslobodjenje" ponovo piše o savezu balkanskih naroda protiv Turske. Ponavlja se stav Svetozara Markovića o potrebi stvaranja ovog saveza, koji bi obuhvatio Srbiju, Crnu Goru, Rumuniju i Grčku. Medjutim, daje se i nova dimenzija predstojeće borbe za oslobodjenje. Ističe se pravo naroda van Turske da počnu borbu za oslobodjenje onih koji robuju Turskoj i koji nisu u stanju da se organizuju, što se naziva revolucionarnom inicijativom.⁵⁸ Da bi se to ostvarilo predlaže se i način pokretanja te inicijative kod potčinjenih naroda. Trebalo bi formirati, kaže se dalje, čete od dobro odabranih ljudi koje bi ustanicima odnele oružje za borbu.⁵⁹ Prilagodjavajući se novonastaloj situaciji, socijalisti uvidjaju potrebu borbe i ostalih

balkanskih naroda, ali se zadovoljavaju bilo kakvom federacijom, makar i samo između srpskog i bugarskog naroda.⁶⁰ Međutim, i dalje ostaju na stanovištu da se ni "srpsko pitanje" ne može odvojiti od rešavanja Istočnog pitanja, što je i ranije bio opšte prihvaćen stav.⁶¹

U opširnom članku "Naše oslobodjenje i ujedinjenje" list "Staro oslobodjenje" 1876. godine kritikuje gledište liberala, koji su pod političkim oslobodjenjem srpskog naroda podrazumevali priznavanje političke vlasti Kneževine Srbije, bez davanja objašnjenja kakav će položaj imati narod. Odbacujući ovakav stav liberala i konzervativaca, srpski socijalisti ističu osnovno načelo svoga opredeljenja da sva vlast pripadne narodu. Razradjujući dalje ovaj svoj stav, oni su smatrali da su komponente ovog načela političko, ekonomsko i umno (duhovno) oslobodjenje. Značajno je da su pod umnim oslobodjenjem podrazumevali prihvatanje naučnih pogleda na svet i isticanje nauke kao uslova razvitka, koji će omogućiti razvoj kritičkih misli, odbacivanje sujeverja i predrasuda i pravilno shvatanje razvoja prirode i društva.

Slažemo se sa dr Radenićem da treba odbaciti pojedina mišljenja u istoriografiji o podudarnosti i istom značenju stavova buržoaske i socijalne demokratije u vezi sa pitanjem oslobodjenja i ujedinjenja. Naime, tvrdi se da su gledišta socijalista ovog perioda na nivou građanskih shvatanja, čime se zamagljuje suština. Ukoliko se i ponove pojedini stavovi o oslobodjenju i ujedinjenju, i na prvi pogled budu slični ili isti, razlika je u suštinskoj polaznoj osnovi. Građanska gledišta, ističući potrebu oslobodjenja i ujedinjenja, stalno u svesti imaju perspektivu postojanja buržoaskog poretka i klasnih odnosa u kojima bi buržoazija zadržala svoje pozicije na vlasti. Zato se i ističe da

je nužno da se proširi postojeći politički poredak i na oslobođene krajeve bez obzira na nacionalni sastav. Srpski socijalisti, prihvatajući stav o potrebi oslobađanja i ujedinjenja, polaze od postavke da vlast treba da ima narod koji će ostvariti političko, ekonomsko i duhovno oslobodjenje. U ovom periodu vladajuće gledište kod socijalista bilo je da narod koji nije postigao svoje unutrašnje oslobodjenje ne može računati da će doneti drugim narodima slobodu. Socijalisti su, takodje, u svojim razmatranjima podrazumevali oslobađanje svih naroda na Balkanu, mada neke od njih u tom periodu nisu pominjali.

Analizirajući cilj narodnog oslobodjenja i ujedinjenja, "Staro oslobodjenje" naglašava da postojeće dve partije u Srbiji imaju isti odgovor da se radi o potpunom političkom, ekonomskom i umnom oslobodjenju srpskog naroda. Ali taj odgovor ne sadrži ništa konkretno. Pod političkim oslobodjenjem obično se podrazumeva oslobađanje razjedinjenih delova srpskog naroda od tuđinske vlasti i ujedinjenje sa Srbijom. Pod pojmom oslobodjenje srpstva mnogi podrazumevaju samo oslobodjenje od turske vlasti. Niko, medjutim, ne razradjuje pitanje položaja krajeva koji bi se pripojili Srbiji. Socijalisti, takodje, upotrebljavaju reči političko oslobodjenje, ali pod tim podrazumevaju stvaranje takvog političkog sistema u novoj srpskoj državi u kome će narod imati zakonodavnu, upravnu i izvršnu vlast. Pod ekonomski oslobodjenjem, pak, podrazumevaju ukidanje eksploatacije i raspolaganje materijalnim bogatstvom od strane naroda. Umno oslobodjenje znači potrebu da narod dobije naučne poglede na svet, razvije kritičku misao i iskoreni primitivizam i sujeverje.⁶²

Srbija je osamdesetih godina počela više da se interesuje za Makedoniju. Zainteresovanost evropskih sila za Solun, pisali

su socijalisti u vreme Mite Cenića (1851-1888.godine), bila je sve prisutnije i dogod su Solun i Novopazarski sandžak u rukama Turske ili Srbije nema velike opasnosti po Srbiju, jer upravo taj pravac omogućuje da se ona oslobodi austrijskog i nemačkog uticaja. Austrija, prema tome, planski raspiruje mržnju medju narodima u Staroj Srbiji i Makedoniji kako bi ostvarila iste ciljeve, kao i u Bosni. U vezi sa ovakvom situacijom, procenjuju socijalisti u časopisu "Čas" 1885. godine, i skupovi Srba u Makedoniji imaju pogrešnu orijentaciju, jer nije bitno koja će narodnost u Makedoniji uzeti prevlast, već da, upravo, narodi koji tamo žive budu gospodari na toj teritoriji.⁶³ Pišući o stanju u Srbiji, isti časopis kaže da se povremeno pojave pojedina pitanja koja prenu narod i nateraju ga na aktivnost. Jedno od takvih je i makedonsko. Zato narod ide na makedonsko-srpske mitinge, jer u svom unutrašnjem razvoju nema drugog pitanja koje bi ga pokrenulo.⁶⁴

Pred kraj osamdesetih godina XIX veka pitanje oslobodjenja i ujedinjenja razmatraju socijalisti u časopisu "Omladina" u dva članka: "Narodno oslobodjenje i jedinstvo" i "Srbija i istočno pitanje". Oni govore o potrebi ujedinjenja Srbije, Srema, Slavonije, Bačke, Banata, Hercegovine, Dalmacije, Bosne, Stare Srbije i Crne Gore, ali za razliku od ostalih socijalističkih listova - "Omladina" u prvi plan ističe socijalno i kulturno, a ne političko jedinstvo. Težnja navedenih naroda nije samo u "golom jedinstvu", jer lažni ideali o carevima ne mogu da zagreju narod, a jedinstvo ne može da bude cilj već sredstvo za kulturno jačanje i napredovanje i, naravno, za oslobodjenje. Težnja za jedinstvom neposredno je povezana sa težnjom za oslobodjenje i javlja se tamo gde je narod u potčinjenom položaju, pa se jedinstvo ogleda

u ekonomskom, političkom i društvenom pogledu. Uključivanjem svih Srba sa navedenih teritorija u zajedničku državu mogao bi se steći pogrešan utisak o zastupanju velikosrpskog hegemonizma, što nije tačno. Osnovni motiv za ovakvo istupanje je širenje socijalističkog učenja o jednakosti. "Omladina" je uglavnom zaokupljena pitanjem oslobodjenja i ujedinjenja srpskog naroda, ali je zato usledio opšti zaključak "... da pitanje o narodnom jedinstvu stoji u neposrednoj vezi sa pitanjem o narodnom oslobodjenju, koje opet nije ništa drugo, do pitanje o takvoj društvenoj organizaciji, koja će svakom članu jednog naroda uslovljavati mogućnost za svestrano razvijanje i napredovanje".⁶⁵

Prvi put socijalistička štampa u ovom periodu, u opširnom uvodnom članku "Makedonsko pitanje", objavljenom 1888. godine u listi "Omladina", govori o njegovoj važnosti za Srbiju i naglašava da je jedno od dominantnih na Balkanu. Po ozbiljnosti kojom je postavljeno makedonsko pitanje zaključuje se da je ono od životne važnosti za Srbiju. Ona, pak, u dosadašnjoj politici nije ispunila ono što se od nje očekivalo. Nije, na primer, radila na umnom, moralnom i materijalnom jačanju naroda kako bi uspela da ostvari oslobodjenje i ujedinjenje raskomadanih delova srpstva. Zato Srbija mora da menja i unutrašnju i spoljašnu politiku i da ostvari ujedinjenje sa ostalom srpskom braćom. Da bi to postigla potrebno je da razvije ekonomiku, finansije, prosvetu i da učvrsti građanske slobode. U zaključivanju o važnosti makedonskog pitanja za Srbiju "Omladina" ističe čak i tvrdnju da je pitanje čija će biti Makedonija "biti ili ne biti" opstanka srpske države i očuvanja njene političke samostalnosti.

Postavljeno u ovakvom obliku, nerazradjeno, navodi nas na pomisao da su socijalisti okupljeni oko časopisa "Omladina" pri-

hvatili građansko gledište da je Makedonija sastavni deo srpske države. Jer, isticanje da je makedonsko pitanje potrebno razmotriti sa etnografskog i istorijskog gledišta, kako bi se dokazalo da je Makedonija srpska zemlja, dokaz je ovakvog shvatanja.⁶⁶

Na pitanje oslobodjenja i ujedinjenja "Omladina" se ponovo vraća oktobra 1888. godine u članku "Naše narodno oslobodjenje i ujedinjenje", ističući da se u srpskom društvu, pogotovu kod inteligencije, još ne shvata šta upravo znači jedinstvo srpskog naroda. Obično se smatra da je to proširivanje granica Srbije i dobija se lažan utisak o ulozi Srbije, odnosno o Srbiji kao Pijemontu ili Pruskoj, što ona ne može nikada biti. Za srpske političare pitanje jedinstva bilo je samo sastavni deo političkog programa, kojeg su se lako odricali ukoliko su osetili da su bile ugrožene njihove pozicije u sistemu vlasti. Medjutim, "Omladina" smatra da je to pitanje političke budućnosti srpskog naroda, što su dokazali i događaji na Balkanu, posebno makedonsko pitanje.⁶⁷ Poznato je, nastavlja "Omladina" u sledećem broju, da je srpski narod raskomadani na četiri države - Srbiju, Crnu Goru, Tursku i Austriju. Ako se sa tim poveže načelo narodnosti onda je jasno da ono negira ropstvo jedne narodnosti drugoj i da svakoj narodnosti treba priznati sva prava.⁶⁸

Pitanjem oslobodjenja i ujedinjenja bavio se i list "Narodna misao", koji 1890. godine piše da za preobražaj srpstva dopušta i negovanje pozitivnih tradicija iz prošlosti, a da je za oslobodjenje i ujedinjenje jedan od važnih zadataka oslobodilačka akcija na Istoku, odnosno u Staroj Srbiji i Makedoniji. Time bi se sprečile velikobugarske aspiracije i aspiracije carske Rusije na te teritorije.⁶⁹

Sa puno optimizma i vere u pobedu socijalizma istupa Vasa

Pelagić u "Poslanici delegatima socijalističkog kongresa u Briselu" 1891. godine.⁷⁰ On napominje da govori o razvoju socijalističkog pokreta u Srbiji, Rumuniji, Grčkoj i Bugarskoj, jer je u ovim državama, kao i u Turskoj, živio "ili kao emigrant, ili kao agitator, ili osudjenik ili kao književnik i nastavnik". U sve četiri zamlje socijalizam bi se mogao i bolje razvijati da ne postoji nerešeno pitanje narodnog ujedinjenja, jer svaki političar ili diplomata ističe da nema mesta socijalizmu dok se ne razvije industrija i proletarijat. Tako govore oni koji očekuju da ujedinjenjem svog naroda "kao i prijašnji vlasnici ispijaju sokove iz tela i mozga". Tako oni i pokazuju da u pogledu ekonomskog blagostanja naroda nisu mnogo bolji od prethodnih turskih vlasnika. Medjutim, ističe Pelagić, sigurni smo da će pre ili kasnije pobediti socijalizam i "osloboditi ljude i narode od političkog i ekonomskog ropstva i nacionalnog i religioznog varalaštva i varvarstva". Tako će se nacionalni i religiozni fanatizam pretvoriti u internacionalnu solidarnost.⁷¹

Nekoliko godina kasnije, u delu "Socijalizam ili osnovni preobražaj društva", Pelagić piše o tome kako treba socijalizirati Srbiju, Bugarsku, Hrvatsku, Rumuniju, Madjarsku i Grčku i ističe da je taj program moguće sprovesti i u Turskoj "... jer se njime podmiruju osnovne potrebe sviju pomenutih naroda i stvara široki i jaki put za ostvarivanje potpunog socijalizma".⁷²

U poslednjoj deceniji XIX veka u Makedoniji je počeo da se razvija organizovan revolucionarni pokret. Socijalisti u Srbiji nisu bili detaljnije upoznati sa onim šta se događa u Makedoniji, ali je "Socijal-demokrat", već početkom jula 1895. godine, u članku "Makedonsko pitanje" pisao o pokretu u Makedoniji i to u krajevima bližim Srbiji. Iako se, medjutim, ističe da se ne

zna o kakvom se pokretu radi, jer su vesti kontradiktorne (po jednima su to tek hajdučke gomilice, a po drugima ustanak celog naroda), važno je da se uočava važnost toga pokreta koji pokazuje da se tamo svest za slobodom budu i da je vrlo blizu vreme kad će taj narod osigurati sebi nezavisnost i svestrani razvitak. Posebno treba istaći činjenicu da "Socijal-demokrat" uočava opasnost da taj pokret može iskoristiti bugarska buržoazija, dok je srpska bila dosta pasivna i zalagala se da ovo pitanje rešava Evropa. Socijalisti se sa ovim ne slažu i smatraju da taj narod treba sam da dodje do svoje slobode. Zato se u članku naglašava:

"Ako Makedonci od Evrope budu čekali slobode... trpeće još dugo turski jaram". Bratska dužnost socijalista Srbije je da tom narodu pomogne, ali ne sa ciljem da bude ponovo porobljen, već slobodan. Na kraju poručuju: "Pomozimo Makedoncima da dodju do svoje Makedonije, pomozimo im da stanu na svoje sopstvene noge da budu sami gospodari od sebe".⁷³

Jedno od značajnih pitanja budućnosti balkanskih naroda krajem XIX veka, pa prema tome i položaj Makedonije, bilo je Istočno pitanje. Socijalisti su povodom njegovog rešavanja bili na pozicijama Svetozara Markovića. Podržavali su oslobodilačke ciljeve Srbije, ali samo u savezu sa ostalim balkanskim narodima i državama, kao i pod uslovom da prethodno dodje do unutrašnjih reformi i u politici i u ekonomiji. obraćajući se Srbima u Turskoj, Vasa Pelagić piše da narod ne može očekivati od paša i sultana da im obezbede napredak, jer oni ugušuju prirodna prava naroda i ljudske slobode. To narod ubuduće ne bi smeo da podnosi. Zato Pelagić preporučuje udruživanje svih naroda u Turskoj, koji vole slobodu i ne žele biti robovi, bez obzira na veru. Oni moraju biti spremni da podju u borbu kad za to dodje vreme.⁷⁴

U dva opširna članka "Omladina" razmatra Istočno pitanje kao jedno od značajnijih za evropsku diplomatiju. Za socijaliste to je pitanje sudbine balkanskih naroda i država posle propasti turske države. U vezi sa tim oni nastoje da sagledaju ulogu Srbije. Evropa je u početku bila zainteresovana za stvaranje samostalnih balkanskih država, ali je, kad su one nastale, nastojala da ih stavi pod svoj uticaj. Ima onih, kaže se dalje u članku, koji misle "da rešenje istočnog pitanja znači, da Srbija dobije Bosnu, Hercegovinu, Staru Srbiju i Makedoniju itd.; Grci Epir, itd. Bugari Trakiju". Interesantno je da se "Omladina" slaže sa ovakvim načinom rešavanja Istočnog pitanja, ali smatra da je zabluda da evropske države misle da se na taj način reši. Jasno je nastojanje evropskih država da rešenje Istočnog pitanja vidi u razvoju kapitalističkog načina proizvodnje na Balkanu koji će koristiti njihovim interesima. Ako bi Srbija računala na to da bude faktor u rešavanju Istočnog pitanja treba da radi na svom ekonomskom jačanju kako bi uspela da doprinese rušenju turske države. Potreban je i savez sa balkanskim narodima, ali bi za njegovo ostvarenje balkanske države morale, najpre, da izvrše unutrašnji preobražaj koji bi omogućio da balkanski narodi sami reše Istočno pitanje.⁷⁵

Unutrašnjim preobražajem Srbija bi mogla zajedno sa ostalim državama na Balkanskom poluostrvu da reši Istočno pitanje u svoju korist ostalih naroda na Balkanu. U vezi sa ovim je i druga misija Srbije - oslobodjenje i ujedinjenje, kako naglašava "Omladina". Treba u tome preduhitriti Evropu koja se takodje sprema da zauzme Balkansko poluostrvo. Srbija bi morala biti spremna za izvođenje revolucionarne akcije, kako bi ujedinila raskomadani srpski narod, što podrazumeva unutrašnji preobražaj i revolu-

ciju i u srpskim krajevima van njenih tadašnjih granica. Ovakva akcija imala bi jak uticaj i na ostale potčinjene narode koji bi takodje prihvatili revolucionarnu akciju. Poslednja konstatacija u članku navodi nas na pomisao da je "Omladina" suviše isticala ulogu Srbije i jedino govorila o ujedinjavanju raskomadanih delova srpstva. Naprotiv, socijalisti su smatrali da će i ostali narodi prihvatiti sličnu akciju, koja podrazumeva unutrašnji preobražaj i revolucionarnu akciju i kod njih.⁷⁶

Osnovno opredeljenje socijalista do kraja XIX veka za rešavanje društveno-političkog i ekonomskog položaja naroda na Balkanu bila je Balkanska federacija, čime je nastavljena misao Svetozara Markovića. Vasa Pelagić je išao i šire od toga. On je bio protiv uskog nacionalnog patriotizma ističući socijalistički patriotizam. Federalističke ideje usvojio je za vreme boravka u Novom Sadu 1872. godine, kada je tamo bio i Svetozar Marković. Pelagić je smatrao da buduća Balkanska federacija treba da se prostire od Karpata do Egejskog mora i da obuhvata šesnaest naroda. U njoj bi, kaže on, bilo teško razlikovati etnografske granice.⁷⁷

Godinu dana posle smrti Svetozara Markovića socijalisti su u listu "Staro oslobodjenje" izložili svoje poglede o načinu organizovanja oslobodjenih država. Predviđaju se dva stepena povezivanja. Najpre federacija koja bi obuhvatila sve južnoslovenske države (uključujući i Bugarsku), zatim, konfederacija koja bi obuhvatila sve balkanske narode i omogućila njihov slobodan razvitak. Ostvareno jedinstvo između srpskog i hrvatskog naroda, na primer, po gledištu "Starog oslobodjenja", pretpostavljalo bi postojanje jedinstvenog srpskohrvatskog jezika koji bi omogućavao razvoj književnosti, nauke i zakonodavstva. Sličan razvoj

bio bi omogućen i Bugarima i Grcima. Prema tome, narodi Balkana stvorili bi uslove za stvarno blagostanje. Ovom prilikom "Staro oslobođenje" se ograničava na razmatranje položaja uglavnom postojećih balkanskih država, mada bi se ovi stavovi mogli proširiti i na ostale balkanske narode.⁷⁸

Kako je jedno od aktuelnih pitanja spoljne politike u ovom periodu odnos Srbije prema Rusiji i Austro-Ugarskoj, "Radnik" se 1881. godine zalagao za njen nezavisan položaj i za potrebu povezivanja sa susednim balkanskim državama i sa ostalim balkanskim narodima.⁷⁹ Bio je za stvaranje Balkanskog saveza i energično se suprotstavljao panslavizmu koji se nameće kao centralističko umesto da se shvati kao humano federalno i narodno načelo.⁸⁰ Mita Cenić je, istupajući u ovom listu, vrlo dobro uočio veliku opasnost od nesloge naroda na Balkanu koja je ugrozila bratstvo i jedinstvo jugoslovenskih naroda. Razdor medju Srbima i drugim narodima rezultat je eksploatatorskog karaktera buržoaskog društva, jer potčinjeni slojevi nisu zaokupljeni nacionalizmom već jednakošću svog teškog položaja koji nameće gospoda.⁸¹

Odbacujući optužbe da socijalisti ne priznaju narodnost, "Borba" 1882. godine ističe potrebu stvaranja jedinstvene srpske država koja bi bila slobodna i obuhvatala Crnu Goru, Srbiju, Bosnu, Hercegovinu, Dalmaciju, Srem i Vojvodinu, jer u tim krajevima živi jedan srpski narod. Ovde bi se mogao steći pogrešan utisak da se socijalisti zalažu za prisvajanje teritorija i da podržavaju osvajačke ambicije Srbije. Medjutim, osnova stava da se ove teritorije ujedine jeste ostvarivanje zajednice na načelima ravnopravnosti, slobode i bratstva.⁸²

Ideja o Balkanskom savezu nije bila nova, piše "Socijaldemokrat" 1896. godine, jer je njen nosilac bio još Karadjordje.

Medjutim, buržoazija je želela Balkanski savez oslanjajući se na Rusiju da bi obezbedila miran razvitak balkanskih buržoaskih država i sigurnost u eksploataciji. Socijalisti se, medjutim, upravo bore, kaže se dalje, protiv ovakvih interesa i ciljeva. Takodje, oštro kritikuju politiku Rusije koja želi da nametne svoj uticaj balkanskim narodima, kao i orijentaciju srpske buržoazije da se povezuje sa takvom državom u kojoj vlada najcrnji režim.⁸³

Ako se prati razvoj misli socijalista o nacionalnom pitanju na Balkanu može se zaključiti da, uglavnom, oni nisu odstupali od pogleda Živojina Žujovića i Svetozara Markovića. Ti stavovi bili su osnovica opredeljenja i Srpske socijaldemokratske partije, kao i gledišta o makedonskom nacionalnom pitanju. Mada se nije posebno bavio ovim pitanjem, Vasa Pelagić je izneo svoje mišljenje još 1871. godine. On kritikuje stavove evropskih naučnika koji ne shvataju istoriju srpskog naroda i nepravilno tretiraju nacionalno teritoriju Srba. Protestujući protiv, kako je tada mislio, pogrešnog nabiranja naroda Balkana od strane jednog ruskog naučnika 1863. godine, Pelagić je pisao da su Crnogorci, "Bošnjaci", "Ercegovci" i Dalmatinci Srbi i da je njihova razdvojenost privremena. On je smatrao da se srpski narod ne nalazi samo u Kneževini Srbiji već da živi od Jadranskog mora do Vidina i Oršave i od Kupe, Drave i Moroša do Vardara u Makedoniji i Skadra. Ovakav pristup bio je posledica nesagledavanja stvarnog stanja na Balkanu.⁸⁴

U dosta opširnom članku "Narodnosno pitanje i socijalizam", "Staro oslobodjenje", kao list koji okuplja pristalice Svetozara Markovića, ističe nacionalno pitanje kao jedno od centralnih za položaj naroda na Balkanu. Prateći razvoj ovog načela u XIX veku,

list ukazuje na negativne pojave koje su vremenom počele da se manifestuju. Buržoazija je uspela da osnovne karakteristike nacionalnog oslobodjenja prilagodi potrebama svoje klasne politike i da ih pretvori u moćno oružje za ostvarivanje svojih ciljeva. Tako se manifestuju tendencije nametanja prevlasti pojedinih nacija i zaboravljaju se načela da svaki narod mora biti slobodan, samostalan i spreman za povezivanje sa ostalim narodima. Tada na površinu izbija nacionalizam i šovinizam. Isključujući potpuno element rasnog za određivanje nacionalnog bića, "Staro oslobodjenje" naglašava da se, zbog dugotrajnog procesa mešanja naroda, nijedna nacija ne može smatrati čistom. Zato je nacionalna pripadnost relativan pojam. Osnovni konstitutivni elementi nacije su jezik, vera, običaji, državnost, istorijska prošlost. Neki od tih elemenata postaju prevaziđeni u određenom istorijskom periodu. Ova obeležja nacije nisu konstatne kategorije i zavise od materijalnog i umnog razvoja naroda, a ne od nacionalnih osobenosti. Zato, zaključuje "Staro oslobodjenje", narodi ne bi smeli da se dele zbog nacionalnih razlika već to mora biti mogućnost za zbližavanje.⁸⁵

U časopisu "Čas" povremeno su se 1885. godine pojavljivali napisi o nacionalnom pitanju i naciji. Karakter nacije, kaže se, može se određivati samo dostignutim stupnjem pravog obrazovanja i društvenog razvitka. To se ne određuje lažnim spoljašnjim izgledima već suštinskim bićem jedne nacije i njenom istorijom.⁸⁶ Interesantno je da je ovaj časopis povremeno donosio napise u kojima je nastojao da optuži strance (Cincare, Grke, Jermene, Nemce, Čahe, Cigane i druge) za mnoge negativne pojave u društvu, što je očigledno bilo pogrešno.⁸⁷ Po gledištu socijalista, izloženom dve godine kasnije u časopisu "Omladina", istorijski

razvitak Evrope i srpskog naroda potvrđuje težnju naroda ka političkoj samostalnosti, borbu za oslobodjenje od ropstva i uopšte društveno-politički preobražaj. Načelo narodnosti znači, prema tome, neophodnost političke nezavisnosti naroda, oslobodjenje od potčinjenosti i društveni preobražaj.⁸⁸

Veze makedonskog i srpskog radničkog i socijalističkog pokreta, sasvim logično, mogu se pratiti od onog vremena kad oni istovremeno postoje. One bi se sastojale u neposrednim kontaktima, posetama, razmenama delegacija, učestvovanjem na zajedničkim sastancima, kongresima, sinhronizovanim organizovanjem akcija, uzajamnim pomaganjem i drugo. Medjutim, njihov širi aspekt obuhvata i sve stavove i gledišta o važnim pitanjima društveno-političkog i ekonomskog položaja balkanskih naroda, što se podrazumeva i za položaj makedonskog naroda. Ti stavovi su vrlo često objašnjavali postupke u konkretnim akcijama i od velike su važnosti za odnose dva pokreta.

Makedonski socijalistički pokret javio se sredinom poslednje decenije XIX veka, tako da su se veze makedonskih i srpskih socijalista mogle i očekivati tek posle tog perioda. Od srpskih socijalista prvi je te kontakte započeo Vasa Pelagić. Jedna od važnih konstatacija, koja bi se mogla izreći na osnovu proučavanja njegovih dela, jeste da je on bio zainteresovan za sudbinu potčinjenih naroda u Turskoj, posebno naroda na teritoriji Makedonije. Prvi kontakt sa teritorijom Makedonije imao je Pelagić 1869. godine, kada je sprovedjen u zatvor u Malu Aziju, što je kasnije i opisao u knjizi "Putovanje unakrst oko cijele zemlje (sa 11 slika)". On pominje Skoplje u čijem polju dobro uspevaju pamuk i pirinač, Veles, poznat po vinogradima, Demir-kapiju, koju detaljnije opisuje. Od Velesa do mora, piše dalje, Makedonija

je slabo obrasla šumama, brda su gola i uglavnom krečnjačkog i kamenitog sastava. Pomenuvši Prilep i Bitolj opširnije govori o bogumilima i kaže da je pop Bogomil bio makedonski Sloven, koji potiče iz okoline Ohrida. Iz Soluna put je nastavio za Atinu.⁸⁹ Drugi put je Pelagić boravio u Makedoniji u vremenu od 1882. do 1888. godine, kada je iz političkih razloga bio proteran i, kako sam kaže u autobiografskom članku, boravio u Vlaškoj, Podunavskoj Bugarskoj i malo u Turskoj, Grčkoj i Makedoniji.⁹⁰ Nema podataka koliko je dugo bio u Makedoniji, ali je sigurno da se najduže zadržao u Solunu. Tu je napisao članak "Solun i njegovo savremeno značenje" i objavio ga u "Dnevnom listu".⁹¹

Najverovatnije je značajne kontakte sa makedonskim socijalistima Pelagić ostvario za vreme boravka u Sofiji 1890-1891. godine. Za razliku od Riste Besarovića, koji tvrdi da je Pelagić došao u Sofiju decembra 1890. godine, Klime Džambazovski, na osnovu izveštaja načelnika pirotskog okruga Ministarstvu unutrašnjih dela o prelasku Vase Pelagića u Bugarsku, tvri da je prešao u septembru.⁹² Ovakvu tvrdnju potkrepljuje i pismo Božidara Jakšića Vasi Pelagiću od 22. septembra 1890. godine u kome mu piše da je čuo da se nalazi u Bugarskoj i da mu je stan u Beogradu zapečaćen.⁹³ Može se pretpostaviti da je Pelagić za vreme boravka u Sofiji imao priliku da se bolje upozna sa makedonskim socijalistima i da se zainteresuje za makedonsko pitanje. Posle povratka u Srbiju Pelagić je primao list "Pravo" koji je izdavala makedonska emigracija u Sofiji u periodu kad je predsednik Makedonskog komiteta bio Trajčo Kitančev. Ovo se zaključuje na osnovu sačuvanog broja 14 i 15 od 19. februara 1895. godine na kome je ispisana Pelagićeva adresa.⁹⁴ Iz Bugarske je dobijao i list "Rabotnički drugar" što se može zaključiti preko saču-

vanog broja 28. od 17. februara 1895. godine, koji je izlazio u Slivenu. List je Pelagić primio, kako stoji na nalepnici, preko uredništva "Zanatlijskog saveza".⁹⁵

Ove činjenice navode na zaključak da je Pelagić pratio akcije makedonske emigracije i socijalističke grupe, koja je upravo u tom periodu počela da deluje. Neposredan dokaz njegove zainteresovanosti za događaje u Makedoniji bio je i članak "Makedonska revolucija" koji je objavio u "Socijal-demokratu" septembra 1895. godine.⁹⁶ Ovaj list je, kako smo već pomenuli, početkom jula reagovao posebnim člankom na melnički ustanak, odnosno četničku akciju bugarskog dvora. U našoj istoriografiji prihvaćeno je mišljenje da je Vasa Pelagić ove događaje u Makedoniji nazvao makedonskom revolucijom ne shvatajući pravu pozadinu isprovociranog ustanka. Međutim, prihvatajući ispravnu konstataciju o karakteru ovog "ustanka" kao neposredne manifestacije bugarske propagande, mislimo da je naziv makedonska revolucija više Pelagićevo opredeljenje ka revolucionarnoj akciji potčinjenih naroda, prema tome i Makedonaca, nego karakterisanje konkretnog događaja. Bitnije su sledeće konstatacije: prvo, istaknuta je opšta parola koja je dominirala u drugoj polovini XIX veka o potrebi revolucionarne akcije i revolucije, što je bio socijalistički stav za oslobađanje potčinjenih naroda u Turskoj. Drugo, izvršena je sažeta analiza turske vladavine kao osnovnog uzroka pokreta naroda. To je, kaže se, vladavina koja predstavlja smetnju svakom napretku, a posebno utiče na stagnaciju hrišćanskog sveta i varvarskim metodama uništava sve što nije muhamedansko. Treće, Pelagić ponavlja poznati stav da će potčinjeni narod samo revolucijom srušiti tursku vlast, ali naglašava da se to može učiniti sada ili docnije, što govori o njegovoj oceni dugoročnije akcije u

skladu sa socijalističkim opredeljenjima. Četvrto, upoređujući makedonske borce i revolucionare sa borcima u ostalim balkanskim zemljama on, prvi put, navodi da će njihova borba dovesti do stvaranja slobodne makedonske države koja će omogućiti političku i ekonomsku jednakost i stvoriti uslove za pristupanje bratskom savezu svih balkanskih i podunavsko-posavskih naroda. Zato oni šalju bratski pozdrav makedonskim ustanicima, bez obzira na ishod tadašnje njihove borbe, što podrazumeva veru u buduću borbu koja mora biti revolucionarna. Opredeljujući se uzvikom "Živela makedonska revolucija!", koju će izvesti svi narodi u Makedoniji bez obzira na veru, Pelagić veruje u njen uspeh, jer, citirajući Kettlea, kaže da nepravda i tiranija guraju narode u revoluciju i da oni imaju pravo da je podignu. U tom kontekstu Pelagić pozdravlja makedonsku revoluciju zajedno sa ostalim socijalistima Srbije i odbacuje šovinističke stavove.⁹⁷ Ovakvo gledište potvrdio je "Socijal-demokrat", novembra 1895. godine, ističući da sultan nije ni svestan činjenice da je duh revolucije obuhvatio potčinjene narode u Makedoniji, Srbiji, Kritu, Carigradu, Jermeniji, Anadoliji i Albaniji. Narod svuda traži slobodu tako da je u krizi cela carevina. To se nikakvom silom ne može ugušiti.⁹⁸

Bez obzira što do sada nije otkrivena arhivska gradja o neposrednim kontaktima Vase Pelagića i makedonskih socijalista u Makedoniji i Bugarskoj, potvrdu o tome da su oni postojali daju dva dokumenta povodom njegove smrti. Prvi od dokumenata je nekrolog koji potiče od Makedonske revolucionarne socijalističke grupe u Sofiji, štampan 8. januara 1899. godine. U njemu se Vasi Pelagiću ukazuje pošta kao istaknutom srpskom ideologu i revolucionaru, koji je ceo svoj život posvetio borbi za slobodu potči-

njenih naroda. Njegova smrt, kaže se dalje, veliki je gubitak ne samo za srpski narod već i za celo čovečanstvo. Taj veteran socijalizma borio se protiv šovinističkih pretenzija prema Makedoniji, što je posebno bilo značajno za makedonske socijaliste. Srpski diplomatski predstavnik u Bugarskoj Ivan Pavlović obavestio je Ministarstvo inostranih dela o ovom nekrologu i intervenisao kod bugarskog dvora da njegovi autori budu kažnjeni zbog uvredljivih stavova prema Srbiji.⁹⁹

Drugi dokument je članak "Zgasna sjajna zvezda", koji je objavljen 10. januara 1899. godine u listu "Politička svoboda". Umro je veliki borac u zatvoru, ističe se u članku. Prestala je da sija "sjajna zvezda" na političko-socijalnom horizontu Srbije. Makedonski socijalisti - revolucionari smatraju smrt Pelagića velikim gubitkom. To je bio čovek koji se protivio divljem šovinizmu srpske vladajuće klase i njenih osvajačkih pretenzija prema Makedoniji.¹⁰⁰

Može se govoriti da je sve do pred sam kraj XIX veka odnos srpskih socijalista prema makedonskom pitanju razmatran, uglavnom, sa aspekta dominantnih pitanja društveno-političkog i ekonomskog razvoja toga perioda. Oslobođilački ratovi protiv Turske doneli su promenu za Srbiju, ali ne i za Makedoniju, koja je i dalje priznavala tursku vlast. Zato je oslobođjenje Makedonije bilo jedan od centralnih problema na Balkanu. Povodom ovoga pitanja važan je stav socijalista da Srbi treba da pomognu porobljenoj braći, uz istovremeni unutrašnji preobražaj u Srbiji i razvijanje socijalne demokratije. Naravno da je bilo potrebno organizovati i revolucionarnu borbu i stvoriti Balkansku federaciju. Bilo je u ovom periodu, povodom nekih pitanja, i izvesnih nesnalaženja srpskih socijalista, okupljenih oko pojedinih soci-

jalističkih listova. To, međutim, nije uticalo na opšte opredeljenje srpske socijalne demokratije o potrebi saradnje između južnoslovenskih naroda.

III. MAKEDONSKI SOCIJALISTI O DRUŠTVENO-EKONOMSKOM
RAZVOJU BALKANSKIH NARODA KRAJEM XIX VEKA

Delatnost makedonske socijalističke grupe pod rukovodstvom Vasila Glavinova započela je u Bugarskoj pred sam kraj XIX veka. Grupa je bila sastavljena od radnika pečalbara koji su raspolagali dosta oskudnim znanjima iz oblasti socijalističkog učenja.¹⁰¹ Takodje je logično pretpostaviti da je postojao uticaj bugarskih i srpskih socijalista čiji je rad počeo ranije. Medjutim, proučavanje stanovišta prvih makedonskih socijalista o bitnim pitanjima društveno-političkog i ekonomskog razvitka balkanskih naroda, pored podudarnosti sa gledištima srpskih socijalista, ukazuje na originalnost i samostalnost u pojedinim shvatanjima. Činjenica da su oni već do kraja XIX veka, dakle posle kratkog perioda rada, izložili svoje poglede o osnovnim pitanjima razvoja balkanskih i makedonskog naroda, govori o samostalnosti pokreta, koji je, bez obzira na pritiske iz susednih zemalja, uspeo da zadrži posebna svojstva i shvatanja.

Poznavalac problematike socijalističkog pokreta makedonskog i ostalih balkanskih naroda prof. dr Dančo Zografski vrlo dobro je izložio sličnosti i razlike u shvatanjima Svetozara Markovića i prvih makedonskih socijalista, čime je potvrdio samostalnost makedonskih socijalista u izgradjivanju stavova o dominantnim pitanjima toga perioda.¹⁰² Imponuje saznanje da su makedonski socijalisti, na samom početku rada, i to u Bugarskoj, u listovima "Revolucija" (1895) i "Politička svoboda" (1898) izložili svoje poglede o položaju makedonskog naroda, nacionalnim obeležjima, potrebi borbe za oslobodjenje i revoluciji, kao i stvaranju Balkanske federacije. Ma koliko da je bilo slabosti

zbog nedostatka naučnog prilaza analizi društvenih zbivanja na Balkanu i u Makedoniji¹⁰³, ipak su makedonski socijalisti uočili osnovne uzroke neophodnosti organizovanja revolucionarne borbe za oslobodjenje. Jedna od glavnih bila je Turska imperija. Makedonci su pet vekova, kaže se u programskom članku lista "Revolucija", podnosili težak turski režim nazadnjaštva i eksploatacije, a divlje neznanje, grubosti i pljačka karakteristike su tog sistema carigradskih dželata.¹⁰⁴ Turska administracija je na najgrublji način gazila prava potčinjenih naroda. Za Turke ne postoji zakon koji bi mogao da ih ograniči u samovoljnom postupanju. Ako se uzme u obzir, ističu makedonski socijalisti, da se za napredak jednog naroda podrazumeva, pre svega, prosvetno i kulturno uzdizanje, može se konstatovati da tih uslova u Turskoj nema.¹⁰⁵ U njoj ne postoji pravosudje koje bi zaštitilo potčinjene narode. Zato su skoro svakodnevna pojava nekažnjena ubistva, a Turska predstavlja trup koji se raspada.¹⁰⁶ Položaj Makedonije je, pišu socijalisti u listu "Politička svoboda", samo rezultat raspadanja Turske, koja se uporno muči da pred Evropom sakrije stanje potčinjenih naroda plašeći se uticaja zapadnog društva. Zato je svaki potez koji ona preduzme samo maska za još žešća pljačkanja i neobuzdano ponašanje bašibozuka i turskih fanatika.¹⁰⁷

Reakcija na ovakvo stanje u Turskoj bila je pojava Komiteta Mladoturaka u Ženevi krajem XIX veka. Makedonski socijalisti 1898. godine pišu o Mladoturcima, uvidjajući odmah pravo značenje njihovog programa. Jer, oni su proklamovali borbu za nove odnose, ali su na potčinjeno stanovništvo u Turskoj gledali na isti način kao i dotadašnji režim. Zato su bili protivnici samoopredeljenja potčinjenih naroda, a ukoliko bi se i zalagali za menjanje njihovog položaja to bi se sastojalo samo u eventualnoj autonomiji u okvi-

ru Osmanske države. Oni su, kažu dalje socijalisti, ograničeni liberali koji se plaše korenitijih promena, što se mora imati u obzir.¹⁰⁸

Jedno od glavnih obeležja XIX veka bili su revolucionarni pokreti, revolucije i borba za oslobodjenje potčinjenih naroda. Kako je Makedonija bila pod turskom vlašću, dominantno pitanje u istupima prvih makedonskih socijalista bila je borba za oslobodjenje, kao osnovni sadržaj svih njihovih programa i napisa u socijalističkoj štampi. Zato je i prvi list makedonskih socijalista nosio naziv "Revolucija". Značajna je činjenica da su makedonski socijalisti, okupljeni oko Vasila Glavinova u Sofiji, posle dve godine organizovanog rada mogli, u prvom programskom članku, da se opredele za revoluciju i makedonsku republiku. Bez obzira na početnu podršku isprovociranom melničkom ustanku 1895. godine, i na oduševljeni poziv makedonskom narodu da se digne na oružje, važno je da su makedonski socijalisti izložili principe revolucionarne borbe koji bi se sastojali u sledećem: najpre, za početak borbe za oslobodjenje narod mora da bude pripremljen što se postiže sistematskom propagandom koja treba da pripremi revolucionarnu akciju; zatim, makedonski narod treba da prihvati osnovnu premisu uspeha revolucionarne borbe da oslobodjenje Makedonije mora biti delo samih Makedonaca. Revolucionarna borba mora biti sistematski vodjena kao narodni pokret. Njeni nosioci su u isto vreme po ubedjenju revolucionari i republikanci. Jedan od važnih principa revolucionarne borbe bio bi jasno opredeljenje za stvaranje makedonske republike na demokratskim osnovama. Načelo makedonske revolucije je, kaže se dalje u programu, internacionalizam, jer se makedonski socijalisti na samom početku opredeljuju za saradnju sa srpskim, hrvatskim, grčkim i drugim revolucio-

narima. To je jedini put da se ostvari osnivanje jedne nezavisne makedonske države.¹⁰⁹

U vezi sa tim makedonski socijalisti su i istakli zadatke svih revolucionara Balkanskog poluostrva. To je objavljivanje krvavog rata Turskoj i rušenje despotizma. Treba energično odbaciti pretenzije Bugara, Srba ili Grka koji na Makedoniju gledaju samo kao na teritoriju za sprovođenje pljačke i špekulacije. Zato je zadatak svih balkanskih socijalista da pomognu oslobodilačku borbu makedonskog naroda, jer ona ne pripada ni Bugarima, ni Srbima, ni Grcima, već sama sebi.¹¹⁰

Makedonski socijalisti se suprotstavljaju tvrdnjama da revolucionarna borba unutar Makedonije nije moguća, smatrajući ta tvrdjenja apsurdnim. Naprotiv, misle oni, vrlo blizu je borba za rušenje Turske imperije što mora biti delo kako Jermenaca i Makedonaca, tako i svih ostalih porobljenih narodnosti. Da bi se to postiglo potrebno je odbaciti šovinističke težnje susednih država, da iščeznu sva nacionalna neprijateljstva, da zajedničko borbu vode i Srbi i Bugari i Grci i Makedonci protiv Turske i da se odbaci mogućnost ponovnog stavljanja Makedonije u teške okvire potčinjenosti.¹¹¹

Uvidjajući vrlo brzo pravi karakter melničkog ustanka, shvativši da je bio isprovociran, neblagovremen i rezultat očigledne netaktičnosti Makedonskog komiteta, socijalisti su uočili da je pravi uzrok za opšti makedonski ustanak nepodnošljiv ekonomski i politički položaj naroda i bezobziran odnos turskih vlasti. To je bio i povod da oni istaknu u prvi plan makedonski narod koji treba da bude nosilac opšteg ustanka protiv Turske, kao početka opšteg revolucionarnog pokreta.¹¹² Medjutim, kažu dalje socijalisti, samo onaj narod koji veruje u sopstvene snage i saradjuje sa svo-

jom braćom može ostvariti slobodu. U ovom slučaju misli se na neophodnost i mogućnost saradnje sa Bugarima, Srbima i Jermencima. A osnovno obeležje pravog postojanja jednog naroda je upravo sloboda.¹¹³

Odgovarajući na pitanje ko će nas osloboditi, "Revolucija", avgusta 1895. godine, piše da se to ne može očekivati ni od Rusije, ni od Austrije ili Madjarske i ponavlja da oslobodjenje mora biti delo samih Makedonaca, što će se postići ako se celokupan narod podigne na ustanak.¹¹⁴ Ali u isto vreme je jasno da oslobodilačku borbu u Makedoniji ne treba da vode samo Makedonci, već i ostali porobljeni narodi. Ta borba, međjutim, ne sme biti rukovodjena samo nacionalnim interesima, već zajedničkom, brat-skom borbom potčinjenih naroda u Makedoniji motivisanom načelom humanosti i jednakosti, što bi uslovalo i pomoć revolucionarnih snaga drugih zemalja. U isto vreme zločin je pokretati ustanak pre nego što se makedonski narod dobro pripremi.¹¹⁵

Za rešavanje makedonskog pitanja "Revolucija" iznosi dva mišljenja. Prvo ističe kao osnovni cilj sticanje slobode. Njega zastupa i Makedonski komitet. Međjutim, za pobornike ovog mišljenja sredstva nisu važna, jer je svejedno ko će doprineti da se ta sloboda ostvari. Oni su se nadali da će to uraditi ruski car. Prema drugom mišljenju borba mora da se prenese na teritoriju Makedonije i da se vodi na principima svetske demokratije, odnosno da se makedonski narod organizuje ekonomski i vaspitava politički. Makedonski socijalisti takav put smatraju nemogućim zbog specifičnih uslova koji vladaju u Turskoj, koja je zaostala despot-ska zemlja. I jedno i drugo mišljenje oni smatraju nepravilnim. Prvo bi stvorilo opasnost da Makedonija dodje u isti položaj, a drugo bi odužilo borbu makedonskog naroda. Zato ponavljaju svoj

poznati stav o potrebi revolucionarne borbe koju treba što pre pripremiti.¹¹⁶ Da bi se to postiglo treba dobro organizovati propagandu, s tim što bi njome trebalo pokazati da se narod ne sme navikavati da čeka pomoć od stranih država.

Okupljeni oko lista "Revolucija" makedonski socijalisti su 1895. godine oštro osudili izlaženje lista "Makedonija" u Beogradu koji se deklariseo kao zaštitnik interesa makedonskog naroda. Umesto toga, pišu makedonski socijalisti, ovaj list je samo doprinosaš respirivanju nacionalne netrpeljivosti stanovništva u Makedoniji, posebno između Srba i Bugara, čime onomogućuje zajedničku borbu protiv Turske. Narodi Makedonije, ističe se dalje, moraju videti namere ovakvog šovinističkog istupanja.¹¹⁷

Tri godine kasnije u programskom članku novog lista makedonskih socijalista "Politička sloboda", pored ponavljanja stavova o oslobodjenju, nalaze se i konkretni predlozi za rešavanje makedonskog pitanja. Ističući revoluciju kao jedini način za oslobodjenje od Turske, oni naglašavaju potrebu punog političkog i ekonomskog oslobodjenja, proširujući ove zahteve ne samo na Makedoniju već i na jedrenski kraj. Ovakav stav je identičan sa gledištem srpskih socijalista koji su takodje isticali potrebu ekonomskog, političkog i kulturnog oslobadjanja potčinjenih naroda u kontekstu borbe za oslobodjenje. Opređeljujući se za najširu političku autonomiju Makedonije i jedrenskog kraja oni ponovo naglašavaju potrebu i spremnost da saradjuju sa svim narodima u Turskoj koji teže slobodi. Rukovodeći se pre svega makedonskim interesima potvrđuju da na njihov pokret imaju uticaj radnički pokreti Zapadne Evrope, Bugarske, Srbije i Grčke. Osnovni uslov za ostvarivanje ove saradnje je prihvatanje principa borbe bez nacionalnih suprotnosti, jer svaki narod mora biti slobodan da sam od-

redjuje svoju nacionalnost. Oduševljeni pristalice makedonske autonomije, makedonski socijalisti su isticali primer uredjenja Švajcarske i njenih kantona, bez obzira na realne osnove da se ono ostvari. Srpski socijalisti, medjutim, iako su bili za makedonsku autonomiju nisu davali konkretna rešenja.

Zalažući se za političko oslobodjenje makedonski socijalisti kažu da je sasvim logično da zatim bude ostvarena i unutrašnja socijalna revolucija, ne odstupajući ni jednog trenutka od opredeljenja da Makedonija treba da pripadne samim Makedoncima.¹¹⁸ Da bi bila što jasnija politička autonomija oni potenciraju potpuno političko i administrativno odvajanje Makedonije i jedrenskog kraja od Turske, uz punu nezavisnost i slobodu naroda ovih teritorija.¹¹⁹ Dobro je, kaže anonimni pisac članka, što se misli i govori o makedonskoj autonomiji, ali se često malo piše kako da se ona ostvari. Jasno je da se to ne može očekivati od evropskih ili susednih država, već mora da se pokrene cela Makedonija, a zadatak je socijalista i revolucionara da kod naroda šire ideju o potrebi pomaganja takve borbe. Zato je jedini put unutrašnja revolucija u Makedoniji.¹²⁰ U vezi sa ovim makedonski socijalisti su isticali da se u ovom slučaju radi o klasnoj borbi u kojoj je manje važno da li je neko Bugarin, Srbin ili Makedonac, već da li prihvata revolucionarnu borbu kao pripadnik potčinjene klase. Zato u borbi za oslobodjenje Makedonije, kažu dalje, ne sme da se u prvi plan ističe nacionalno pitanje, jer se na makedonski narod mora gledati jedinstveno, kao na narod koji je u ropstvu. Makedonski socijalisti ukazuju svima koji su iskreni pristalice oslobodjenja Makedonije da se čuvaju opasnih šovinističkih planova. Oni moraju da se suprotstave veštačkim nacionalnim granicama i da se bratski povežu za postizanje istog cilja.¹²¹

"Politička svoboda" ponavlja stav makedonskih socijalista o odnosu Rusije, Austrije, Srbije, Bugarske i Grčke prema makedonskom pitanju, koje žele da ga iskoriste za čisto osvajačke ciljeve, propagirajući nekakve nacionalne težnje. Za Bugarsku i Srbiju rešavanje makedonskog nacionalnog pitanja je u oslobodjenju Makedonije od Turaka i prisajedinjenju jednoj od njih.¹²² Zato je u Makedoniji i stvorena situacija, kao posledica propagande ovih zemalja, da se narodi Makedonije još dublje podele umesto da se sjedine. I ukoliko se u toj situaciji bugarski šovinisti i zalazu za političku autonomiju Makedonije to rade samo da bi na indirektan način uspele da je pripoje Bugarskoj, dok su Srbi i Grci protivnici autonomije Makedonije sa željom da je porobe. Zato makedonski socijalisti u članku "Makedonija za Makedoncite", objavljenom u "Političkoj svobodi" novembra 1898. godine, ponavljaju da Makedonija mora da pripadne Makedoncima i da bude uređena kao Švajcarska, čime bi - kako pisac kaže - "postala Balkanska Švajcarska".¹²³

U ovom istom broju, medjutim pominje se i mogućnost stvaranja nezavisne federativne republike, zato što u Makedoniji nije-dna narodnost nema većinu. A objašnjavajući reč konfederacija "Radnički rđnik" 1900. godine kaže da je spas malih balkanskih naroda konfederacija čiji bi centar bila Makedonija, naravno slobodna i nezavisna.¹²⁴

Socijalističke ideje u Makedoniji pojavile su se pred kraj XIX veka u vreme priznavanja turske vlasti. Zato su misli prvih makedonskih socijalista bile usmerene na rešavanje pitanja oslobodjenja Makedonije. Oni su prihvatili opšta opredeljenja socijalne demokratije južnoslovenskih naroda o potrebi borbe za oslobodjenje i ujedinjenje i izvodjenje revolucije uz angažovanje svih

nacija koje žive u Makedoniji. Međutim, punu zrelost pokazali su makedonski socijalisti ističući da tu borbu, pre svega, treba da vodi makedonski narod i da Makedonija mora da pripadne Makedoncima. U isto vreme makedonski socijalisti su smatrali da je neophodno uspostaviti bratsku saradnju sa balkanskim narodima, ali na principima ravnopravnosti i jednakosti. Prihvatajući Balkansku federaciju kao jedino rešenje za narode na Balkanu, oni su bili gledišta da je uslov njenog ostvarenja autonomna Makedonija, koja bi bila uređena po ugledu na Švajcarsku.

Istovremeno postojanje makedonskog i srpskog radničkog pokreta pred kraj XIX veka pružalo je mogućnost da počnu i direktna upoznavanja i kontakti, pored već izgradjenih zajedničkih stavova o bitnim pitanjima položaja makedonskog i srpskog naroda.

IV. ILINDENSKI PERIOD

Početak XX veka u Srbiji i Makedoniji bio je obeležen daljim jačanjem socijalističkog i radničkog pokreta. U Makedoniji su 1900. godine formirane socijalističke grupe u Velesu, Skoplju, Kruševu i Bitolju. Organizovan je i prvi masovan štrajk železničkih radnika na pruzi Veles-Demir Kapija. Jula 1900. godine održana je prva socijalistička konferencija u Kruševu i donet zaključak da se makedonski socijalisti uključe u oslobodilački revolucionarni pokret. Medjutim, pored širenja Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije snažno se osećao i uticaj bugarskih vrhovista koji su, septembra 1902. godine, isprovocirali gornjo-džumajski ustanak.¹²⁵ Sredinom 1902. godine u Beogradu je bio formiran klub koji su činili makedonski studenti, a pokrenut je i list "Balkanski glasnik" na srpskom jeziku. Istaknut je nacionalni program koji je predviđjao ostvarivanje autonomije Makedonije i priznavanje makedonskog jezika. List je u uvodnom članku izneo svoj program u kome je najvažnija tačka da vaspitava svoje sunarodnike i obaveštava javno mnjenje o stanju o Makedoniji. Da bi se to izvršilo pozvani su svi prijatelji, rodoljubi i patriote da pomognu pravednu borbu makedonskog naroda. Medjutim, ubrzo su došle prepreke. Srpske vlasti su, iste godine, zabranile Klub, tako da se njegova delatnost produžila u Petrogradu u "Slovensko-makedonskom naučno-literarnom društvu", koje je formirano novembra 1902. godine.¹²⁶

I dok su se makedonski socijalisti uporno borili za mesto pod suncem srpski socijalistički pokret se u ovom periodu snažno razvijao. Na scenu su stupali mladi socijalisti, učenici, radnici i studenti koji su izdavali socijalistički orijentisane listove, formirali Klub velikoškolaca socijalista i obnovili "Radničke no-

vine". Kruna uspeha u razvoju socijalističkog i radničkog pokreta bilo je stvaranje Srpske socijaldemokratske stranke i Glavnog radničkog saveza, jula 1903. godine, što se poklopilo sa početkom ilindenskog ustanka. Srpski socijalisti su pratili događaje u Makedoniji, ali samo u "Radničkim novinama" koje su obnovljene 1902. godine. Tako u listovima "Napred", koji je 1900-1901. godine izlazio u Beogradu, "Radničkom listu" koji je izlazio 1901. godine u Beogradu, nema nijednog dopisa o Makedoniji.¹²⁷ Interesantno je da u "Radničkim novinama" nema osvvrta na gornjodžumajski ustanak. Međutim, još početkom 1902. godine u zagrebačkom listu "Sloboda", Dimitrije Tucović je pisao o obnavljanju rada grupe velikoškolaca-socijalista u Beogradu. Jedno od važnih opredeljenja ove grupe bilo je održavanje čvrstih veza između radničkih pokreta Srbije, Bugarske, Hrvatske i drugih. Tako bi, na primer, veze na polju književnosti doprinosile jačanju povezanosti radničkih pokreta.¹²⁸

Avgusta 1902. godine Radovan Dragović je izneo gledište o potrebi uspostavljanja ravnopravnosti među narodima, osudjujući progone Srba u Zagrebu. Nacionalna zaslepljenost i bolesni šovinizam su vrlo opasne pojave. Zato socijalisti, kao ideal borbe, ističu nacionalnu ravnopravnost naroda, naglašavajući da su svi ljudi braća i da ih jezik i vera ne mogu deliti, već sjedinjavati.¹²⁹

Srpski socijalisti su uočili prave ciljeve i štetnost bugarske propagande u Makedoniji, koja je htela da Evropi pokaže da se u Makedoniji razvija ustanički pokret. Vrhovisti su, u stvari, bugarske čete poistovetili sa makedonskim ustanicima čime su izazvali strašne represalije Turaka nad makedonskim narodom. Sličnu politiku vodili su i srpski šovinisti ne shvatajući, kao i bugar-

ski, da oslobodjenje Makedonije mora biti delo samih Makedonaca,¹³⁰

Govor Triše Kaclerovića, koji je u ime socijalističke grupe na Velikoj školi održao 22. decembra 1902. godine na zboru "Pobratimstva" u Beogradu, povodom putovanja grofa Lamsdorfa po Srbiji, bio je štampan početkom 1903. godine u posebnoj brošuri. Pišući o politici ruskog apsolutizma na Balkanu, Kaclerović kaže da su se interesi preplitali na račun balkanskih naroda, na račun njihove ekonomske i političke samostalnosti. Ekonomska nadmoćnost stranih zemalja ruši političku samostalnost naroda na Balkanu. Ruski predstavnik na Balkanu ne može da donese sreću narodima. Na površinu je izbilo makedonsko pitanje i postalo je vrlo značajno za Balkan, ali još uvek nije došlo u fazu ozbiljnijeg rešavanja. Medjutim, Rusija nije za rešavanje pitanja na Balkanu, jer njoj odgovara mutno stanje, politička nesredjenost balkanskih država i status quo. Snaga socijalne demokratije je upravo u tome što, i u takvim uslovima, iznosi svoje gledište o pitanju Makedonije i Stare Srbije. Polazi se od poznatog stava da je borba koja se vodi na Balkanu borba interesa uz održavanje sistema eksploatacije i bespravljia. Socijalna demokratija se zalaže da Balkan pripadne balkanskim narodima koji su potčinjeni Turskoj. Oni su pokazali da su sposobni za kulturu i civilizaciju, a slobodni balkanski narodi morali bi pokazati punu solidarnost u borbi potčinjenih za slobodu. Interesi balkanskog i evropskog proletarijata isti su kao i interesi proletarijata Srbije i Makedonije. Vrlo je važan stav koji iznosi Kaclerović, kao jedan od osnovnih u opredeljenju srpske socijalne demokratije, da oslobodjenje potčinjenih naroda u Turskoj treba da bude delo samih balkanskih naroda. A socijalna demokratija, sjedinjena u federaciji, biće najiskreniji pomagač ovog revolucionarnog dela. Iskazuje se čvrsto uverenje da

će balkanski narodi biti toliko jaki da mogu raščistiti račune sa Turskom.¹³¹

Početakom 1903. godine srpski socijalisti osudjuju ruski carizam kome je u interesu održavanje status quo-a na Balkanu. A jasno je, takodje, da sve evropske sile u tom periodu podešavaju svoje držanje prema Istočnom pitanju po sopstvenim interesima koje ne žele da ugroze. Medjutim, socijalisti nastavljaju sa potvrđivanjem misli da je osnovni uslov slobodnom nacionalnom razviku na Balkanu eliminisanje antagonizma malih država, koje su pod snažnim uticajem velikih sila. To bi se moglo ostvariti samo u konfederaciji balkanskih država u kojoj bi one imale jednaka prava i slobodan ekonomski razvitak.¹³²

Februara 1903. godine "Radničke novine" su objavile predlog reformi u Makedoniji u šest tačaka, koje su predložile Rusija i Austro-Ugarska uz podršku ostalih velikih sila.¹³³ Kasnije je pisano o njihovom značaju. One su bile jednostrane, privremene i kratkoročne mere koje bi omogućile velikim silama da uspostave dominaciju u Turskoj. Zato je za balkanske narode bilo značajno kako oslobodjenje od turske vlasti, tako i stvaranje jake balkanske konfederacije.¹³⁴ Istog meseca 1903. godine "Radničke novine" su prenele i komentarisale dva napisa u Nemačkoj o makedonskom pitanju. Kaže se da je nemačka socijalna demokratija pisala o makedonskom pitanju i to iz dva razloga. Prvo, što Nemačka, kao evropska sila, može da utiče na njegovo rešavanje, a drugo, što nemiri u Makedoniji mogu biti povod lokalnom ratu koji bi pogodio interese i radničke klase. Nemačka socijalna demokratija, pišu srpski socijalisti, pravilno je uočila uzroke tih nemira. Oni su kako nacionalne tako i socijalne prirode. Turski sistem postao je nepodnošljiv za makedonski narod. Turska, medjutim, nema dovoljno

snage da sprovede reforme u Makedoniji, a promenu političkog stanja u njoj traži narod.¹³⁵

U sledećem broju "Radničke novine" daju prikaz članka Eduarda Bernštajna o makedonskom pitanju. Po njegovom mišljenju Srbija ne bi smela da dozvoli proširenje Bugarske na račun Makedonije. To odgovara i velikim silama koje na Balkanu žele status quo. Socijalna demokratija je, međutim protiv toga i zalaže se za sprovođenje reformi koje bi zadovoljile interese pojedinih narodnosti u Makedoniji i bile garancija za razvoj i napredak naroda u Makedoniji. On piše da je pokret u Bugarskoj zahvatio i socijalnu demokratiju, tako da bugarsko-makedonski komiteti moraju znati da se mogu osloniti samo na sopstvene snage. Socijalna demokratija je jasna u svom stavu da podržava borbu naroda za samoopredeljenje. Pisac ovog prikaza ne komentariše članak.¹³⁶

U uvodnom članku "Radničke novine", početkom marta 1903. godine, pišu o odnosu Rusije prema makedonskom pitanju, prenoseći dopis Parvusa. On je tvrdio da je ruska zvanična štampa najavila mogućnost skorog izbijanja velikog ustanka u Makedoniji, ušta se i moglo poverovati kad se zna koliki uticaj ima Rusija na Balkanu. Pisac članka misli da je makedonski revolucionarni pokret bio pod pokroviteljstvom Rusije, koja ga zvanično osudjuje, a tajno pomaže. Sa tim se može povezati i put grofa Lamsdorfa na Balkan. Međutim, Parvus uočava da su predložene reforme za Makedoniju samo varka koja treba da omogući dalju zavojevačku politiku evropskih sila i Rusije, a ne da obezbedi makedonskom stanovništvu pravu slobodu. Zato je, po njemu, Istočno pitanje samo jedna strana pitanja oslobodjenja balkanskih naroda, dok je druga strana, u stvari, stvaranje snažne balkanske konfederativne države. Evropski proletarijat je zainteresovan da ruski carizam ne zavlada Bal-

kanom, već da se da podrška pokretu makedonskog naroda koji će omogućiti ostvarenje navedenog cilja.¹³⁷

U vreme trajanja ilindenskog ustanka srpski socijalisti su reagovali mitinzima, rezolucijama i dopisima u radničkoj štampi, čime su dokazivali da su bili vrlo zainteresovani za događaje u Makedoniji.

Avgusta 1903. godine, u kratkom dopisu "Radničkim novinama", Mihail Cokov piše o svom boravku u Beogradu. Listu se obraća zato što je znao da je to "pravi i najveći zaštitnik interesa radnog naroda", kako bi radnici čuli njegov glas kao stranca, koji je iz porobljene Makedonije došao u "slobodnu zemlju". Medjutim, brzo se uverio da je tu još teže stanje koje ga je strašno razočaralo. Našao je posao kao obučarski radnik, ali je radio od 18 do 20 časova dnevno. Poslodavac mu nije dozvoljavao da stupi u kontakt sa drugovima, a naročito je pazio da se ne poveže sa Radničkim društvom, za koje je on znao. A kad je nameravao da pisu- stvuje socijalističkom kongresu, gde mu je i "srce žudilo", poslo- davac mu je odredio da radi. Medjutim, i pored svega toga, Mihail Cokov je jasno iskazao svoje opredeljenje, poručujući na kraju: "Ja vam pružam svoju slabu snagu i u borbi za poboljšanje našeg stanja. Primate još jednog novog borca", Vaš Mihail Cokov, Make- donac".¹³⁸

Srpska socijalna demokratija je vrlo oštrim člankom, avgu- sta 1903. godine, podvrgla kritici rezoluciju koja je doneta na mitingu 17. avgusta povodom stanja u Makedoniji. Ona je "veran izraz trulosti oficioznih patriota, tačan otisak naše halapljive buržoazije, koja traži osvajanja ali se za njih ne želi založi- ti". Njome se zahteva održavanje sultanovog suvereniteta i obez- bedjivanje prava balkanskim državama da uvedu red i mir u Staroj

Srbiji i Makedoniji. Svu moralnu bedu takvog zahteva dokazuje činjenica da je sultanov suverenitet, u stvari, produženje užasnog klanja, varvarstva i nekulture. Davno su pristalice ovakve rezolucije, kaže se dalje, napustile misao o revoluciji, oslobodjenju i federaciji balkanskih naroda i sada traže da se očuva suverenitet jednog krvavog režima. Srpska buržoazija o Staroj Srbiji i Makedoniji govori samo da bi ostvarila svoje interese.¹³⁹

Najpoznatije reagovanje srpskih socijalista povodom ilindenskog ustanka su javni zborovi i protestni mitinzi u Beogradu, Kragujevcu i Leskovcu. Kako predstavniku SSDS nije dozvoljeno da istupi na zboru, koji su sazvale građanske stranke, Glavna partijska uprava je donela odluku da se u Beogradu 24. avgusta (6. septembra) održi javni zbor. Na zboru su govorili profesor Ljuba Jović, kao dobar poznavalac prilika u Makedoniji, Dragiša Lapčević i Pavle Čubrović. Stav srpskih socijalista bio je jasno iskazan. Za Makedoniju postoje dve mogućnosti: ili da i dalje priznaje tursku vlast ili da izvede revoluciju i stekne slobodu. Nije potrebna dublja analiza rezolucije, koja je usvojena na zboru, da bi se uočilo da su srpski socijalisti izneli suštinu svoga gledišta o makedonskom pitanju, koje je rezultat već konstituisanih stavova o oslobodjenju i ujedinjenju balkanskih naroda i ostala nepromenjena orijentacija SSDP za sve vreme njenog postojanja. Na jednostavan način su srpski socijalisti saopštili da je pravi uzrok ilindenskog ustanka feudalni režim u Turskoj koji sprovodi najgrublju eksploataciju preko državnog aparata. Nazivajući ilindenski ustanak pokretom naroda, srpski socijalisti smatraju da je jedini izlaz u uništenju feudalnog sistema i stvaranju takvih odnosa koji će, ne samo narodu, nego i ličnosti obezbedjivati materijalnu sigurnost i političku i kulturnu samostalnost. Zato je bio

logičan zaključak da je jedini izlaz revolucija čiji bi oblik oružane borbe bio gerilski, koji se upravo u Makedoniji primenjuje. To je i bila potvrda opredeljenja da makedonski narod treba da se oslanja na sopstvene snage, što i nalaže ovakav oblik rata, jer se ne može očekivati da mu Srbija i Bugarska pomognu. Ponovljena je i dugogodišnja orijentacija da se ostvari autonomija Stare Srbije i Makedonije i formira konfederacija balkanskih država. I najvažnija poruka u rezoluciji bio je poziv svima onima kojima je stalo do slobode makedonskog naroda da pomognu materijalno i lično što je i najbolji izraz internacionalizma SSDS.¹⁴⁰

Povodom oslobodjenja ugnjetenih hrišćanskih naroda u Turskoj, zbor je održan i u Kragujevcu 31. avgusta 1903. godine. U članku se ističe da je prisustvovalo i dosta Makedonaca i Starosrbijanaca. Zbor je otvorio predsednik Mesnog odbora SSDS, ali je važno da je predsedavao Makedonac Sima Stojković, radnik u fabrici. Sekretar zbora bio je Djordje Matić, advokatski pripravnik. Triša Kaclerović je podneo referat. Glavni uzroci teškog položaja potčinjenih naroda u Turskoj, istakao je on, posebno u Makedoniji, bili su turski feudalno-spahijski sistem, verska i nacionalna propaganda susednih zemalja i politika velikih sila, koje su, rukovodjene svojim interesima, stalno onemogućavale da Makedonija i Stara Srbija dobiju slobodu. Ističući Rusiju kao poseban primer ovakve politike, on kaže da njoj nije stalo do slobode balkanskih naroda.

Kako je akcija makedonskog naroda revolucionarna, on poziva socijaldemokrate da podržavaju i pomažu svakog koji se bori za slobodu i bolji život. Socijalna demokratija se zalaže i za ukidanje eksploatacije, kao osnovnog uslova slobode i jednakosti, i za politiku slobode narodnosti i oslobadjanja naroda od ekonomske

i političke zavisnosti. Zato je podržao borbu makedonskog naroda za slobodu, čiji rezultat treba da bude autonomija Makedonije i Stare Srbije. Na zboru su govorili i Dimitrije Dimitrijević, suplent u gimnaziji, Ješa Plavšić, obučarski radnik, koji je pozvao na najoštrije revolucionarne mere za oslobodjenje potčinjenih naroda u Turskoj.¹⁴¹ Zatim je usvojena ista rezolucija kao i u Beogradu.

U Leskovcu su socijaldemokrati održali protestni miting 31. avgusta (13. septembra) 1903. godine iskazujući podršku ilindenskom ustanku i protiveći se zahtevu vlade da interveniše srpska vojska.¹⁴²

Koliko je srpska socijalna demokratija pravilno sagledavala odnose na Balkanu, povodom događaja u Makedoniji, pokazuje i kratak članak u "Radničkim novinama" u kome se komentariše zajam koji je crnogorski knez Nikola dobio od turskog sultana Abdul Hamida. Jasno je, kaže se u članku, zašto je sultan u teškoj situaciji žrtvovao milion i po dinara, jer ga je uplašila težnja stanovništva u Staroj Srbiji i Makedoniji da zbaci tursku vlast. Zato mu je bio potreban saveznik u Crnoj Gori. Što se tiče srpske buržoazije, ona je pokazala da je mnogo manje praktična od crnogorskog kneza. Tražila je od sultana samo da prizna postojanje srpske narodnosti u Turskoj, zbog čega je ranije trošila milione organizujući propagandu. Sada je od turskog sultana dobijeno parče hartije koje faktički ništa ne vredi, ali je zaslepilo srpske diplomate.¹⁴³

"Radničke novine" su donele vest da se sa najviše simpatija u odnosu na makedonski narod nastupa u Engleskoj. U berlinskom "Vorwärts-u" pišu da se u Engleskoj spremaju velike manifestacije za autonomiju Makedonije. Na jednom zboru doneta je i rezolucija

u kojoj se kaže da ovakvo stanje u Makedoniji i uzaludni pokušaji da se uvedu reforme može da dovede do pada sultanove vlade.¹⁴⁴

Nepuna decenija istovremenog postojanja srpskog i makedonskog radničkog pokreta pokazala je obostranu želju za održavanje veza i razvijanje saradnje. Na istorijsku scenu u Srbiji pojavila se i grupa mladjih socijalista, koji su pokazali zainteresovanost za makedonsko pitanje. Prateći oslobodilačku borbu makedonskog naroda, oni su sa oduševljenjem pozdravili ilindenski ustanak, manifestujući solidarnost i iznoseći stavove o borbi makedonskog naroda, koji do kraja postojanja socijaldemokratskog pokreta Srbije nisu bili izmenjeni. Potvrda opredeljenosti da se održavaju čvršće veze sa makedonskim radničkim pokretom je i poziv svima onima kojima je stalo do slobode i kulture da pruže pomoć makedonskom narodu materijalno ili lično učestvujući u borbi. Gledište o potrebi stvaranja autonomne Makedonije kao sastavnog dela Balkanske federacije samo je potvrda kontinuiteta socijalističke misli i bilo je zvanično opredeljenje SSDP. Boravak makedonskih socijalista u Srbiji, mitinzi, rezolucije i pisanje radničke štampe o Makedoniji početak je jačanja veza između makedonskog i srpskog radničkog pokreta.

DEO DRUGI

I. SRPSKI SOCIJALISTI O MAKEDONSKOM PITANJU OD
ILINDENSKOG USTANKA DO MLADOTURSKE REVOLUCIJE

Posledice ilindenskog ustanka za Makedoniju bile su vrlo teške. Turska se nemilosrdno obračunavala sa makedonskim stanovništvom sprovodeći nasilje i pljačku kako bi onemogućila bilo kakve buduće pokrete. Zainteresovanost evropskih sila da se sredi situacija u Makedoniji i da Turska sprovede reforme nije uticala na menjanje odnosa. Balkanske države su nastojale, takodje, da iskoriste takvo stanje za sprovedjenje svoje politike, namećanje što većeg uticaja i obezbedjivanje uslova za ostvarivanje teritorijalnih pretenzija.

Period od ilindenskog ustanka do mladoturske revolucije za srpsku socijalnu demokratiju karakteriše se unutarpartijskim sukobima i postepenim organizacionim jačanjem, što je uticalo i na stepen ostvarivanja mogućih veza između makedonskog i srpskog radničkog i socijalističkog pokreta. U ovom periodu srpski socijalisti su pratili razvoj događaja u Makedoniji preko radničke štampe, iznosili svoje stavove o makedonskom pitanju, a održavajući čvršće veze sa bugarskim socijalistima dolazili su u dodir i sa makedonskim socijalistima koji su boravili u Bugarskoj.

Tako su već februara 1904. godine, prilikom razmatranja pitanja mogućnosti daljeg nastupanja Austro-Ugarske prema jugu, istakli njen cilj da osvoji Solun, kao najvažnije trgovačko mesto Balkana. Da bi to ostvarila ona mora najpre planirati da osvoji Staru Srbiju i Makedoniju. Ali za Srbiju i Bugarsku, kažu dalje socijalisti, zauzimanje Stare Srbije i Makedonije bilo bi fatalno i upropastilo bi njihovu samostalnost. A zvanična Srbija je neprekidno tvrdila da su joj te teritorije potrebne za kulturni razvitak.¹

Pola godine posle istupanja srpskih socijalista povodom ilindenskog ustanka, što je bilo i prvo zvanično izjašnjavanje SSDS o makedonskom pitanju, ponovljeni su stavovi koji su potvrdili kontinuitet misli u odnosu na to pitanje. Na sastanku srpskih i bugarskih "tesnih" studenata socijalista 24. februara (8. marta) 1904. godine u Sofiji doneta je rezolucija. Time su udareni temelji dalje balkanske saradnje socijalista, koja će u kasnijem periodu biti više puta potvrđivana. Rezolucija je bila ponovljena 25. aprila (8. maja) 1904. godine na sastanku u Beogradu. Analizom stavova u rezoluciji može se zaključiti da su ponovljena gledišta srpskih socijalista o makedonskom pitanju. Jer, ako se kaže da je makedonski revolucionarni pokret rezultat društveno-ekonomskog razvitka i stanja u Turskom Carstvu, da makedonsko pitanje potenciraju balkanske države, pre svega Srbija i Bugarska radi ostvarivanja svojih zavojevačkih namera, da su nacionalne težnje tih država dovodile do nacionalističkih, šovinističkih i religioznih sukoba unutar Makedonije, da buržoazija tih zemalja nije u stanju da sprovede društveni preobražaj i ostvarenje Balkanske federacije, onda je jasno da su socijalisti uočili prave uzroke revolucionarnog pokreta u Makedoniji. Za potpuni preobražaj je zato politička sloboda samo sredstvo, a tu slobodu treba da izvojuje proletarijat Makedonije. Zato socijalisti smatraju da je neophodno uništavanje turskog sistema samostalnom borbom makedonskog revolucionarnog proletarijata, koja bi se ostvarila njegovim razvojem u društvenu silu, što bi bila osnova za povezivanje proletarijata celog Balkana stvaranjem jedinstvene konfederacije.²

U isto vreme bio je izvršen pokušaj bratimljenja srpske i bugarske omladine, koje su bile pod uticajem zvanične politike.

One su, ističu socijalisti, zaboravile svoje nacionalističko i šovinističko ponašanje u odnosu na Makedoniju i na prečac oživeli ideju kofederacije balkanskih država, istaknutu još od Svetozara Markovića. "Radničkim novinama" bilo je čudno ovo brzo transformisanje pogotovu kad se zna da i srpska i bugarska buržoazija sanjaju o osvajanju Makedonije i stvaranju svoje velike nacionalne države. No, njihove težnje se ne zaustavljaju samo na tome, već se odnose i na medjusobno pokoravanje. Zato je utoliko čudnije i naglo zbližavanje omladine. Medjutim pravi razlog za ovakvo ponašanje, kada i šovinistički apetit mora da bude potisnut, jeste opasnost da Austrija ili Rusija ne otmu Srbiji i Bugarskoj Staru Srbiju i Makedoniju. Zato ova omladina ističe konfederaciju ne kao cilj već kao pretnju od koje se, pak, ne mogu uplašiti Austrija i Rusija. Prema tome i to je bratimljenje lažno, zaključuju "Radničke novine".³

Reagujući na sastanak srpskih i bugarskih "tesnih" studenata socijalista, bugarski "široki" socijalisti su ih napali u svom listu "Rabotničeska borba". U odgovoru na taj članak, čiji je jedan od autora bio i Dimitrije Tucović, istaknuto je da srpski i bugarski "tesni" socijalisti zasnivaju svoje stavove na principima marksističkog učenja o oslobodjenju Makedonije i Balkanskoj konfederaciji.⁴

Odnos srpske buržoazije prema stanju u Makedoniji socijalisti su povezivali i sa njenim stavom prema politici velikih sila u odnosu na Tursku. Tako, na primer, kritikujući politiku srpske buržoazije, koja je otvoreno pomagala i odobravala pljačkašku i osvajačku politiku Rusije, u članku "Ne dalje", socijalisti pišu da je srpska buržoazija takodje spremna da u ime profita i svojih interesa sprovodi sličnu politiku pa joj je zato

potrebna Stara Srbija i Makedonija. "Laž su njene suze za "Braćom" u St. Srbiji i Makedoniji, do god ona moli Boga za pobedu ruske pljačkaške politike".⁵

Težak položaj makedonskih radnika praćen je i kratkom beleškom u "Radničkim novinama", aprila 1904. godine, u kojoj se kaže da veliki broj radnika u skoro svim zanatima nema posla, i pošto su bez zarade gladuju "za sreću otadžbine i spas Makedonije!"⁶ Zato je jedan broj radnika dolazio u Srbiju. Međutim, u Srbiji oni rade za vrlo niske nadnice što odgovara poslodavcima i predstavlja konkurenciju domaćim radnicima. Socijalisti su smatrali da bi beogradska opština morala to rešiti odredjivanjem tarife kojom bi regulisala minimalnu nadnicu i radno vreme od osam časova dnevno. Tako bi omogućila veće angažovanje domaće radne snage i usporila zapošljavanje Makedonaca i seljaka iz novooslobodjenih krajeva. Jer, rešavanje ovog problema ne sastoji se u prostom sprovođenju parole "Beograd Beogradjanima" već uvođenjem tarife čime bi se suzbila besposlica i onemogućila konkurencija.⁷

Da su srpski socijalisti bili obavešteni o radničkom pokretu u Makedoniji govori i članak od avgusta 1904. godine o trodnevnom štrajku obučarskih radnika u Bitolju, jednom od najvećih gradova u Makedoniji. Ma koliko da je Turska, stoji u članku, bila zaostala ipak je bila zahvaćena kapitalističkim razvojem, a strani kapital je bio nemilosrdan u eksploataciji makedonskog proletarijata. Učesnicima štrajka, medju kojima je, kakopiše, bilo i Srba, Bugara, Kucovlaha i Turaka, nisu smetale nacionalne razlike da istaknu jedinstvene zahteva i da se zajednički i solidarno bore za bolji život. Zato su socijalisti u Srbiji i došli do zaključka da će se u Bitolju ubrzo stvoriti zdrava sindi-

kalna organizacija, sa jasnom porukom da će srpski klasno svestan proletarijat biti "veran pomagač makedonskom proletarijatu u borbi za oslobodjenje".⁸

"Radničke novine" pišu o lažnom patriotizmu srpske buržoazije koja je preko vladinog organa "Samouprava" izjavila da socijalisti nemaju otadžbinu i da su protiv nje. Ne trudeći se da odgovore direktno na ovaj napad, socijalisti lažni patriotizam buržoazije dokazuju na nekoliko primera. Jedan je da vojska nabavlja jeftinu radnu snagu u Turskoj i Bugarskoj i time pomaže nacije koje su, po shvatanju te iste vojske, neprijatelj Srbije. Ali to je radila iz sopstvenih interesa dovodeći u težak položaj svoje radnike.

Drugi primer bila je zainteresovanost buržoazije za pripajanje Stare Srbije i Makedonije Srbiji pod parolom oslobodjenja i ujedinjenja, sve dotle dok su joj poslovi išli dobro. Ali kako je zainteresovanost za robu opadala zbog siromašenja stanovništva, zaboravljala je ona na svoj patriotizam, pa je počela da biva nezadovoljna ne samo sa teritorijama van Srbije već i u samoj Srbiji. To svoje nezadovoljstvo iskazala je i na konferenciji na kojoj je optužila državu da joj ne obezbedjuje povoljne profite. "Tada je zaboravljeno na St. Srbiju i Makedoniju, na proširenje pijaca, na ujedinjenje Srpstva".⁹

Pod naslovom "Drug Asan ubio druga Janka" list "Večernje novosti" je objavio članak u kome je kritikovao internacionalizam socijalista. Naprotiv, ističu "Radničke novine", srpski i bugarski socijalisti će se sporazumeti, jer su rukovodjeni istim ciljem - ukidanje eksploatacije. Nasuprot tome, u Makedoniji se neprekidno ubijaju srpski i bugarski agenti koji ostvaruju interese buržoazije. Socijalna demokratija, kaže se dalje, jedino je

sposobna da okupi sve narode i da obezbedi mir i slobodu.¹⁰

Tokom 1905. godine, kada je četnička akcija Srbije, Bugarske i Grčke bila u punom zamahu i kada su buržoazije ovih zemalja nastojale da realizuju svoj politički uticaj i teritorijalne pretenzije i bez ikakvih skrupula vršile nasilja u Makedoniji, kad je četnička akcija dobila i organizovanu formu, "Radničke novine" su samo jednim člankom propratile ovakvu politiku. Medjutim, srpski socijalisti su bili vrlo energični u osudi i objašnjavanju njenog pravog karaktera.

Vrhunac srpske i bugarske propagande i četničke akcije u Staroj Srbiji i Makedoniji osetio se u postilindenskom periodu, kad su svakodnevno stizale vesti o sukobima i pokoljima u tim krajevima. Sprovedjeno je nemilosrdno istrebljivanje makedonskog stanovništva i obračunavanje bugarskih i srpskih četa. Iako se u početku i želelo da ta akcija ima nekakvu revolucionarnu masku, sada je ona potpuno skinuta i otvoreno se pokazuje kao razbojnička. Nju sprovode propali plaćenici i ljudi bez ikakvih moralnih skrupula koji vrše najodvratnija i najnečovečnija nasilja nad makedonskim stanovništvom. "Najodvratnije ucenjivanje, ubijanje, masakriranje na zverski način mirnih i nevinih stanovnika Makedonije od strane 'revolucionara' postala je obična pojava". Njima nije stalo do oslobodjenja tog stanovništva već do potpunog istrebljenja kako bi dobili tu teritoriju. Zato se socijalisti neenergičnije ogradjuju od svih ovih postupaka koje sprovodi bugarska, srpska, grčka, rumunska, austrijska i turska buržoazija i traže mir i slobodu za Staru Srbiju i Makedoniju.¹¹

Nastavljajući sa kritikovanjem i osudom ovakve politike Srbije, srpski socijalisti i sledeće godine pišu o tome naglašavajući da Srbija njome želi da oslobodi Staru Srbiju i Makedoniju

Kao posledica medjusobnog nadmetanja i obračunavanja komitskih četa Bugara, Srba, Grka i Rumuna odvijalo se iseljavanje Makedonaca u Ameriku. Oni procenjuju da u ovakvom režimu leži velika opasnost za razvoj Srbije. Pripadnici komitskih četa se i u Srbiji ponašaju kako žele nastavljajući "makedonski posao", pa se od takvih ni u kom slučaju ne može očekivati oslobodjenje potčinjenih.¹²

Povodom napada komita na radnike u Beogradu, na IV kongresu SSDS, aprila 1906. godine u Beogradu, doneta je rezolucija u kojoj se konstatuje da je komitska politika pogrešna i štetna u odnosu na oslobodjenje Stare Srbije i Makedonije, a takodje i opasna za unutrašnji mir u Srbiji. Ona može da dovede samo do radjanja apsolutističkih težnji, pa je SSDS energično osudjuje.¹³

Nazivajući komite neodgovornom bandom, koja je pod zaštitom dvora, "Radnik" ističe da su pred njima postale nemoćne vlasti, jer umesto da ubijaju u Makedoniji oni to rade i u Beogradu. Postavljajući pitanje otkud pojava ovih komita, "Radnik" na prvom mestu ističe "nekakvu nacionalnu politiku" Srbije u Turskoj, odnosno u Makedoniji, tobože za zaštitu srpskog življa. Ovakve čete, medjutim, imaju i Bugari, Grci, Arnauti, Cincari i sve se medjusobno sukobljavaju u Makedoniji. "Makedonija je postala poprište najgroznije, najpokvarenije borbe koja se do krvavog istrebljenja vodi". Tako žrtva toga klanja postaje narod do čijeg je oslobodjenja Srbiji tobože stalo. Kad je srpska buržoazija pretrpela poraz u Makedoniji što se tiče komitske politike, morala je komite da vrati u Srbiju. Odgovarajući na pitanje zašto se srpska vlada zalaže za nekakvo oslobodjenje srpskog življa u Makedoniji, socijalisti navode da je prvi razlog odvracanje pažnje od unutrašnje politike i stanja, dalje da buržoaziju rukovode

interesi, a ne "bratska i čovečanska osećanja". "Komitska politika ne samo da je politika buržoazije i njenih računa, već je ona i vojnička politika". Socijalna demokratija je energično osudjuje i podržava rezoluciju protiv komitske politike donetu na Četvrtom kongresu.¹⁴

Radnički pokret u Makedoniji prati se u Srbiji i 1906. godine. O tome svedoči članak koji je novembra štampan u "Radničkim novinama". I pored ogromnih teškoća, kaže se, radnički pokret u Makedoniji se razvija. Pominje se štrajk sedamdeset obučarskih radnika u Skoplju, koji je uspešno završen i pored intervenisanja komitske organizacije. Nešto kasnije, takodje u Skoplju, organizovan je štrajk četrdeset kaftandžijskih radnika koji je završen uspešno. Sto pedeset obučarskih radnika štrajkovalo je i u Velesu. Poslodavci su bili prinudjeni da prihvate ponudjenu tarifu bez obzira na pritiske kojima su pokušavali da utiču na radnike. Nekoliko delimičnih štrajkova izbilo je i u Štipu, a najjači pokret bio je organizovan u Solunu, koji je imao i industrijska i trgovačka preduzeća. Snažan je bio pokret i u Serezu, Drami, Kavali i Bitolju. U članku se zaključuje da bi radnici u Makedoniji morali da se organizuju u svoje samostalne klasne organizacije i da vode borbu, ne samo protiv turske tiranije, već i protiv lažnih osloboditelja komitskih organizacija Srbije, Bugarske i Grčke.¹⁵

Posvećujući kratak članak šovinističkoj politici Bugarske i Srbije, "Radničke novine" 1907. godine pišu o lažnom demokratizmu buržoaskih partija, koje šalju razbojničke bande u Makedoniju da uništavaju stanovništvo. Nasuprot tome energični protivnik takve šovinističke politike je socijalna demokratija, koja želi da svakom narodu obezbedi slobodu punog nacionalnog i kul-

turnog razvoja, kao i izbegavanje rata za rešavanje ovih pitanja.¹⁶

Razmatrajući odnose izmedju Bugarske i Srbije, socijalisti su 1907. godine pisali da zastupaju ideju konfederacije i savez balkanskih država. Medjutim, uočili su i smetnju ostvarenju ove zamisli. To je makedonsko pitanje koje je već bilo uzrok jednom srpsko-bugarskom ratu i ostalo glavna prepreka uspostavljanju dobrih odnosa izmedju te dve države. I jedna i druga neprekidno postavljaju pitanje čija će biti Makedonija smatrajući je svojom teritorijom i podstičući šovinizam čiji su rezultat komitska zločinstva. Prema tome, zaključuju socijalisti, neprijateljstva izmedju Srbije i Bugarske biće prisutna sve dotle dok one postoje kao zasebne države i dok se ne reši makedonsko pitanje.¹⁷

Aprila 1907. godine na sednici Glavne partijske uprave SSDS razmotreno je pismo Centralnog komiteta Radničke socijaldemokratske stranke ("tesnih") u Bugarskoj u kome se traži da se u svim zemljama povodom Prvog maja organizuju manifestacije za slobodu Makedonije. Traženo je da se pismo objavi i u "Radničkim novinama". Glavna partijska uprava je zaključila da ništa ne preduzima dok ne konsultuje Medjunarodni socijalistički biro.¹⁸

O pitanju organizovanja veza izmedju socijaldemokratskih partija Balkana raspravljano je na sednici Glavne partijske uprave SSDS 5. novembra 1907. godine i zaključeno da se sazove konferencija na kojoj bi se razmotrilo pitanje veza izmedju bratskih partija i iseljavanje i useljavanje radnika iz jedne u drugu zemlju.¹⁹

U članku "Socijalizam u Turskoj", objavljenom 1907. godine, piše da nije bez interesa pomenuti da je medju drugarskim pozdravima poslednjem kongresu srpske socijalne demokratije i jedan iz Turske.²⁰

U periodizaciji istorije Balkanskog poluostrva, pa i Makedonije, 1908. godina se, zbog značajnih događaja koji su nastali upravo na Balkanu, uzima kao prelomna. Mladoturska revolucija i aneksija Bosne i Hercegovine, utoliko pre što su bili povezani sa Turskom, u čijem je sastavu bila Makedonija, dali su povod da se srpski socijalisti detaljnije bave pitanjima odnosa na Balkanu. A jedno od centralnih pitanja, naravno, bilo je makedonsko. I u ovoj godini se nastavlja komitska politika balkanskih buržoazija, što će socijalisti i dalje pratiti. I najzad, jedno od značajnih pitanja razvoja Makedonije u ovom periodu bilo je jačanje radničkog pokreta i stvaranje uslova za organizaciono učvršćivanje.

Prateći komitsku politiku Srbije, "Radničke novine" su o tome pisale u prvoj i drugoj polovini 1908. godine. U Vranju su se, kaže se u članku "Bašibozluci", poodavna "rasprtili" komite koji nikome ne daju mira, a koji su naročito sekira za vratom vranjanskim drugovima. Svakog dana se sazna po koji skandal koji ovi "pretorijanci" prirede u Vranju. Zato se socijalisti na kraju ovog članka pitaju kad li će se ova zemlja osloboditi onih koji "oslobadjaju" Staru Srbiju i Makedoniju.²¹

Srbija je od uvek želela da Srbima u Turskoj odredi obrazac politike naročito onima koji su u Staroj Srbiji i Makedoniji imali želju da dobiju "hleba bez motike".

Nastavljajući sa kritikom komitske politike, srpski socijalisti su smatrali da je ona za Srbiju neprihvatljiva. "Ona se služila lumpom, a lumpo je strašan i užasan u službi jedne razorljive i pustošne politike, kao što je politika uništavanja politika komitska. Komitskom politikom se ne vrši oslobodjavanje i ujedinjavanje nacije, već revolucijom, pobunom podjarmljenih i priticanjem u pomoć od strane slobodnih iste nacije. Kolika je iluzija

bila očekivati štogod od komitske politike, takodje je pokazao 11.juli. Revolucija i proglašenje ustavnosti u Turskoj smesta je imalo za posledicu likvidaciju orgijanjanja komitskog lumpa". Medjutim, umesto da su napustili ovu politiku oni nastavljaju tu "konsulsko-popovsko komitsku politiku" čemu će se suprotstaviti socijaldemokratija.²²

Dobro poznavanje situacije u Evropi i njenog odnosa prema Makedoniji pokazali su srpski socijalisti i u članku "Makedonija pred Evropom", objavljenom marta 1908. godine u "Radničkim novinama". Ističući da se u Evropi pod pojmom Makedonije podrazumevaju tri vilajeta Turske - kosovski, bitoljski i solunski, koji su, pak, u Srbiji poznati kao Stara Srbija i Makedonija, srpski socijalisti naglašavaju da je makedonsko pitanje ušlo u fazu pojačanog interesovanja evropske diplomatije. Onog momenta kad je Austro-Ugarska dobila odobrenje za gradnju novopazarske železnice, Engleska je pojačala zahtev za reformama u Makedoniji i Turskoj. Rusiji nije odgovaralo remećenje stanja u Makedoniji, zbog zauzetosti na Dalekom istoku, a ni Austro-Ugarskoj nisu mogle odgovarati eventualne nove pobune u Makedoniji. Bugarska, koja je bila zainteresovana za primenu Sanstefanskog ugovora, bez obzira što je bio poništen, tražila je da dodje do ustanka u Makedoniji, ali su Rusija i Austro-Ugarska energično intervenisale zahtevajući reforme u Turskoj. To je, medjutim, uticalo i na zainteresovanost zapadnih evropskih sila, koje su se umešale u sprovođenje reformi. Ali sve ovo, kaže se dalje u članku, nije izmenilo položaj makedonskog stanovništva, nad kojim se sprovode pokolji i koje beži u Evropu i Ameriku.²³ Dragiša Lapčević, u pismu Dimitriju Tucoviću 9. februara 1908. godine, kaže da Rusija ima pretenzije na Balkanu, ali samo zajedno sa Austro-Ugarskom, s tim što bi prva

uzela pristaništa na Crnom moru i približila se Carigradu, a druga Bosnu i Hercegovinu, Srbiju, Staru Srbiju i Makedoniju.²⁴

Na sastanku Glavne partijske uprave SSDS 3. juna 1908. godine, kad je Tucović podneo izveštaj o stavu austrijske vlade prema radničkom pokretu Bosne i Hercegovine, govorio je i dr Nedeljko Košanin i upoznao prisutne da mu je Georgi Kirkov jednom prilikom rekao da je zajednički rad između SSDS i bugarskih socijalista nemoguć dok postoji Makedonija, jer oni sumnjaju da srpska partija pomaže vladi pri slanju četa u Makedoniju.²⁵

Medjutim, u pripremi memoranduma o stanju u Bosni i Hercegovini, koji je po odluci Glavne partijske uprave trebalo uputiti Medjunarodnom socijalističkom birou, Tucović je napadajući austougrasku imperijalističku politiku u odnosu na Balkan, u članku "Bosna", objavljenom 5. juna 1908. godine, istakao da socijalisti u ime najvišeg principa, principa slobode, ukazuju svoju podršku i svim balkanskim i ostalim narodima koji se bore za nacionalnu slobodu.²⁶

Promene koje su u Turskoj nastale posle mladoturske revolucije omogućile su razvoj radničkog pokreta i povećale zainteresovanost srpskih socijalista. Svoje utiske o putu kroz Makedoniju 1908. godine od Skoplja do Soluna izneo je Ilija Milkić u "Radničkim novinama". Prvi utisak o narodu u Makedoniji govori o njegovoj iznurenosti, uplašivosti i naviknutosti na zlo, pa se u novim uslovima ne može snaći. U Skoplju je, kaže Milkić, bilo više fabričkih i zanatskih radnika nego u Nišu, ali njihov tačan broj nije mogao da sazna. Zato u Skoplju i ima uslova za razvijanje radničkog pokreta i već se priprema osnivanje radničkih organizacija krojača i obučara. Ističući težak položaj radnika u Skoplju, Milkić smatra da je jedini izlaz stvaranje sindikalnih organiza-

cija koje bi obuhvatile sve radnike bez obzira na veru i narodnost, Srbe, Bugare, Turke, Grke, Rumune, Jevreje i ostale. Oni bi morali organizovati zajedničku radničku organizaciju koja će omogućiti uspešnu borbu. Jer, navodi primer da su 1907. godine stupili u štrajk srpski krojački radnici, ali su na njihovo mesto došli Bugari, a tako se može dogoditi i obratno.

U Solunu je bila razvijena trgovina, ali je bilo i dosta fabričkih i zanatskih radnika. Tako je samo za preradu pamuka u Solunu i okolini bilo osam fabrika, a u jednom parnom mlinu radilo je 250 radnika. Samo za nekoliko dana u Solunu je bilo više štrajkova. Štrajkovalo je 500 radnica i 100 radnika fabrike monopola duvana, zatim tramvajski radnici i 300 radnika električne fabrike i drugi.

Uporedo sa štrajkovima javljaju se i radničke organizacije. Prva sindikalna organizacija bila je sindikat trgovačkih pomoćnika. Na zboru je bilo prisutno oko 700 radnika, a u odbor su ušli predstavnici radnika svih nacionalnosti. Druga je bila sindikalna organizacija stolarskih radnika. Tako je, piše Milkić, "u stablu medjunarodnog radničkog pokreta izrasla... već jedna nova grana, koja obećava da će vrlo brzo da napreduje. Radnička klasa u Srbiji ima više razloga da se raduje novom stanju u Turskoj".²⁷

U kratkom napisu u "Radničkim novinama", avgusta 1908. godine, srpski socijalisti pokazuju da su bili upoznati sa činjenicom da je i pre mladoturske revolucije bilo socijalista u Turskoj. To su uglavnom bili radnici domoroci koji su radili u Srbiji i Bugarskoj i u Zapadnoj Evropi, gde su se upoznali sa socijalističkim idejama. "Nama je to, kaže se dalje u dopisu, i ranije bilo poznato, jer su mnogi drugovi javljali s vremena na vreme". U Bugarskoj je bila formirana Makedonsko-jedrenska socijaldemo-

kratska grupa, i pošto je u Turskoj delimično promenjeno stanje posle mladoturske revolucije srpski socijalisti iskazuju uverenje da će uskoro biti organizovana i sindikalna i partijska organizacija. To se pre svega očekuje od P. Deliradeva koji je u Bugarskoj bio vrlo aktivan.²⁸

"Radničke novine" pišu o osnivanju sindikata u Skoplju. Izveštavaju da je osnovan sindikat krojačkih radnika sa 30 članova, a u osnivanju je sindikat obućarskih radnika. Značajan je podatak da su se i radnici iz Bosne i Makedonije obratili Glavnom radničkom savezu Srbije za uputstva za osnivanje organizacije. Pomoć je pružena i jednima i drugima, izražava se zadovoljstvo što su se obratili za pomoć i naglašava se da radnici Bosne nisu imali nikakvih primedbi na sistem organizacija, pa se veruje da to neće učiniti ni radnici iz Makedonije, odnosno Turske.²⁹

Ističući težak položaj železničara u Srbiji za 25 godina postojanja železnice, socijalisti misle da je potrebna organizovana borba. U vezi sa tim pišu da borbena organizacija železničara postoji u Austriji, Nemačkoj, Ugarskoj i Bugarskoj, i kažu: "Čak i u Turskoj su železničari pretekli naše. Oni su osnovali organizaciju i odmah povelu borbu. Ta im je borba dala prvi plod. Sad će se nizati uspeh za uspehom, ali i borba za borbom. Sve to trebalo bi da nauči oni nekolicinu naših železničara koji se razmišljaju da li da stupe u svoj savez, u svoju borbenu organizaciju..."³⁰

Posle mladoturske revolucije zainteresovanost srpskih radnika za Staru Srbiju i Makedoniju se povećala. Iskazujući veliku radost što su stanovnici Makedonije dočekali dan slobode, "Zanatlijski savez" u tri broja piše o poseti srpskih radnika i zanatlija iz Beograda Skoplju i Solunu. U ime Glavnog odbora Zanatlij-

skog saveza putovali su glavni urednik lista i članovi odbora Petar Milić i Milan Rajković. U dopisu stoji da je put zamišljen kao izraz podrške i čestitanja beogradskih radnika susedima i braći u Makedoniji. Put je trebalo da bude misija koja bi bila od koristi radnicima tih krajeva. U posetu Skoplju i Solunu pošlo je oko 600 radnika i zanatlija. Mada je pisac članka dosta kritički raspoložen kad se radi o organizaciji puta ipak daje podatke koji govore o zainteresovanosti turskih vlasti i radnika, pre svega srpskih, kako piše, za doček gostiju iz Srbije. U Skoplju je grupa vrlo srdačno dočekanana i pozdravljena "od više hiljada skopskih gradjana koji su isticali svoju radost što smo ih pohodili". Pišući o dobro uredjenoj zanatlijskoj školi u Skoplju pisac članka uzima u odbranu konzula Živojina Balugdžića, koji je u Skoplju predstavljao Srbiju. Ističe se da su napadi na Balugdžića u štampi samo kleveta, jer je on svojim radom dokazao da je pravi predstavnik Srbije. U Skoplju je bio priredjen zajednički ručak i večera. Do Soluna su bili takodje oduševljano dočekivani uz obostrane pozdravne govore.³¹

Socijaliste u Srbiji o radničkom pokretu u Turskoj izveštava iz Soluna Avram Benaroj u članku koji je objavljen u "Radničkim novinama". Uveren da srpski drugovi nisu potpuno i pravilno bili informisani o radničkom pokretu u Turskoj, Benaroj piše da je najrazvijeniji pokret bio u Solunu i pominje sve štrajkove koji su u njemu izbili. Nabrojao je preko dvadeset štrajkova, a piše da su u Ohridu štrajkovali obučarski radnici i radnici za preradjivanje gume. Opisao je detaljnije i način na koji se organizuju štrajkovi, ističući da radnici čekaju pogodan trenutak da se organizuju.³²

Zainteresovanost za Makedoniju pokazalo je i uredništvo

lista "Socijalist", koje je smatralo za potrebnim da 1908. godine, povodom godišnjice ilindenskog ustanka, objavi rezoluciju koja je doneta na zboru u Beogradu 24. avgusta 1903. godine, potvrđujući njen značaj i aktuelnost stavova iznetih u njoj.³³

Dopisnik iz Soluna, pišući o posledicama revolucije u Turskoj, smatrao je za potrebnim da srpske socijaliste, takodje, obavesti o radničkom i štrajkačkom pokretu u Turskoj pre svega u Solunu i Ohridu. Zahtevi radnika su uglavnom bili isti - smanjenje radnog vremena, povećanje nadnica, ustanovljenje kase pomoći i priznavanje organizacije.³⁴

Za vreme boravka u Sofiji, oktobra 1908. godine, Dragiša Lapčević je na tri radnička zbora govorio o antiratnom stavu SSDS i događajima na Balkanu, o sindikalnom radu i vezama sindikalnih pokreta i potrebi saradnje. Zborovima je prisustvovao veliki broj radnika, pa se može zaključiti da su prisustvovali i makedonski radnici i socijalisti. Bugarski "tesni" socijalisti su se saglasili sa potrebom održavanja balkanske socijaldemokratske konferencije.³⁵

U pismu Lapčeviću, novembra 1908. godine, Tucović kaže da mu je žao što ne može zajedno sa njim da ide u Tursku, ali je molio da Lapčević iz Turske šalje dopise za "Radničke novine". Tucović je inače insistirao na korespondenciji između pojedinih partija i piše o nesporazumu sa bugarskim "tesnim" socijalistima koji neće više da šalju dopise za "Radničke novine". Zato je on i posebno tražio od Lapčevića da iz Turske šalje dopise.³⁶

Posle početnog oduševljenja, već avgusta 1908. godine, socijalistima je bilo jasno da su Mladoturci izneverili očekivanja i da je evidentna jednostranost njihovog političkog programa, što je izazvalo veliko nepoverenje narodnih masa. Posledica toga bili

su mnogi štrajkovi. Promena u držanju nastupila je i kod seljaka u Makedoniji i Albaniji. U prvi plan izbijaju socijalno-ekonomska pitanja, a u Makedoniji, kaže se dalje u članku, nacionalno pitanje ima pretežno ekonomski karakter. Mladoturci su i dalje mislili da će Makedoniju umiriti samo obećanjima i da će se mladoturski parlament pozabaviti pitanjima radnika, ali ne primaju nikakve konkretne obaveze za rešavanje pitanja položaja raznih nacionalnosti i radnika.³⁷

Srpski socijalisti su dosta pažnje posvetili razmatranju mladoturske revolucije analizirajući je sa aspekta centralne vlasti, ekonomskih i finansijskih odnosa, kao i stava prema potčinjenim narodima. Isticali su da bez ekonomske nema ni političke moći, što bi moglo da se ostvari u jednoj federaciji u kojoj bi postojale autonomne pokrajine. Medjutim, jedna od važnih posledica mladoturske revolucije bila je jačanje radničkog pokreta u Turskoj, pa prema tome i u Makedoniji, što se manifestovalo u jakom štrajkačkom pokretu. To će, kaže Dragiša Lapčević, pišući o revoluciji u Turskoj, dovesti do klasnog jačanja proletarijata i do organizovanja radničkih sindikata "a neće dugo potrajati, pa ćemo imati organizovanu i socijalističku partiju. Mi smo se pre dve godine radovali socijalističkom pozdravu, koji je naš kongres dobio iz Turske, sad ćemo se još više radovati, što ćemo u revolucionarnoj internacionali dobiti još jednoga mladoga, svežega i energičnog druga, pa još najbližeg suseda svoga". Pozdravljajući drugove u Turskoj u ime socijalističkog internacionalizma srpski socijalisti, kaže Lapčević, posebno veruju u snagu proletarijata, koji će biti sposoban da ostvari socijalističko društvo.³⁸

Posle mladoturske revolucije u socijaldemokratskoj štampi Evrope i Balkana bili su česti napisi o balkanskom i makedonskom

pitanju. Zato su "Radničke novine" objavile u prevodu jedan članak iz "Leipziger Volkszeitung-a", organa nemačke socijalne demokratije. Konstatuje se da se gledišta zapadne socijalne demokratije i srpskih socijalista, o ovom pitanju, podudaraju. Naglašavajući da Mladoturci nisu u stanju niti žele da sprovede bilo kakve promene koje bi označavale obezbedjivanje samouprave za potčinjene narode, misle da to nije moguće zbog samog karaktera turske države, koja je u stvari pljačkaška. Zato će potčinjeni narodi u Makedoniji naći oslonca u susednim državama koje su im bliske u kulturnom, nacionalnom i geografskom smislu. Tako, na primer, ističe se dalje, Bugarska je spremna da, čim joj se ukaže prilika, pomeri svoju južnu granicu i zauzme Makedoniju. Ovakvo rešavanje pitanja na Balkanu nije odgovaralo evropskim državama pa su svim sredstvima nastojale da ga zaustave. Međutim, Mladoturci neće uspeti da zaustave proces oslobadjanja balkanskih naroda, koji će rešiti ova pitanja kako njima odgovara, zaključuje se u ovom članku.³⁹ U nizu istupa srpska socijalna demokratija je oštro osudila aneksiju Bosne i Hercegovine. To je, ujedno, bila i prilika da se iznesu stavovi o drugim bitnim pitanjima položaja potčinjenih naroda. Tucović je, oktobra 1908. godine, pisao da socijalna demokratija podržava male i potčinjene narode težeći slobodi ljudi, klasa, naroda i celokupnog čovečanstva. Ona takodje podržava nacionalne težnje i organizovanje nacionalnog otpora. Zato ukoliko medjunarodna socijalna demokratija bude bliže ostvarenju ovih ciljeva, to će izmeniti i položaj malih i potčinjenih naroda.⁴⁰

U uvodnom članku "Radničkih novina", oktobra 1908. godine, pod naslovom "Kompezacije", analiziraju se težnje evropskih sila koje su zainteresovane za teritoriju Balkana. Osudjujući ovakve

pretenzije socijalisti kažu da bi najbolje bilo za balkanske narode da ih Evropa ostavi same sebi. Ako je evropskim državama u istinu stalo do mira na Balkanu, treba da priznaju nacionalnu samostalnost balkanskim narodima koji će u tom slučaju moći sami sebi da zagarantuju mir.⁴¹

Povodom aneksije Bosne i Hercegovine Dušan Popović piše o istočnoj krizi u listu belgijskih socijalista "Le Peuple", novembra 1908. godine, razbijajući pogrešne predstave o mogućnostima Mladoturaka da izvrše stvarne revolucionarne promene u Turskoj. "Bilo bi naivno, kaže on, verovati da bi se u Turskoj mogao održati jedan režim koji bi ukinuo privilegije turskog stanovništva, a bez diranja u njih nema mogućeg rešenja agrarnog pitanja". Socijalisti ne bi smeli da pomažu diplomatiju svojih zemalja koja je spremna da kolje male nacije, ističe Popović i dodaje da je balkanskim narodima potrebno omogućiti da sami sredjuju stvari u svojoj kući.⁴²

U govoru koji je održao u Sofiji, kao gost bugarskih socijalista, Dragiša Lapčević je, analizirajući krizu koja je nastala aneksijom Bosne i Hercegovine, istakao da se srpski socijalisti zalažu za federaciju balkanskih republika. To se može postići samo ako se obezbedi sloboda i nezavisnost svake nacije.⁴³

Teškoće u unutarpartijskom radu srpske socijalne demokratije za kratko su onemogućile nastavljanje čvršćih veza sa makedonskim radnicima. I pored toga srpski socijalisti su posle ilindenškog ustanka ukazivali na veliku opasnost od beskrupulozne komit-ske politike Srbije, Bugarske i Grčke, pokazujući na taj način svoje dalje interesovanje za događaje u Makedoniji. Takodje su nastavili da preko radničke štampe obaveštavaju srpsku javnost o zbivanjima u Makedoniji. Uočavajući važnost održavanja veza sa

partijama, organizacijama i socijalističkim grupama balkanskih zemalja, srpski socijalisti zaključuju na Glavnoj partijskoj upravi SSDP da je tome potrebno posvetiti jednu konferenciju, koja bi doprinela uspostavljanju jače saradnje i dokazuju da to smatraju jednim od osnovnih uslova uspeha u zajedničkoj borbi. Mladoturska revolucija bila je prilika da makedonski i srpski socijalisti potvrde identičnost stavova o njenoj oceni. Jer, posle početnog oduševljenja i jedni i drugi su došli do saznanja da Mladoturci nisu sposobni da izvedu demokratske promene i da su stvorili reakcionaran režim. Ova revolucija je, međjutim, ipak omogućila oživljavanje radničkog pokreta u Makedoniji, što je doprinelo pojačanim vezama između makedonskog i srpskog radničkog pokreta. One su se ogledale u posetama, pisanju radničke štampe i pružanju pomoći Glavnog radničkog saveza Srbije oko osnivanja sindikalnih organizacija u Makedoniji.

DEO FRECI

I. NAJPLODNIJI PERIOD RAZVOJA SOCIJALISTIČKOG I RADNIČKOG
POKRETA SRBIJE I VEZE SA MAKEDONSKIM RADNIČKIM POKRETOM
OD 1908. DO 1912. GODINE

Politička zbivanja na Balkanu od 1908. do 1919. godine karakterisala je pojačana zainteresovanost evropskih i balkanskih zemalja za mladoturski režim, makedonsko pitanje, Balkansku federaciju i borbu protiv Turske. U Makedoniji to je bio period jačanja socijalističkog i radničkog pokreta, čime su se stvarale i realne mogućnosti za čvršće povezivanje makedonskog i srpskog radničkog pokreta.

Formiranje Mesne socijaldemokratske organizacije u Skoplju, 7. januara 1909. godine zabeležile su i "Radničke novine". Ona je, smatraju srpski socijalisti, nastala kao rezultat jačanja radničkog pokreta u Makedoniji, osobito posle mladoturske revolucije i označila je mogućnost daljeg ubrzanijeg razvoja socijalističkog pokreta, ne samo u Makedoniji već i u Turskoj. Nazivajući ovaj datum istorijskim, srpski socijalisti su uputili "Crvene pozdrave" drugovima u Turskoj uzvikujući "živeo socijalizam".¹

Stvaranje Balkanskog saveza, po gledištu srpskih socijalista, može biti samo rezultat interesa buržoaskih zemalja, a njegov cilj, uglavnom, pljačka. Što se, pak, tiče balkanskih državnica ne može se računati na iskrenost u eventualnom savezu dogod postoji netrpeljivost medju njima, pa će i svaki pokušaj za ostvarenje tog cilja biti iluzija. Ukoliko se uopšte govori o savezu na Balkanu, on se može ostvariti samo medju balkanskim narodima koji će, odbacivši medjusobna trvenja, moći da stvore federaciju.²

Kragujevački "Radnik" je u više nastavaka objavio govor socijalističkog poslanika Triše Kaclerovića u Narodnoj skupštini od

21. decembra 1908. godine. Osvrnuvši se opširno na politiku velikih sila u odnosu na balkanske zemlje i na aneksiju Bosne i Hercegovine, Kaclerović je istakao da su balkanski narodi uglavnom upućeni na same sebe, jer je iluzorno misliti da će neka velika sila da se založi za rešavanje položaja Bugara, Srba ili drugih naroda na Balkanu. Medjutim, oni se ne mogu pojedinačno boriti već se moraju udružiti u konfederaciju, a osnovna garancija za njeno postojanje je vladavina naroda. Balkanska socijaldemokratija teži da se ostvari mir i bratstvo medju balkanskim narodima i samostalnost za svaku naciju na Balkanu.³

Karakterišući aneksiju Bosne i Hercegovine kao zadovoljavanje novih kolonijalnih apetita, Tucović je u pismu Karlu Kauckom, januara 1909. godine, pisao: "Žure se da nas uteše idejom Balkanske konfederacije. To je samo jedna lepa ideja i ništa više. Naša partija je i sama propagirala tu ideju. Oni koji preporučuju savez sa "novom" Turskom takodje ne uvidjaju da je besmislen. Ukoliko bi se govorilo o savezu u tim uslovima najprirodniji je savez izmedju Bugarske i Srbije, ali dosadašnji pokušaji nisu urodili plodom. Upravo zbog surevnjivosti Bugarske, Grčke i Srbije nastalo je žalosno stanje u Makedoniji. Zato bi se trebalo suprotstaviti veštačkim diplomatskim kombinacijama evropskih i balkanskih zemalja i pokazati više odlučnosti u borbi."⁴

Posle svrgavanja Abdula Hamida, aprila 1909. godine, Tucović je u članku "Revolucija u Turskoj" pisao o promenama koje su u njoj nastale nazivajući ih revolucionarnim. U Makedoniji su, kaže on, svi, bez razlike na veru i naciju, krenuli u pomoć Mladoturcima. To se dogadjalo u Makedoniji zato što je ona modernizovana i ne može više da podnosi azijsko ropstvo. Ovakvi dogadjanji u Turskoj ohrabruju i uveravaju socijalnu demokratiju da je

moguć veliki demokratski preobražaj na Balkanu, čiji će nosioci biti potčinjeni narodi, upravo oni od kojih se to najmanje moglo očekivati. Zato je i razumljivo da socijalisti veruju u demokratsku federaciju balkanskih naroda, koja će likvidirati rasparčanost, bratoubilačke ratove i učiniti Balkan slobodnim i nezavisnim uz puni razvoj socijalizma.⁵

U "Radničkim novinama" objavljena je rezolucija sa radničkog zbora koji je sazvala Mesna socijaldemokratska organizacija u Skoplju 12. aprila 1909. godine. U njoj se razmatra politička situacija u Turskoj i ističe da se situacija posle mladoturske revolucije nije poboljšala. Mladoturci ne mogu računati na održavanje ustavnog poretka putem vojske, već to mogu obezbediti samo masovnom podrškom naroda. Posebno je naglašena potreba obezbedjenja prava na udruživanje i okupljanje.⁶

Zainteresovanost srpskih socijalista za stanje u Makedoniji i njihova želja da sa tim upoznaju Evropu vidi se i iz članka Dimitrija Tucovića u "Vorwärts"-u, centralnom organu nemačke socijalne demokratije, koji su u prevodu donele "Radničke novine". Stanovništvo Makedonije, kaže Tucović, sa oduševljenjem je dočekalo Mladoturke, ali godinu dana kasnije već se razočaralo, jer težnje Mladoturaka nisu odgovarale željama makedonskog stanovništva. Oni nisu izvršili ni jednu socijalnu reformu, a hrišćansko stanovništvo, kao mnogobrojnije i kulturno snažnije, iskazuje pojačane nacionalne i slobodoumne težnje. Pobedom Mladoturaka Makedonija nije postala manje opasna za mir na Balkanu. Susedne balkanske države i dalje otvoreno izražavaju svoje namere da se prošire na njen račun. Mladoturci su samo uspeli da delimično spreče delovanje komitskih četa balkanskih država, ali nikako nisu mogli da zaustave njihove aspiracije u širenju nacionalnog uticaja.

Tako je Makedonija, "ognjište revolucije i snaga Mladoturaka, bila i ostala za njih izvor najvećih opasnosti".⁷

Naslov članka "Klanje po Turskoj", koji je objavljen novembra 1909. godine, govori o Tucovićevoj žestokoj kritici stanja koje je nastalo u Makedoniji posle mladoturske revolucije. On je dobro istakao zakonitost buržoaskih revolucija, koje su važile i za mladotursku revoluciju. Činjenica je da buržoazija uvek izneveri svoje saveznike u borbi, radnike, što se dogodilo i u Makedoniji. Tucović piše: "Na severu Maćedonije, u oblastima Stare Srbije, između Srbije i Crne Gore, vlada isto tako strahovita reakcija".⁸

Kratku vest o proslavi Prvog maja u Turskoj, kao posledici razvoja radničkog i socijalističkog pokreta, donele su "Radničke novine" 23. aprila 1909. godine (stari kalendar). Nekoliko dana kasnije detaljno je opisana majska demonstracija u Skoplju. I pored toga što je bio radni dan, još u šest časova se zaviorila crvena zastava ispred prostorija Organizacije, a dva sata kasnije već je počeo javni skup na kome su držani govori. Popodne je van grada nastavljena proslava velikim veseljem, pesmama i igrama.⁹

Posle ove majske proslave Mesna socijaldemokratska organizacija u Skoplju dobila je poziv da pošalje svog predstavnika na Sedmi kongres SSDP, koji je održan u Beogradu od 17-19. maja 1909. godine. Socijalisti su ovaj Kongres nazvali prvom socijalističkom internacionalom na Balkanu, jer su prisustvovali delegati susednih bratskih partija. Mesnu socijaldemokratsku organizaciju Skoplja predstavljao je Dušan Cekić. Samo prisustvo delegata bratskih partija bilo je dokaz priznanja srpskoj socijalnoj demokratiji. Oni su, takodje, mogli da se uvere, kaže se dalje, u spremnost srpske Partije da saradjuje sa svim drugim socijalističkim parti-

jama. Zato je i ovaj Kongres bio svojevrsna manifestacija socijalističkog internacionalizma. "Ovom prilikom, ističe se na kraju, srpski proletarijat mogao je, na jedan opipljiv način, da oseti i da uvidi, da smo mi sa ostalim socijalističkim partijama jedno isto, da, iako govorimo različitim jezicima, ipak se razumemo, jedni isti su nam ideali, borimo se za jednu istu stvar, jedan isti nam je neprijatelj. I mi verujemo da je ova divna manifestacija silno dejstvovala na naše drugove, jačajući ih u njihovom nepokolebljivom uverenju da je sa nama jedna velika i pravedna stvar i da mi moramo u našoj borbi pobediti".¹⁰

U dopisu iz Skoplja, avgusta 1909. godine, daju se podaci o radničkom pokretu u ovom gradu gde je stvoren mešoviti sindikat sa 68 članova, koji je uspeo da se izbori za povećanje nadnica u obučarskim radionicama i da utiče na pridobijanje novih radnika. Navedeno je da je najmodernije preduzeće u Skoplju, štamparija "Vardar", u kojoj radi sedam radnika koji su članovi Družine tipografskih radnika u Beogradu. Oni su u Beogradu bili aktivni, ali su se u Skoplju pasivizirali, što je bilo potrebno promeniti.¹¹

Desetak dana posle Jugoslovenske socijalističke konferencije u Ljubljani, održane 8-9. novembra 1909. godine, kojoj je prisustvovao, Tucović je razradio svoj stav o jugoslovenskom pitanju u članku "Jugoslovenstvo u Austro-Ugarskoj". Konferencija se izjasnila za stvaranje jedne nacionalne autonomne zajednice u demokratskoj konfederaciji naroda. Tucović je istakao potrebu političke borbe za postizanje kulturnog, nacionalnog i privrednog jedinstva Jugoslovena.¹²

Novembra 1909. godine održan je sastanak predstavnika SSDP i Bugarske radničke socijaldemokratske partije ("tesnih") u Sofiji. U ime SSDP sastanku je prisustvovao Dimitrije Tucović. Zaklju-

čeno je da je potrebno sazvati Prvu balkansku socijaldemokratsku konferenciju na koju će, između ostalih, biti pozvani i predstavnici socijaldemokratskih grupa u Turskoj.¹³ Nešto kasnije Tucović je u pismu, upućenom iz Beograda Medjunarodnom socijalističkom bi-rou u Briselu, 9. decembra 1909. godine, povodom sazivanja Prve balkanske socijaldemokratske konferencije, napisao da će prisustvovati i delegati svih balkanskih nacija.¹⁴

Dva dana pre početka konferencije Tucović je napisao članak "Balkanska konferencija", koji je objavljen u "Radničkim novinama" 23. decembra 1909. godine. Izvlačeći pouke iz istorijske prošlosti i položaja Balkana, koji je evropska raskrsnica, on kaže da je izuzetna plodnost dunavskih ravnica, Trakije, Makedonije i Tesalijske učinila ovaj kraj žitnicom Evrope. I upravo na tom Balkanu postoje najbolji uslovi za jednu konfederaciju naroda čime bi se ostvario balkanski savez kao "najtešnje i najintimnije povezivanje". Tu žive, kaže dalje Tucović, narodi sa jednom tradicijom, istom istorijskom sudbinom, približnim karakternim osobinama, jezicima tako srodnim da se na nekim mestima jedni u druge prelivaju. Prema tome i etnički uslovi su povoljni za stvaranje saveza balkanskih naroda.¹⁵

"Radničke novine" su, početkom decembra 1909. godine, objavile informaciju o sazivanju Prve balkanske socijaldemokratske konferencije u kojoj, između ostalog, stoji da će biti pozvani i predstavnici socijalističkih grupa raznih narodnosti u Turskoj: predstavnici Turaka, Jermena, Grka, Bugara i Srba.¹⁶

Poziv je bio upućen i makedonskim socijalistima o čemu svedoči pismo Dušana Cekića Dimitriju Tucoviću od 21. decembra 1909. godine. Javljaajući o prijemu poziva, Cekić izveštava da će iz Skoplja krenuti Mihail Cokov, Stojan Divlev i on. Takodje kaže da iz

Bitolja nema izveštaja, a da je u Solun poslao dve pozivnice mada će prisustvovati jedan delegat. Na kraju obaveštava Tucovića da će doneti podatke "o nesnosnom položaju stanovništva u Turskoj i mladoturskom urijentu".¹⁷

Prvog dana rada konferencije Tucović je podneo referat u kome je naveo da je balkansko pitanje jedno od dominantnih u Evropi, a da je antagonizam balkanskih država samo doprinosio jačanju uticaja kapitalizma i kolonijalnom položaju balkanskih naroda. Zato je, kaže na kraju Tucović, jedino rešenje za narode na Balkanu privredno, nacionalno i političko oslobodjenje i stvaranje saveza slobodnih balkanskih naroda. Konferencija treba da doprinese da se razvije zajednička akcija socijalista od Trsta do Crnog mora i Carigrada.¹⁸ Učestvujući u diskusiji sledećeg dana, Tucović je ponovio gledište da je samostalan privredni razvoj uslov za ostvarenje nacionalne, političke i kulturne zajednice.¹⁹ U završnoj reči on kaže: "Mi otvoreno izjavljujemo: nije srpska vlada ta, nisu srpski bajoneti ti koji će izvršiti ujedinjenje jugoslovenstva. To su narodne mase, koje će izvojevanjem uslova za kulturni napredak izvojevati sebi i slobodu".²⁰

Na konferenciji je govorio i Vasil Glavinov. Prva njegova konstatacija bila je da je makedonski proleterijat dostigao određeni stupanj razvoja zahvaljujući, pre svega, ekonomskom razvoju. Povećanje broja proleterijata u makedonskim gradovima omogućilo je i socijalistički rad. To ranije, kaže on, nije bilo moguće. Iznevši podatak da socijalističke organizacije već postoje u Skoplju, Solunu i Bitolju, istakao je uverenje da se može sprovesti organizovana borba radnika. Medjutim, smatra on, potrebna je pomoć socijalista Srbije i drugih zemalja za uspešno organizovanje radnika. Završetak ovog kratkog govora uzvikom "Živela balkanska

konferencija" bio je pozdravljen burnim aplauzom.

Zahvaljujući se prisutnim gostima na pozdravnim rečima, zadnjeg dana rada konferencije, Triša Kaclerović je naglasio da ona predstavlja u stvari bratimljenje naroda Balkana. Zaključujući njen rad, Dragiša Lapčević je uputio pozdrave Makedoncima, Jermenima i Turcima i izrazio uverenje da mogu, kako su i dosada pokazali smisla za borbu, sprovesti u delo Rezoluciju ove konferencije.²¹

U Rezoluciji Prve socijaldemokratske balkanske konferencije, donetoj 27. decembra 1909. (9. januara 1910), navodi se jedno od osnovnih opredeljenja socijalista - privredno i političko oslobodjenje Balkana, prevazilaženje i likvidiranje partikularizma i zatvorenosti naroda, uklanjanjem veštački postavljenih granica i uspostavljanjem zajednice naroda uz punu samoupravnu i nezavisnost. Rezolucija je bila objavljena i u bugarskim socijalističkim listovima i tako bila dostupna i makedonskim socijalistima koji su boravili u Bugarskoj.²²

Pišući o balkanskoj konferenciji, neposredno posle njenog završetka, Tucović ponavlja stavove iz Rezolucije o grupisanju naroda na Balkanu. Ono se može sprovesti ne samo uklanjanjem granica postojećih država, već i ostvarenjem demokratije, koja je uslov "sine qua non" i onemogućavanjem prestiža bilo koje balkanske države.²³

Povodom Rezolucije Prve balkanske socijaldemokratske konferencije u Beogradu "Slobodna riječ", centralni organ socijalne demokratije Hrvatske i Slavonije, donosi komentar sa kojim su se u potpunosti složili srpski socijalisti. Opredeljenje za konfederaciju balkanskih naroda putem demokratije znači obezbedjenje nezavisnosti balkanskih naroda i potpuno nacionalno i socijalno os-

lobodjenje. Zato socijalna demokratija sve više okuplja narod oko sebe i priprema ga da izvrši ovaj značajan zadatak.²⁴

Prvi osvrt Dušana Popovića na pitanje Balkanske federacije usledio je posle konferencije. Ističući njen izuzetan značaj, on kaže da je njena vrednost u prisustvu svih predstavnika socijal-demokratskih partija i organizacija, medju kojima i Makedonije, a Rezolucija predstavlja zajedničko mišljenje svih balkanskih socijal-demokrata. Interesantno je, piše dalje Popović, da se na kraju konferencije osetila još veća jednodušnost i saglasnost pogleda svih prisutnih. Medjutim, ona mora biti samo uvod u pripremanje uslova za dalju saradnju. Zato konferencija nije samo jedna partijska manifestacija već i veliki politički događaj. Taj poduhvat počiva na solidarnosti, "on je jedan simptom, jedan znak vremena, jedan refleks realnih težnji, jedan izraz stvarne i žive potrebe..." Popović dalje piše o odnosu izmedju socijalističkog patriotizma i nacionalizma i kaže "Naš patriotizam - to je socijalizam!" Socijal-demokrati su u suštini internacionalisti jer zastupaju potrebu naj-revolucionarnije i najhumanije saradnje svih nacija. Ova mala balkanska internacionala, kako on naziva konferenciju, postavila je temelje Balkanskoj konfederaciji.²⁵

Svoja razmatranja o Balkanskoj konfederaciji nastavlja Popović i kasnije u napisima u "Radničkim novinama". Bio je energičan protivnik monarhije i mešanja Rusije i Austrije u poslove Balkana. Socijalisti mogu, kaže on, biti pristalice srpsko-bugarskog saveza, kao embriona Balkanske konfederacije, ali bez mešanja stranih sila. Ako se, pak, posmatra položaj Turske u odnosu na buduću Balkansku konfederaciju, ona bi mogla biti njen član, ukoliko se demokratizuje i time pruži mogućnost ostalim nacijama da se razvijaju. Medjutim, ma koliko da je demokratizacija Turske kontradikcija ipak nju kul-

turna i životna sposobnost stanovništva Makedonije gura na put demokratizacije, odnosno na rešavanju makedonskog pitanja. Zato socijalisti hoće balkanski sporazum, bez ičijeg protektorata, Balkansku konfederaciju i Balkan balkanskim narodima.²⁶

O Prvoj balkanskoj socijaldemokratskoj konferenciji i o nacionalnim pokretima balkanskih naroda Tucović je više puta pisao. Tako je, u neobjavljenom rukopisu iz 1910. godine, tvrdio da je karakteristika nacionalnog pokreta pokorenih naroda na Balkanu bilo šire učešće narodnih masa, što govori o njegovoj jačini. Nacionalni pokret se naročito razvio početkom XX veka, kako u Zagrebu i Sarajevu, tako i Skoplju, i doveo do ustanka u Makedoniji, koalicije u Zagrebu i pokreta u Bosni. Nasuprot tome, kaže Tucović, potpuno je jasno da je politika nacionalnog jedinstva parola koja omogućava buržoaziji da ostvaruje svoje klasne interese. Medjutim, za socijalnu demokratiju nacionalno pitanje je pravo na slobodno kretanje, veću autonomiju, uslove za privredni razvitak, kulturni rad, školu, jezik i drugo. Prema tome, za različite društvene klase nacionalno pitanje ima različit karakter.²⁷

Početkom 1910. godine, razmatrajući situaciju na Balkanu, srpski socijalisti su istakli izuzetan značaj Balkana za Evropu. Povremeni potresi koji zahvate Balkan reflektuju se i na stanje u Evropi. Jedno, pak, od ključnih pitanja te stabilnosti je "krvava rana u telu Evrope, maćedonsko pitanje". Evropskim silama bilo je stalo da se održi trulo stanje u Turskoj, i upravo u tom trenutku je došlo do uspostavljanja mladoturskog režima, koji je to stanje konzervisao. Zato je Makedonija i godinu dana posle uspostavljanja tog režima u teškom položaju i dovoljno revolucionarno predisponirana. Ako se tome doda i neprekidno nastojanje Bugarske da Makedoniju pretvori u svoju pijacu i da je pripoji sebi, kao i nastojanje

većito nezadovoljne Srbije da organizuje i oružanu akciju za ostvarivanje svojih interesa, jasno je da Balkan predstavlja pravi Gordijev čvor za Evropu. Zato evropske sile, Austro-Ugarska i Rusija, žele da ga preseku, a ne da stvaraju uslove za stvaranje Balkanskog saveza koji bi obezbedio da Balkan pripadne balkanskim narodima.²⁸

Medjubalkanski socijalistički sekretarijat zaključio je da se u prvoj polovini 1910. godine, uz saglasnost balkanskih socijaldemokratskih partija u svim glavnim gradovima balkanskih zemalja, održe zborovi posvećeni ujedinjenju balkanskih naroda, kako to nalaže i Rezolucija Prve balkanske socijaldemokratske konferencije. Zborove su najavile "Radničke novine" (11. i 16. marta 1910) i "Rabotnički vestnik" (10. marta 1910). U Beogradu je medjubalkanski socijalistički miting održan 14. marta 1910. godine. Govorili su Dimitrije Tucović i Vasil Kolarov, kao predstavnik Socijaldemokratske partije Bugarske ("tesni"). Zatim je doneta rezolucija kojom se osudjuje nacionalistička politika prema balkanskim narodima i ističe potreba stvaranja saveza balkanskih naroda kao garancija slobodnog razvitka. Sa zбора je upućen i pozdravni telegram medjubalkanskom socijalističkom zboru u Sofiji sa uzvikom "Živela federacija". Na zboru u Sofiji, održanom marta 1910. godine, u ime SSDP govorio je Dragiša Lapčević, a od bugarskih "tesnih" socijalista Dimitar Blagoev i Georgi Kirkov. Usvojena je ista rezolucija i upućen pozdravni telegram zboru u Beogradu. Sasvim je razumljivo da se može pretpostaviti da su zboru u Sofiji prisustvovali i makedonski socijalisti koji su boravili u Bugarskoj i da su bili mogući njihovi kontakti sa predstavnicima srpskih socijalista.²⁹

"Radničke novine" su marta 1910. godine objavile tekst rezo-

lucije donete na radničkom zboru u Skoplju, održanom 14. marta 1910. godine. Suprotstavljajući se osvajačkoj politici Austrije i Rusije na Balkanu, skopski socijalisti ističu da svoja gledišta zasnivaju na Rezoluciji Prve balkanske socijaldemokratske konferencije. Oni smatraju da samo socijalna demokratija može da radi na zbližavanju naroda Balkana i stvaranju federativne balkanske republike.³⁰

Iz Skoplja je, aprila 1910. godine, upućen dopis u kome stoji da mladoturski režim nemilosrdno guši i najmanju manifestaciju nacionalne svesti, i da u isto vreme onemogućava rad socijaldemokratima koji rade na bratimljenju i vaspitavanju nacija. Policija je, kaže se dalje, zabranila manifestacije, a plakate povodom proslave Prvog maja pocepala. Od jednog socijaliste je čak u pošti oduzela plakat koji je pripremio da pošalje u inostranstvo. Na kraju članka socijalisti iz Skoplja pozivaju srpske socijaliste da podignu svoj glas protiv divljaštva turske policije i da upoznaju svet sa stanjem u Turskoj.³¹ Srpski socijalisti su brzo reagovali. Tako "Radničke novine" aprila 1910. godine obaveštavaju pivarske radnike da ne idu u Skoplje bez obzira što ih poziva tamošnja srpska pivara. Vlasnici pivare šikaniraju radnika Milorada Joksimovića zato što je govorio o Prvom maju.³² U ovom broju objavljen je i izveštaj sa majske proslave u Skoplju, koju je organizovala Mesna socijaldemokratska organizacija. Za proslavu je bilo štampano 500 primeraka plakata na tri jezika. Na zboru se govorilo na srpskom, turskom i bugarskom jeziku.³³

U referatu povodom Prve balkanske socijaldemokratske konferencije, koji je podneo Aca Pavlović na Osmom kongresu SSDP, održanom juna 1910. godine, istaknuto je da socijalna demokratija teži da se na Balkanu obezbedi razvijanje svih nacija, koje bi se

suprotstavile svakom neprijateljstvu naroda i omogućile zajednički razvitak u skladu sa odlukama konferencije. SSDP je najbolje pokazala, kaže dalje Pavlović, da nije samo branilac eksploataisanog proletarijata već i porobljenih nacija na Balkanu.³⁴

U ime Mesne socijaldemokratske organizacije u Skoplju Osmi kongres SSDP pozdravio je preko "Radničkih novina" sekretar Mihail Cokov, šaljući bratski pozdrav i kličući srpskom proletarijatu, socijalnoj demokratiji i Internacionali. Poseban pozdrav kongresu, kao proleterskom parlamentu, koji će srpski proletarijat uputiti na klasnu borbu za ostvarenje revolucionarnog socijalizma, uputio je i Dušan Cekić.³⁵ Cekić je, takodje, pismom obavestio Tucovića iz Skoplja (Uskuba, kako piše), 21. juna 1910. godine, da mu naknadno šalje slike Mula Sanana, sekretara Idriza Sedlara, obešenog u Kačaniku, juna te godine, i pedeset arnautskih buntovnika. Na kraju moli da ga Tucović o prijemu izvesti.³⁶

Iz pisma Dušana Cekića Dimitriju Tucoviću, od 1. jula 1910. godine, koje mu je uputio iz Skoplja, saznaje se podatak o rasprostranjenosti "Radničkih novina" u Skoplju i o tome da su bile upućivane i u Sofiju. Tako, Cekić piše da mu je Pavle Pavlović iz Beograda, pogrešno uputio paket novina koji je bio namenjen za slanje u Sofiju, i da je vratio samo pismo, a paket zadržao. Tražio je, međjutim, da mu se naknadno pošalje broj 77, jer ih je svega pet primeraka u paketu, a posebno jedan prvomajski broj, Zakon o radnjama i pesme Andre Kostića. U Skoplju je primana i "Borba", što se vidi iz ovog Cekićevog pisma u kome kaže da još nije sakupio pretplatu zato što čeka da drugovi prime platu, a da će za 14. broj "Borbe" i za "Radničke novine" pretplatu uskoro poslati. Interesantno je da Cekić kaže da Cokov nije "najraspoloženiји za taj list", ali će se pitanje pretplate raspravljati

na skupštini povodom tromesečnog rada. Drugi značajan podatak je da socijalista iz Kumanova od Cekića traži novine i uputstva za stvaranje organizacije.³⁷

Povodom Drugog kongresa slovenofila, koji je održan u Sofiji 20. juna 1910. godine, Dimitrije Tucović je napisao članak "Neoslovenstvo". Osudjujući pokušaj da se rehabilituje ruski reakcionarni carizam, on zaključuje da balkanski narodi moraju biti svesni da u rešavanju složenih odnosa na Balkanu ne mogu očekivati pomoć od buržoazije, pa makar ona bila i slovenska, već ostvarujući međusobno zbližavanje i slobodni savez. Zato je zadatak balkanske socijaldemokratije da se bori protiv neoslovenstva i da dalje sprovodi u delo zaključke Prve balkanske socijaldemokratske konferencije. Ovim je Tucović još jednom pokazao da je pratio događaje u Bugarskoj i da ih je komentarisao. To njegovo reagovanje, kao i reagovanje SSDP, pratili su i makedonski socijalisti.³⁸

Iskazujući otvorenu sumnju u trajnost zajednice, koja bi nastala povezivanjem bugarske i srpske vladajuće klase, socijalisti ističu da je jedan od glavnih razloga te nerealnosti pitanje Makedonije. Očigledno je, kažu oni, rivalstvo između Srbije i Bugarske povodom Makedonije. Obadve države su zaslepljene težnjama o prisvajanju Makedonije i ne shvataju apsurdnost svojih zahteva, jer ona nije ni srpska ni bugarska, a takva ih politika može učiniti samo žrtvom evropskog kapitalizma. Umesto toga trebalo bi da Srbija i Bugarska stvore jednu uniju kao klicu buduće slobodne konfederacije balkanskih naroda. Zato je i zadatak socijaldemokratije da uništi tu iluziju o Makedoniji kod Srba i Bugara i da stvori uslove za realnu politiku kao jedino prihvatljivu.³⁹

Dimitrije Tucović je 23. juna 1910. godine doputovao u Skoplje, odakle se razglednicom javio Dragiši Lapčeviću. Dušan Cekić

je u pomenutom pismu od 1. jula 1910. godine obavestio Tucovića da je šteta što nije za Petrovdan ostao da govori u bašti Radničkog kluba, koja je bila prepuna i program dobro izveden. U istom pismu Cekić ga obaveštava da se dobro sprovodi socijalistička agitacija u Kumanovu i Mitrovici.⁴⁰

Preko vrlo upečatljivog članka Dimitrija Tucovića "Iz zemlje vešala" srpski socijalisti su bili upoznati sa stvarnim stanjem u Turskoj posle mladoturske revolucije. Evropske države, kaže on, ne mogu biti zainteresovane za položaj stanovništva u Makedoniji i Staroj Srbiji, položaj Jermena ili za albansko pitanje. Režim koji je zasnovan na hapšenjima, batinama i vešalima prevažišao je po grozotama i najbešnju vladavinu turskih paša. Narodu Makedonije i Stare Srbije, bez obzira na veru i narodnost, potrebno je mnogo više od onoga što taj režim pruža da bi ostvarili slobodan život. Socijalna demokratija mora zato biti zainteresovana za događaje u Turskoj, koje bi trebalo stalno da prati i da se zalaže za što skorije stvaranje uslova za slobodno opredeljenje naroda. Značajno je da Tucović naglašava da posebno o ovome treba da brinu socijalisti u Turskoj, koji rade u uslovima postojanja raznih narodnosti, vera i jezika. Oni moraju biti svesni činjenice da samo ostvarenje programa slobodnog saveza balkanskih naroda omogućuje puno jedinstvo i razvitak radničkog pokreta.⁴¹

Zahvaljujući se Tucoviću na članku "Iz zemlje vešala", Dušan Cekić mu iz Skoplja, 19. jula 1910. godine, piše o Arnautima, na njegovo traženje. Na kraju pisma Cekić ga obaveštava da je poslao 30 dinara za "Borbu" i "Radničke novine", a da je ostalo neprodato 128 brojeva. Pored ovih organizacija je dobila besplatno 165 brojeva.⁴²

"Radničke novine" su beležile i druge događaje iz Skoplja.

Tako su donele vest o smrti Stevana Vasiljevića-čika Steve, tipografskog radnika, socijaliste koji je i aktivno radio u sindikalnoj organizaciji i partiji i bio sekretar Družine tipografskih radnika i prvi sekretar Glavnog radničkog saveza.⁴³

Prilikom da se sretne sa makedonskim socijalistima u Bugarskoj imali su Dimitrije Tucović i Dragiša Lapčević za vreme boravka u Sofiji, kad su prisustvovali Sedamnaestom kongresu Bugarske radničke socijaldemokratske partije ("tesnih") održanom 11-14. jula 1910. godine. U napisima koje su za to vreme slali za "Radničke novine" o bugarskom socijaldemokratskom pokretu, između ostalog, piše: "Sofija je puna ne samo delegata već i vrlo velikog broja partijskih drugova i drugarica. Interesujući se vrlo živo partijskim životom došli su da prisustvuju radu kongreskom. Ima ih nekoliko stotina". Na dan početka rada kongresa na mitingu u Sofiji govorio je i Dragiša Lapčević. Povodom održavanja kongresa, na javnom zboru održanom u Radničkom domu 13. jula 1910. godine, kome je prisustvovalo oko 2500 lica, govorio je i Dimitrije Tucović. Prisustvujući kongresu, izjavio je Tucović, uverio sam se da veze ova dva radnička pokreta moraju još više da se razvijaju i jačaju, jer su balkanski narodi povezani zajedništvom ekonomskih i društvenih uslova. To će takodje doprineti čvršćem povezivanju i stvaranju Balkanske federacije kao republike koja će omogućiti podjednak razvitak svih naroda na Balkanu.⁴⁴

U članku "Šovinističko slepilo" "Radničke novine" su energično osudile nadmetanje Srbije i Bugarske u vezi sa Makedonijom. To je, u stvari, besprimerno slepilo i bezumlje srpskih i bugarskih šovinističkih i vladajućih krugova. Makedonski narod može imati samo veliku štetu "od te duple bratske ljubavi" od koje su

mu samo "kosti pucale". Umesto toga socijalisti smatraju da je neophodno uspostaviti savez izmedju Srbije i Bugarske kao jezgro buduće Balkanske konfederacije, koja će obezbediti napredak celom Balkanu.⁴⁵

Pojavu socijaldemokratskog pokreta u Makedoniji i Staroj Srbiji pozdravili su srpski socijalisti i člankom "Socijalizam u Turskoj", objavljenom u "Radničkim novinama" 1910. godine. Razvoj radničkog pokreta u tim krajevima, kažu oni, mora zainteresovati susedne socijaldemokratske partije. Srpske socijaliste posebno raduje radjanje bratske partije, kao novog saveznika u borbi za pobedu socijaldemokratije na Balkanu. Ma koliko da turski režim predstavlja anahronizam u Evropi, u Makedoniji se stvaraju socijalističke i sindikalne organizacije. U Solunu postoji mnogobrojna organizacija radnika, u Bitolju organizacija izdaje list "Rabotničeska iskra", od početka 1909. godine u Skoplju postoji socijalistička organizacija i mešoviti sindikat, a radnički pokret je zahvatio i Tetovo, Veles, Kumanovo i Mitrovicu. Medjutim, kaže se dalje u članku, socijalisti u Turskoj moraju imati stalno na umu da će raditi u sredini u kojoj postoji više narodnosti i da moraju stvoriti uslove za zajednički rad, bez obzira na verske i nacionalne razlike, kao i da obezbede jedinstvo u pokretu. Makedonija je zemlja stalnog iseljavanja i doseljavanja i predstavlja udarnu tačku najrazličitijih uticaja, zato je i jedinstvo pokreta u stalnoj opasnosti. Prema tome, prvi zadatak socijalista u Turskoj, po mišljenju srpskih socijalista, jeste stvaranje jedinstvene organizacije.⁴⁶

Za vreme održavanja Sedamnaestog kongresa Bugarske radničke socijaldemokratske partije "tesnih", predstavnici SSDP i bugarski "tesni" socijalisti dogovorili su se da pripreme Me-

memorandum o stanju u Turskoj za internacionalni kongres u Kopenhagenu. Centralni komitet BRSDP ("tesni") pozvao je sve partijske organizacije i grupe da održe masovne zborove povodom ovoga. Bilo je planirano da taj Memorandum bude ponudjen na potpis svim socijalističkim delegacijama na kongresu. Međutim, tekst Memoranduma bio je objavljen u "Radničkim novinama" pre kongresa, a on nije bio predat na vreme kongresu, tako da je umesto njega data samo zajednička deklaracija SSDP i BRSDP ("tesnih").

Memorandum pokazuje da srpski i bugarski socijalisti dobro poznaju situaciju u Turskoj i da su smatrali za potrebnim da o tome upoznaju svetsku javnost. „Bestijalna tiranija,“ kaže se u Memorandumu, koju Mladoturci sprovode u Albaniji, Makedoniji i Staroj Srbiji, dovodi do istrebljivanja hrišćanskog stanovništva u Turskoj i sejanja mržnje između balkanskih država. Mladoturci nisu ispunili očekivanja za uspostavljanje slobode, jednakosti i bratstva, već su najgrubljim sredstvima nastojali da nametnu svoju dominaciju svim nacijama, a posebno da onemoguće nacionalno budjenje i razvijanje hrišćanskog stanovništva. Naročito je surova akcija pacificiranja Makedonije u kojoj se "mrskaju kosti na rukama i nogama nesrećnih žrtava u tamnicama, prebijaju... bičevima i batinama... i bacaju ljude na inkvizitorske muke... Vešala kao kruna sistema, nikako ne prekidaju svoj rad".⁴⁷

Na putu za Kopenhagen Tucović i Ilija Milkić su prisustvovali Šestom kongresu Socijalne demokratije Hrvatske i Slavonije. Prvog dana kongresa Tucović je govorio na socijalističkom zboru u Zagrebu, održanom avgusta 1910. godine. Tom prilikom je rekao da se na Balkanu razvija socijaldemokratski pokret, "tamo dolje prema Turskoj i Istoku", koji se mora baviti i nacionalnim pitanjem. Ako je antagonizam balkanskih država "grobar napretka

balkanskih naroda", onda je jasno da, nasuprot dinastičkom separatizmu, treba da nestanu granice i da se povežu balkanski narodi u federativnu republiku.⁴⁸

Reagujući na prevremeno štampanje Memoranduma o stanju u Turskoj u "Radničkim novinama", Tucović piše Dušanu Popoviću 14. avgusta 1910. godine iz Kopenhagena, i kaže da je izuzetno začudjen žestokim napadom bugarskih "tesnih" socijalista, koji su se naljutili zato što nije hteo da izjavi da bugarski "široki" nisu socijalisti, kako bi opravdali svoj stav da ne žele da se sjedine sa njima. Takodje je bio iznenadjen da su od njega zahtevali da traži izbacivanje Socijalističke federacije u Solunu iz Internacionale, što naravno, nije prihvatio. Zato kaže: "To je ljudi trebalo čuti!"⁴⁹

Učestvujući u radu Komisije za rezoluciju, 18. avgusta 1910. godine, Tucović je prilikom usvajanja teksta "Rezolucije povodom reakcionarnih postupaka Mladoturaka" koja je, u stvari, dopunjena "Rezolucija solunskih radnika o situaciji u Turskoj", na zahtev da se iz teksta izostavi reč "ubistvo" tražio da ostane i da je čak i ta reč slaba, jer on zna, iz ličnog iskustva, kakva se sve pogubljenja i mučenja vrše u Turskoj. Rezolucija je bila prihvaćena na plenarnoj sednici kongresa 19. avgusta 1910. godine, naknadno skraćena, s tim što je ostalo da socijalisti u Turskoj nadju adekvatan termin.⁵⁰

U govoru na Osmom međunarodnom socijalističkom kongresu u Kopenhagenu, u Komisiji za arbitražu i razoružanje, 19. avgusta 1910. godine, Tucović kaže da Balkan predstavlja stalnu ratnu opasnost čiji je jedan od uzroka težnja balkanskih naroda da izvrše nacionalno oslobodjenje i ujedinjenje.. On smatra da socijalna demokratija mora da se bori protiv osvajačke politike

i da se zalaže za pravo na nacionalno samoopredeljenje svakog naroda.⁵¹

Za Dušana Popovića osnova saradnje naroda je proleterski internacionalizam, koji počiva na istom klasnom položaju onih koji ga zastupaju. Zato je najlogičnije da se u istorijskoj borbi grupišu ljudi istih klasnih interesa, bez obzira na razlike koje su posledica religije, nacije ili rase. Prema tome, zaključuje Popović, internacionalizam predstavlja osnovni uslov za uspešno vođenje borbe radnika.⁵²

O stanju u Turskoj u zajedničkoj izjavi (deklaraciji) Bugarske radničke socijaldemokratske partije ("tesnih") i Srpske socijaldemokratske partije, na drugoj plenarnoj sednici Osmog međunarodnog socijalističkog kongresa u Kopenhagenu 19. avgusta 1910. godine, ističe se uverenje da je jedino rešenje balkanskog pitanja u likvidiranju reakcionarne politike Mladoturaka i u slobodnoj federaciji svih balkanskih naroda koja bi imala oblik republike.⁵³

Zahvaljujući se na kartama koje je dobio od delegacije srpskih socijalista koja je putovala na kongres u Kopenhagen, Nedeljko Košanin piše Tucoviću iz Insburka, 26. avgusta 1910. godine, i kaže da se vratio sa puta po Makedoniji i Srbiji. Što se tiče Memoranduma o stanju u Turskoj, koji je pročitao pre polaska iz Beograda, slaže se da je ideja o upoznavanju kongresa dobra, ali se, na primer, ne slaže sa formulacijom da je mladoturski režim gori od staroga.⁵⁴

Prateći događaje u Makedoniji, "Radničke novine", u posebnom članku avgusta 1910. godine, obaveštavaju čitaoce o tome da se priprema izdavanje lista "Socijalistička zora". Konstatuje se da su u Otomanskoj imperiji izmenjeni uslovi posle mla-

doturske revolucije. Intenzivnije su se razvijali kapitalistički odnosi u zanatstvu, trgovini, industriji, rudarstvu i na selu. U tim uslovima razvija se i radnička klasa koja postaje sposobnija da vodi borbu, ali pod vodjstvom socijalne demokratije. Bile su stvorene i socijaldemokratske organizacije koje okupljaju radnike. Zato je bilo neophodno, ističe se u članku, da se pokrene poseban list koji bi objašnjavao prilike, položaj radnika i bio predvodnik u borbi. Naglašeno je da će "Socijalistička zora" zastupati principe internacionalne socijalne demokratije. Dato je i obaveštenje da će list izlaziti dva puta mesečno, da će godišnja pretplata iznositi 10 groša i da će pretplatu primati sve socijalističke i sindikalne organizacije u Turskoj i povereništvo "Socijalističke zore" u Beogradu. Traži se da se požuri sa sakupljanjem pretplate kako bi se imala ime-
na pre 1. oktobra, kad list počinje da izlazi. U istom broju "Radničkih novina" objavljena je i posebna informacija kao najava za izlaženje "Socijalističke zore".⁵⁵ Informacija je bila ponovljena i septembra.⁵⁶

Dragiša Lapčević piše da je SSDP pomogla u formiranju i organizovanju socijaldemokratskog pokreta u Makedoniji. Tako je podržala inicijativu Mesne socijaldemokratske organizacije u Skoplju o pokretanju lista "Socijalistička zora". On tvrdi da su prvi brojevi lista ne samo redigovani već i plaćani od SSDP, sve dotle dok to nije preuzela Organizacija u Skoplju.⁵⁷

Napadajući politiku vojnog povezivanja Turske i Rumunije protiv Bugarske, "Radničke novine" u članku "Crni dani" ukazuju na njenu pogrešnost, jer ona onemogućava povezivanje balkanskih naroda. Nazivajući Balkansku konfederaciju spasonosnom i uzvišenom idejom, socijalisti potvrđujući stav internacionalnog

kongresa u Kopenhagenu smatraju da "federacija Balkana može biti plod samo demokratizacije Balkana". Osnovna snaga za njeno ostvarenje je narod koji mora obezbediti presudan uticaj inače će ta ideja biti samo "jedno vatreno ali pusto uobraženje naroda". Da bi se ona mogla ostvariti potrebna je unutrašnja demokratizacija balkanskih zemalja.⁵⁸

Analizirajući međunarodnu situaciju i borbu za podelu sveta, Dušan Popović je 1910. godine pisao da je aneksija Bosne i Hercegovine pokazala svim balkanskim narodima da mogu biti žrtve imperijalističke politike velikih sila. Zato im je jedini spas u zajedništvu, jer je ta situacija naterala čak i vladajuće krugove balkanskih zemalja da razmišljaju o sklapanju saveza protiv Turske. Međutim, pokazalo se da njihova politika, u stvari, vodi podeli a ne ujedinjenju Balkana. Onog momenta kad se balkanske države demokratizuju iščeznuće suprotnosti između Srbije i Bugarske, pa će i Turska prestati da bude kamen spoticanja i biće sasvim realna ideja stvaranja Balkanske konfederacije.⁵⁹

Mišljenje Dimitrija Tucovića o Makedoniji u vezi sa srpskom nacionalnom politikom došlo je do izražaja i u kratkom prikazu knjige Ljub.A. Vasiljevića "Aneksija Mačedonije". On ističe da Vasiljević nije uspeo u kritici srpske nacionalne politike zato što je smatrao da je ona bila neuspešna zbog neostvarivanja srpske nacionalne misije prema Makedoniji. Vasiljević je, kaže Tucović, prihvatio već ustaljeno mišljenje da se političke, geografske i nacionalne promene na Balkanu mogu ostvariti bez sagledavanja stvarnog odnosa snaga i realnih prilika. Ali kako se ta politika zasniva uglavnom na veštačkim konstrukcijama i diplomatskim kombinacijama, onda i njeni kritičari upućuju kri-

tiku u pogrešnom pravcu tražeći greške. Da bi se obezbedila pravilna politika, koja bi bila i realna, potrebno je prihvatiti jedino ispravan stav neophodnosti kulturnog, političkog i pri vrednog snaženja naroda što obezbedjuje bolju nacionalnu budućnost. Zato je, zaključuje Tucović, sasvim pogrešan Vasiljevićev stav da Srbija treba da izazove rat kako bi ostvarila svoj nacionalni cilj.⁶⁰

U članku "Buržoaska i proleterska Srbija", objavljenom u "Borbi" 1911. godine, Tucović piše i o nacionalnim i militarističkim obmanama obraćajući posebnu pažnju na akcije Srbije prema Turskoj koja ne bi mogla da očuva evropske oblasti. Politika asimilacije naroda južno od Srbije bila bi opšta zabluda. Nije moguće, piše Tucović, silom zaustaviti kulturni razvitak potčinjenih naroda. Narodnost je promenljiva kategorija, i u Turskoj je ona u fazi probijanja na istorijsku pozornicu. Ti narodi moraju uočiti potrebu novog načina organizovanja u nacionalnoj borbi, jer je takozvana istorijska misija Srbije velika laž i zabluda. Time se, kaže dalje Tucović, ne odbacuje značajan zadatak srpskog naroda već se odbacuju sredstva koja mu preporučuje buržoazija u ostvarivanju te politike.⁶¹

U prvom delu opširnijeg prikaza razvoja socijalizma u Turskoj Aca Pavlović je 1911. godine najpre pisao o političko-ekonomskom stanju, a zatim o radničkoj klasi i socijalističkom pokretu. Iznoseći razvoj kapitalističkih odnosa u Evropi, on je uočio da je Turska vrlo brzo u XIX veku postala objekat kapitalističkog uticaja i kolonijalnih težnji, dok su balkanske države pokušavale da se odupru. U novonastaloj situaciji najviše je stradalo stanovništvo koje je moralo da podnosi i terete kapitalističkih zahteva i obaveze prema starom feudalnom sistemu.

Mladoturska revolucija nije donela bitnije promene u pogledu položaja stanovništva i potčinjenih nacija. Mladoturci su upravo sprovodili politiku raspirivanja netrpeljivosti medju narodnostima, pogoršavajući situaciju doseljavanjem muhadžira. Njihova politička vlast se oslanjala na jačanje militarizma i policijskog režima.

Malobrojni srpski i bugarski radnici u Makedoniji bili su u nešto povoljnijem položaju, bez obzira što je i jedan njihov broj bio zatrovan šovinizmom. Brzo su prihvatili socijalističke ideje, što je po mišljenju Pavlovića, pre svega, zasluga srpske i bugarske socijalističke literature, koja se odavno prodaje i širi u ovim krajevima. A značajan je i podatak da se mladi radnici socijalisti iz Srbije i Bugarske nastanjuju u Makedoniji, što utiče na dalje širenje tih ideja. To su oni postizali preko "Rabotničeske iskre" u Solunu, koji je Pavlović smatrao bugarskim, i "Socijalističke zore" u Skoplju, koji je smatrao srpskim listom. On čak zaključuje: "Na srpskoj i bugarskoj socijalističkoj literaturi razvili su se i odrasli najbolji socijalistički radnici u Turskoj. Oni su, često puta, neposredni učesnici srpskog i bugarskog socijalizma". Očigledno je da je ovakav zaključak preteran, jer pišući dalje o razvoju socijalističkog pokreta u Makedoniji on to demantuje. Tako navodi da se u Solunu razvio snažan radnički pokret sa oko 4000 sindikalno organizovanih radnika. Ističući da podaci možda nisu potpuno tačni, on kaže da su u Skoplju, Velesu, Solunu, Carigradu, Djevdjeliji, Goleševu i Tetovu stvorene socijalističke organizacije i radnička socijalistička prosvetna društva. Masovniji je bio sindikalni pokret, jer je u Skoplju bilo 100, u Velesu 60, u Solunu 4000 organizovanih radnika, dok je u socijalističkim organiza-

cijama bilo mnogo manje - u Skoplju 13, u Solunu, bugarska sekcija 36 i jevrejska 95 članova. Sve socijalističke organizacije u Makedoniji imaju za osnovu programa Erfurtski program Nemačke socijaldemokratske partije. Aca Pavlović citira i delove programa Mesne socijaldemokratske organizacije u Skoplju i Jevrejske solunske federacije. Takodje citira i deo rezolucije koja je doneta na zajedničkom sastanku predstavnika socijaldemokratskih organizacija, održanom početkom januara 1911. godine, kojom se nalaže sazivanje konferencije za stvaranje jedinstvene socijaldemokratske partije kao Otomanske sekcije Druge internacionale.⁶²

Objavljujući Parvusov prikaz govora Dimitra Vlahova u turskom parlamentu, "Radničke novine" su još jednom potvrdile da su bile zainteresovane za sve što se zbivalo u vezi sa Makedonijom. Dimitar Vlahov je dobro razumeo privrednu pozadinu makedonskog pitanja prikazujući težak život makedonskih seljaka i uopšte uslove života radnika. O ovim pitanjima govorili su ranije i drugi, ali je Vlahov, kaže se u članku, uspeo da ih osvetli sa socijalističkog gledišta.⁶³

Prvomajsku proslavu u Makedoniji 1911. godine zabeležile su i "Radničke novine" obaveštavajući srpske radnike o manifestacijama i pozdravima. Majske proslave bile su organizovane u Solunu, Skoplju, Velesu i Carigradu. U Solunu je demonstriralo oko 3.000 radnika, a bila je usvojena i rezolucija u kojoj se pozivaju radnici Osmanlijske carevine, bez razlike na narodnost i religiju, da ustanu protiv političkog i privrednog ugnjetavanja. Iz Soluna su radnici sa majske proslave poslali socijalističke pozdrave balkanskom proletarijatu želeći što skorije stvaranje Balkanske federacije. Zatim su sledili potpisi 31 radnika, medju kojima su i S. Mišić, S. Jovanović i N. Arsović. Iz Vele-

sa, kličući Balkanskoj federaciji i Internacionali, socijalisti šalju pozdrave srpskim radnicima, kako kažu, "ozareni svetlošću socijalističke misli", opredeljujući se za nepomirljivu klasnu borbu za sopstveno oslobodjenje i oslobodjenje društva.⁶⁴

Sultanova poseta Solunu nije mogla biti nezabeležena u radničkoj štampi Srbije. Turske vlasti su u Solunu uhapsile povodom toga trojicu socijalista, a Avrama Benaroja proterale, posle čega je prešao u Srbiju.⁶⁵ Avram Benaroj piše o načinu na koji su doneli odluku da ga proteraju. Pozvali su ga sa još trojicom drugova kod valije na dva dana pre sultanovog dolaska u Solun. Drugove (Ihsam, Samuel Jon i Sabatej Levi) su zatvorili, a njemu saopštili odluku da je proteran. On misli da je to samo bio način da se turske vlasti oslobode nepoželjnih ličnosti iz redova socijalista.⁶⁶

U izveštaju Glavne partijske uprave na Devetom kongresu Srpske socijaldemokratske partije (period od 20. maja 1910. do 1. maja 1911), u odeljku o medjunarodnim vezama, govori se o akciji posle Prve balkanske socijaldemokratske konferencije za održavanje bratskih veza između balkanskih socijaldemokratskih partija i sazivanju Druge balkanske konferencije. U izveštaju se ističe da je načelna saglasnost za održavanje konferencije dobijena od hrvatskih, bosanskih, makedonskih i carigradskih socijalista. Važno je naglasiti da je SSDP istakla ravnopravno saglasnost makedonskih socijalista bez obzira na nepostojanje jedinstva socijaldemokratske partije.⁶⁷

Zapažen osvrt na mladoturski režim i stanje u Makedoniji dao je Kosta Stefanović Ersenovski u članku koji je upućen iz Skoplja "Radničkim novinama", avgusta 1911. godine. Ništa se u Turskoj nije izmenilo i posle trogodišnje vladavine Mladoturaka.

"Krajnja nekulturnost, nečistoća, divljačko ponašanje, zenaštvo, razbojništvo, špijunaža, mučka ubistva, nasilja, pretnje, primenjivanje zakona po ćefu, prevare, hapšenja i stvaranje veštačkih krivaca od strane vlasti, krajnja administrativna neurednost, rasulo u politici, kaos po državnim i privatnim ustanovama, odlika je današnjeg režima u Turskoj". Zato je i bilo teško da se razvija radnički pokret. Kada se ovakvom stanju doda i nemilosrdno postupanje Mladoturaka u ugušivanju buna u Turskoj, onda je jasno do koje je mere taj režim reakcionaran.⁶⁸

I u sledećem pismu "Radničkim novinama" Ersenovski piše o stanju u Makedoniji. Evropski deo Turske, kaže on, u ovom periodu zahvatila je epidemija kolere, tako da u Bitolju svakodnevno umire 60-70, a u Skoplju 40-50 stanovnika. Turske vlasti nastoje da ovakvo stanje sakriju od Evrope i još jedanput pokazuju totalnu nesposobnost da zaštite stanovništvo.⁶⁹

Septembra 1911. godine, povodom pisanja Jove Stojanovića u listu "Novo vreme", štampano je pismo koje su redakciji "Radničkih novina" uputili Dušan Cekić i njegova supruga Stana iz Skoplja u kome se ističe da je izneta neistina. Cekić piše da je bio u Bugarskoj u vreme o kome govori Jovan Stojanović. Kada se vratio u Beograd Stojanović mu je priznao da je izmislio napade na Tucovića i Lapčevića kako bi optužio Cekića, jer je bio ljut njih. Stana Cekić je potvrdila da je Jovan bio u njihovoj kući samo jedanput krajem 1905. godine i da posle uopšte nije dolazio. Redakcija je propratila ovo kratkim komentarem u kome ističe da je Jovan Stojanović pobratim Krste Cicvarića i da se zajedno bore protiv socijalne demokratije.⁷⁰

Srpska socijaldemokratska partija je koristila svaku prili-

ku da potvrdi svoj antiratni stav. Zato je i bila učesnik mnogih antiratnih akcija balkanskih socijalista i Druge internacionale. Dimitrije Tucović je, tokom 1911. godine, bio u stalnoj vezi sa Medjunarodnim socijalističkim biroom. Kao sekretar SSDP i član Medjunarodnog socijalističkog biroa Tucović je 23. i 24. septembra 1911. godine učestvovao na plenarnoj sednici Biroa, održanoj sa predstavnicima 14 sekcija Internacionale. Pored Tucovića od balkanskih socijalista učestvovao je samo Saul Nahum, delegat Socijalističke federacije iz Soluna. Sastanak je bio održan povodom marokanske krize i doneta je rezolucija o potrebi organizovanja medjunarodnih manifestacija protiv rata.

Rat između Italije i Turske počeo je 9. septembra 1911. godine. Izvršni odbor Medjunarodnog socijalističkog biroa izdao je manifest protiv rata 31. oktobra 1911. godine u kome traže od turske vlade da stvori uslove za zbližavanje balkanskih nacija i stvaranje federacije. Preporučeno je da se održe demonstracije protiv rata, 5. novembra 1911. godine.⁷¹

U članku "Rat i Balkan" Tucović objašnjava politiku velikih sila koje se uvek postavljaju kao staraoci balkanskim narodima pokazujući time da je njihov unutrašnji otpor dosta slab. Balkanski narodi bi morali, kaže on, biti svesni potrebe stvaranja jedne snažne celine sposobne za potpun politički i privredni razvitak što predstavlja zajednicu na Balkanu zasnovanu na najpotpunijoj nacionalnoj jednakosti i demokratskom uređenju. Socijaldemokrati su bili dužni da posvete svoju pažnju ostvarenju ideje o zajednici interesa i solidarnosti balkanskih naroda boreći se svim silama protiv nenarodne politike buržoazije.⁷²

Kako su nastale teškoće oko održavanja Druge balkanske socijaldemokratske konferencije, SSDP je sazvala Prethodnu (preli-

minarnu) balkansku socijaldemokratsku konferenciju 5. oktobra 1911. godine u Beogradu. Prisustvovali su predstavnici socijaldemokratskih partija Rumunije, Hrvatske, Bosne, Srbije i Socijalističke federacije u Solunu. Mesna socijaldemokratska organizacija u Skoplju saglasila se sa radom konferencije. U ime Socijalističke federacije u Solunu prisustvovao je Avram Benaraj . U odluci je istaknuto da je zajednička akcija socijaldemokrata na Balkanu neophodna, pa je zauzet stav da je potrebno sazvati Drugu balkansku socijaldemokratsku konferenciju uz učešće svih socijaldemokratskih partija i grupa na Balkanu. Ukoliko se ne postigne ovakva saglasnost onda bi prestao mandat SSSDP za sazivanje konferencije.

Donet je važan zaključak o održavanju mitinga protiv rata 23. oktobra (5. novembra) 1911. godine, na osnovu preporuke Međunarodnog socijalističkog biroa kao protest protiv italijansko-turskog rata. Preporučeno je da susedne bratske partije izmene govornike. Mitinzi bi bili potvrda antiratne politike socijalne demokratije i podrška ideji o stvaranju Balkanske federativne republike.⁷³

Redakcija "Radničkih novina" odlučila je da objavi članak Avrama Benaraja o federaciji balkanskih naroda u Turskoj. U napomeni redakcija ističe da u stvari prema ovom pitanju nema velike razlike izmedju Benaraja i srpskih socijalista, sem u tome što on dosta optimistički gleda na mogućnost da se Otomanska imperija demokratizuje, da dâ autonomiju balkanskim narodima i da postane član Balkanske federacije. Njegov optimizam je čudan i po tome što je lično osetio šta znači demokratizam Mladoturaka. Dužnost balkanskih socijalista je, kaže Benaraj, ne samo da se bore protiv aspiracija balkanskih država u odnosu na Tursku, već

da upotrebe sve snage kako bi omogućile pobjedu otomanskog proletarijata. Ideja Balkanske federacije je revolucionarna i mora poslužiti socijalnoj demokratiji za najširu propagandu i organizovanje zajedničkih akcija socijalista na Balkanu. Uslov za ostvarenje te ideje je demokratizacija Turske u čemu najveću ulogu mora da ima otomanski proletarijat.⁷⁴

O tome ko su Mladoturci, povodom članka Ahmeda Rize, pisao je Avram Benaroj organu nemačke socijalne demokratije "Vorwärts-u" oktobra 1911. godine. Oni su posle preuzimanja vlasti odmah pokazali svoj militarizam, a njihov prvi zakon bio je protiv radničkih štrajkova. Čitave organizacije u Solunu su još nepriznate, jedini socijalistički list u Solunu na jevrejskom jeziku predat je sudu zato što se naziva socijalističkim. Prema tome i Mladoturci su buržoaska partija i ne mogu se drugačije prikazivati evropskoj socijaldemokratiji.⁷⁵

Na molbu redakcije "Radničkih novina" Avram Benaroj je napisao malo duži članak o radničkom pokretu u Turskoj, kao dobar poznavalac tog stanja. Redakcija je članak toplo preporučila čitaocima. U Turskoj je bilo oko 150.000 organizovanih radnika. Od toga samo u Makedoniji sa Solunom bilo je oko 60.000. Među organizovanim radnicima bilo je Grka, Turaka (muslimana - Kurda, Arapa, Arnauta), Jevreja, Bugara, Srba, Italijana, Francuza. Radnički pokret u Turskoj, po mišljenju Benaroja, razvija se samostalno i specifično i igraće značajnu ulogu u ostvarivanju revolucije i stvaranju Balkanske federacije. Pišući o pojavi socijalističkih organizacija, on kaže da su neke stvarali emigranti iz Rusije, Srbije i Bugarske. U Makedoniji pominje Solunsku socijalističku federaciju i organizacije u Skoplju i Velesu. Solunska socijalistička federacija okupila je više od 8.000 radnika i utiče na oko

50.000 radnika u Djevdjeliji, Kukušu, Serezu, Drami, Kavali, Skeču i Gjumuldžini. Organizacije u Skoplju i Velesu utiču i na radnike u Vodenu, Negušu, Peći i u Albaniji. Solun je bio najveći centar radničkog okupljanja; zauzimao je drugo mesto po industrijskom razvitku, odmah posle Carigrada. Još septembra 1908. godine okupilo se 500-600 trgovačkih pomoćnika i osnovali su sindikat koji je uskoro okupio oko 1.500 članova - Grka, Jevreja, Turaka i Bugara. Odmah posle toga Grci se otcepljuju.⁷⁶

Kapitalističke zemlje su bile zainteresovane za Balkan koji je postao primamljiv predmet kolonijalne politike. Tako je i Turska postala žrtva te "kapitalističke ajkule". U takvoj situaciji Mladoturci su istakli parolu o Balkanskoj konfederaciji, što predstavlja dobru ideju. "Ali umesto da se povezuju sa balkanskim državama oni su se povezali sa protivnicima Balkana. A svojom unutrašnjom politikom, varvarskim ugušivanjem svakog nacionalnog pokreta u Makedoniji, ubijanjem u klici svake težnje za slobodom i kulturnim razvitkom hrišćanskih naroda, oni su potkopali moralne temelje ideji Balkanske federacije, razorili osećanje solidarnosti koje treba da postoji izmedju svih balkanskih država i naroda, i bez malo stvorili uverenje da je Balkanska federacija mogućna ne sa Turskom, nego tek bez nje". Medjutim, to je kontradikcija i licemerje, jer ti isti Mladoturci uništavaju Srbe u Novopazarskom sandžaku, Staroj Srbiji i Makedoniji. Ti isti Mladoturci koji su proganjali Srbe, Bugare, Grke, Vlahe i ostale nacije u Makedoniji, sada propovedaju bratstvo. To važi i za sve ostale vladajuće klase balkanskih država. I nije stvar u tome da li je ideja Balkanske federacije dobra već u tome koliko su te klase u stanju da je prihvate. Ona se rešava ne borbom ideja već borbom suprotnih klasnih interesa. Balkanske države,

ističući ideju Balkanske federacije, imaju u planu stvaranje Dušanovog, Simeonovog ili Sulejmanovog carstva. Jedina snaga koja bi mogla da pomogne ostvarenju ove ideje je socijalna demokratija. Ukoliko je ona i mogla da se ostvari angažovanjem državne politike najbolju priliku je imala pedesetih i šezdesetih godina XIX veka, ali je knez Mihajlo upropastio. Balkanska federacija se može stvoriti tek onda kad u balkanskim državama zavlada mir i demokratija i kad narod bude upravljao svojom sudbinom.⁷⁷

Posle izbijanja italijansko-turskog rata, 9. septembra 1911. godine, Medjunarodni socijalistički biro je pozvao sve socijalističke partije da održe demonstracije protiv rata. Povodom toga 31. oktobra 1911. godine izdat je i Manifest Izvršnog odbora Medjunarodnog socijalističkog biroa, u kome se govori o već organizovanim demonstracijama u Turskoj. Posle održane Prethodne balkanske socijaldemokratske konferencije u Beogradu, 5. oktobra 1911. godine, Tucović je obavestio Medjunarodni socijalistički biro da će akcija na Balkanu biti opšta i zajednička, kao i da je već predao predstavnicima socijaldemokratskih partija i organizacija cirkularno pismo o potrebi održavanja antiratnih demonstracija. Antiratni mitinzi bili su održani 22. oktobra (4.XI) u Solunu, a 23. oktobra (5. novembra) u Beogradu, Atini i Sofiji.⁷⁸

Krajem 1911. godine u "Radničkim novinama" izlazi članak Kadra Čehića u kome piše o stanju u Turskoj i kaže da je socijalno-politički život u Staroj Srbiji i zapadnoj Albaniji vrlo nezvestan. Austrijski agenti su širili vesti da će se ovi krajevi pripojiti Austriji. Poluratno stanje izaziva teške ekonomske prilike i nestašicu namirnica. Vlada, međjutim, nije ništa učinila da obezbedi političku ravnopravnost svim nacijama i da organizuje njihovo kulturno uzdizanje i razvijanje akcije za poli-

tičku samostalnost i nezavisnost. Dovlačenjem vojske na granicu prema Albaniji vlada samo pogoršava stanje i povećava skupoću.⁷⁹

Politika Mladoturaka dovela je do anarhičnog stanja u Makedoniji, konstatuju srpski socijalisti decembra 1911. godine. Ponovo su se pojavile banditske čete koje ubijaju, ruše i terorizuju, stvarajući haos. Ovakva banditska akcija u Makedoniji rezultat je teškog stanja koje je posledica nerešenih životnih pitanja naroda i šovinističke politike Mladoturaka.⁸⁰

U vrlo opširnom i studioznom članku "Balkanska konferencija" Tucović piše o situaciji nastaloj posle održane Prethodne balkanske socijaldemokratske konferencije. On smatra da je stav bugarskih "tesnih" socijalista povodom neprihvatanja da bugarski "široki" socijalisti prisustvuju balkanskoj konferenciji nepravedan. Srpski socijalisti, naprotiv, zastupaju gledište potrebe zajedničkog rada za koji se moraju zalagati svi socijalisti i u Srbiji i u Bugarskoj i u Rumuniji i u Turskoj. Ako se zna da je socijaldemokratski rad potreban onda je jasno da se on može odvijati samo u zajednici i saglasnosti socijaldemokratskih partija i grupa balkanskih zemalja. Početkom XX veka, kaže on dalje, kod onih narodnosti na Balkanu koje su se nalazile u nacionalnom ropstvu počinje da se razvija nacionalni pokret koji zahvata Zagreb, Sarajevo, Skoplje, Solun. Te težnje su dale ustanak u Makedoniji i pokrete u ostalim krajevima. Medjutim, ideja nacionalnog ujedinjenja pruža povoljan teren za ostvarivanje klasnih interesa buržoazije. Prema tome treba znati da sve mere balkanskih buržoazija samo vode otežavanju položaja i stezanju lanaca. Zato se nacionalno pitanje svom silinom nameće i proletarijatu, a dogovoreno delovanje bratskih partija postalo je imperativ političkog rada socijalne demokratije na Balkanu. Socijalisti se moraju za-

lagati za likvidiranje nacionalne, privredne, kulturne i državne razdrobljanosti Balkana i ostvariti jedinstvenu zajednicu koja predstavlja potvrdu socijaldemokratskog internacionalizma i nacionalni spas za narode na Balkanu.⁸¹

Medjusobna povezanost i uzajamno pomaganje makedonskog i srpskog radničkog pokreta ogledalo se i tokom štrajkova. Tako srpski socijalisti, januara 1912. godine, obaveštavaju radnike preko "Radničkih novina" da je u Skoplju u štampariji "Vardar" izbio štrajk, jer poslodavac nije poštovao tarifu. Posle pokušaja u Solunu, vlasnik štamparije došao je u Beograd da traži štrajkbrehere. Zato oni upoznaju radnike da ne idu u Skoplje dok ne dobiju obaveštenje od skopske socijaldemokratske organizacije.⁸²

Nekoliko dana kasnije "Radničke novine" su ponovile ovo upozorenje srpskim grafičkim radnicima i detaljnije pisale o uzrocima štrajka. U Skoplju žive, ističe se, dve kategorije Srba. Jedni su eksploatisani i proleterii koji su prihvatili socijalističko učenje i spremni su da pomognu svojim sunarodnicima. Drugi su eksploatatori, lažni patrioti, koji nastoje da drže u neznanju ostali narod. Oni su izbacivanjem grafičara sa posla pokušali da onemoguće dalje izlaženje "Socijalističke zore". Medjutim, poručuju socijalisti, list će izlaziti i to besplatno.⁸³

Krajem 1911. i početkom 1912. godine Dimitrije Tucović je vodio polemiku sa Dimitrom Blagojevim o sazivanju Druge balkanske socijaldemokratske konferencije. Suština polemike sastojala se u različitim stavovima o tome ko treba da učestvuje u radu konferencije. Kako bugarski "tesni" socijalisti nisu priznavali "široke" socijaliste za socijaldemokratsku organizaciju, to se i Blagojev protivio njihovom učešću na Drugoj balkanskoj socijaldemokratskoj konferenciji. Dimitrije Tucović je, medjutim, izneo

stav SSDP o potrebi učešća svih socijaldemokratskih partija i organizacija Balkana, pošto su bugarski "široki" socijalisti bili članovi Druge internacionale. Medjunarodni socijalistički biro se tome nije protivio.⁸⁴ U članku "Ne nekoliko ljudi nego Partija", januara 1912. godine, odgovarajući na napade Blagojeva da je na Prvoj balkanskoj socijaldemokratskoj konferenciji rekao da je socijalna demokratija prva spremna da počne rat protiv Austro-Ugarske, Dimitrije Tucović piše da su ga bugarski "tesni" socijalisti verovatno pogrešno shvatili. Jer, upoređujući uslove života u Bosni, Hrvatskoj i Makedoniji sa uslovima u ostalim balkanskim zemljama on se založio za pružanje pomoći tim krajevima. Tako bi se stvorili uslovi da se balkanski narodi ujedine, ali ne pod skiptrom stranih zemalja već u balkanskoj demokratskoj zajednici.⁸⁵ U daljoj polemici sa Blagojevim Tucović opet pominje napad koji je na kongresu u Kopenhagenu 1910. godine doživeo od strane bugarskih "tesnih" socijalista, zato što nije prihvatio da u Medjunarodnom socijalističkom birou bude protiv Radničke socijalističke federacije u Solunu. Tako je slično, kaže Tucović, prošao i Aca Pavlović kad je u ime SSDP tražio na zajedničkoj konferenciji u Solunu ujedinjenje svih socijalista u Turskoj.⁸⁶

Pitanje održavanja Druge balkanske socijaldemokratske konferencije zaokupljalo je pažnju srpskih socijalista i bilo prilika da se iznesu stavovi o nekim važnim pitanjima položaja naroda na Balkanu. Tako je Živko Topalović, početkom septembra 1912. godine, pisao da je sukob bugarskih "tesnih" i "širokih" socijalista nepotreban. Jer, ako su prvi protiv, a drugi za autonomiju Makedonije, oni moraju znati da je makedonsko pitanje samo deo opšteg balkanskog pitanja, a Makedonija kao autonomna samo bi

pomogla ostvarivanju Balkanske federacije. Medjutim, proganjanje hrišćana u Turskoj ističe u prvi plan nacionalno pitanje. Šer, delovanje četa u Makedoniji i vladavina muslimana samo pogoršava stanje. On s pravom postavlja pitanje do koje mere rad na stvaranju Balkanske federacije uslovljava revoluciju potčinjenih naroda na Balkanu. Zato je, kaže na kraju Topalović, neophodno održavanje Druge balkanske konferencije koja bi morala dati odgovore na ovo i druga pitanja.⁸⁷

Veze srpskog i makedonskog radničkog pokreta nastavljene su i tokom 1912. godine. Tako je početkom godine teorijski organ srpske socijalne demokratije, časopis "Borba", imao oko 800 pretplatnika. U Turskoj su bila pretplaćena tri broja, u Bugarskoj jedan.⁸⁸ "Radničke novine" su, juna 1912. godine, pisale o rasprostranjenosti časopisa "Borba", za koji se kaže da nije samo organ SSDP već da je osvojio i radnike drugih zemalja. Veliki broj primeraka ide i u Tursku. Zahvaljujući se svima koji su pomogli rasturanju "Borbe" na kraju "Radničke novine" pišu: "Mi se nadamo da će naše veze uzajamnosti i saradnje postojati sve češće i sve čvršće".⁸⁹

Svoju solidarnost sa proletarijatom Turske iskazali su srpski socijalisti na velikom javnom zboru koji je, 22. aprila 1912. godine, održan u sali Socijalističkog narodnog doma, kad je posle govora Juraja Demetrovića, delegata hrvatske socijalne demokratije, Dragiše Lapčevića i Triše Kaclerovića doneta rezolucija. Pored ocena stanja u Hrvatskoj u rezoluciji se kaže da i mladoturski režim u Turskoj vodi tiransku politiku i vrši pritisak nad socijaldemokratskim pokretom. Zato srpska socijalna demokratija protestuje protiv austrougarske i turske politike i šalje bratske pozdrave proletarijatu Hrvatske i Turske, koji će imati i podršku

cele Socijalističke internacionale. Socijalna demokratija Srbije ističke da će puna sloboda, autonomija i kulturni razvitak biti zagaranтовani tek u socijalističkom društvu. Završavajući rezoluciju uzvikom "Živela federacija slobodnih balkanskih naroda", učesnici skupa odlučili su da je pošalju Internacionalnom socijalističkom birou.⁹⁰

Živko Topalović, kao i ostali srpski socijalisti, uspešno je pisao o karakteristikama Mladoturaka, koji su pali na jednom od njihovih osnovnih principa, najstrožijem državnom centralizmu. Tako je u Makedoniji, u kojoj je, kako kaže, kapitalizam bio u punom jeku i koja je bila najnaprednija provincija Turske, bila data snažna podrška mladoturskoj revoluciji. Tu je, uostalom, revolucija i započela. Ali Mladoturci nisu našli drugo rešenje nego sprovođenje nasilja, što je izazvalo otpor svih provincija i Mladoturke dovelo u težak položaj. Rešenje je, međjutim, u samoupravi pojedinih provincija i u federalizaciji države.²¹

Kao marksista Tucović je smatrao za potrebnim da odgovori građanskim ideolozima koji su napadali Marksa zbog njegovih članaka o Istočnom pitanju ("Šta će biti od Turske u Evropi" i "Narodnosti u Turskoj u početku Krimskog rata"). Zato je napisao članak "Marks i Sloveni" i objavio ga 1912. godine u "Borbi". Tucović naglašava da je Marks još sredinom XIX veka pisao da je Balkansko poluostrvo prirodno nasledje jugoslovenske rase, a da se samo zove evropska Turska. Upravo ti Jugosloveni činili su jezgro poluostrva i bili su nosioi civilizacije. Oni u tom periodu još nisu konstituisali nacije, ali su Srbi, posle dugogodišnje borbe, postali snažno jezgro na koje računaju i hrišćani u Trakiji, Makedoniji, Bugarskoj i Bosni. Marks je, piše Tucović, tada formulisao nacionalni program koji će docnije prihvatiti i

Svetozar Marković.⁹²

Analizirajući krizu u Turskoj, Tucović je 1912. godine pisao da je uočljiva činjenica da se potčinjeni narodi u njoj brže i nacionalno i kulturno razvijaju nego turska nacija. To naročito pokazuju saplemenici slobodnih balkanskih država u evropskoj Turskoj, koji se najbrže prilagođavaju zahtevima novog privrednog razvoja. Takodje se oseća jak uticaj nacionalne literature iz balkanskih država, koja utiče na razvijanje njihove sposobnosti za moderan život. Što se, pak, tiče mladoturske revolucije - to je revolucija bez revolucionarne klase, odnosno forma bez sadržine. Taj novi režim nije uspeo da obezbedi dalji razvoj Turske.⁹³

Mladoturci su znali da su socijalisti antimilitaristički raspoloženi pa su im se zato i obratili da u Solunu prisustvuju mladoturskom mitingu protiv ratnog stanja. Socijalistička federacija u Solunu odbila je učešće, što je bilo razumljivo, jer su Mladoturci uvek bili protiv socijalista, proglasivši ih čak i državnim neprijateljima. Zatvorili su im organizacije, a jedan broj članova pohapsili. Socijalisti u Makedoniji, međutim, nisu prestali sa radom i važili su za snagu koja se najviše zalaže za ustavnost.⁹⁴

U Beogradu je, u sali Socijalističkog narodnog doma, 26. avgusta 1912. godine održan zbor na kome su o događajima na Balkanu i socijalnoj demokratiji govorili Lapčević i Tucović. Prethodnog dana "Radničke novine" su objavile članak koji govori o istim pitanjima. Poznata je već činjenica, piše u članku, da je Balkan stalno bio kutak raznih nepogoda za Evropu, od kojih su najviše stradali potčinjeni narodi. Razjedinjeni i zavadjeni, oni nisu bili u stanju da ostvare samostalnu političku akciju nacio-

nalnog ujedinjenja. Kapitalističkoj Evropi ratno stanje na Balkanu odgovara, jer očekuje da može povlačiti i granice kako hoće. Zato je, kaže se u članku čiji je autor Tucović, dobra orijentacija socijaldemokratije da se održavaju balkanske konferencije koje bi omogućavale dalje jačanje uzajamnih veza i odnosa balkanskih naroda, a posebno socijalista. To je bio i razlog da SSDP, zbog teškoća koje su nastale u bugarskom radničkom pokretu u vezi sa sukobom "tesnih" i "širokih" socijalista, sazove i 5. oktobra 1911. godine održi Prethodnu balkansku socijaldemokratsku konferenciju, na kojoj je zaključeno "da je zajednički rad socijaldemokratskih partija balkanskih država potreban i da drugu glavnu konferenciju na svaki način treba sazvati". Njoj bi trebalo da prisustvuju sve socijalističke partije i grupe koje su članice Medjunarodnog socijalističkog biroa. Taj stav Tucović ponavlja i u ovom članku. Nedopustivo je, kaže on, da kad je u Turskoj haos i kada sve vri na Balkanu, socijalna demokratija ne preduzima zajedničke akcije, utoliko pre, što je ta akcija i sa nacionalnog i sa internacionalnog gledišta postala neophodna. Jedan od načina ostvarivanja saradnje su zajedničke konferencije. To je u uslovima približavanja ratne opasnosti postala politička nužnost za socijalnu demokratiju balkanskih naroda.

SSDP je preduzimala i konkretne korake za sazivanje Druge balkanske socijaldemokratske konferencije. Tako se Glavna partijska uprava SSDP 4. septembra 1912. godine, obratila svim balkanskim sekcijama Socijalističke internacionale sa pozivom da se još u toku tog meseca održi konferencija. Predložila je i dnevni red. Raspravljalo bi se o političkoj situaciji na Balkanu i učvršćivanju i daljem razvijanju uzajamnih veza između radničkih pokreta balkanskih zemalja. Medjutim, počeo je balkanski rat i konferen-

cija nije mogla biti održana. Važno je istaći da je SSDP u tom periodu izuzetno naglašavala potrebu jačanja medjusobnih veza socijalista na Balkanu, kao jedan od uslova za postizanje trajnijih ciljeva povezivanja naroda.⁹⁵

U govoru na pomenutom zboru Dimitrije Tucović je istakao i Bugarsku kao faktor opasnosti na Balkanu, jer je ona prisajedinjenje Makedonije smatrala zavetnom mišlju, čekajući zgodan trenutak da to ostvari. Nasuprot militarističkim težnjama ostalih država, socijalna demokratija predlaže grupisanje naroda na Balkanu u formi velike političke i privredne zajednice u federaciji demokratskih republika. Takva zajednica bi omogućila i rešenje nacionalnog pitanja. Tu se socijalna demokratija razlikuje od buržoazije koja traži slobodu za svoj narod po cenu uništenja slobode drugih naroda. Prisajedinjenje Makedonije Bugarskoj bio bi apsurd koji bi doveo do porobljavanja velikog broja onih narodnosti koje nisu bugarske. To bi isto značilo i za slučaj prisajedinjenja Stare Srbije Srbiji. Zato je potrebna jedna politička celina u kojoj bi svi narodi na teritoriji Makedonije i ostalih balkanskih država bili ravnopravni.⁹⁶

Balkansko poluostrvo neprekidno je bilo sfera uticaja velikih sila. Stalno su taj uticaj vršile evropske države, pre svega, Austro-Ugarska, ističe Dimitrije Tucović, povodom Parvusovog članka o ovom pitanju, I dok se balkanske državice medjusobno nadmeću oko oblasti koje ne pripadaju njima, dotle evropske države ostvaruju svoje zamisli. Jedini izlaz za balkanske narode je stvaranje zajednice koja bi obezbedila političko i ekonomsko jedinstvo i bila sposobna da se brani i samostalno da postoji.⁹⁷

Dimitrije Tucović je bio dobar poznavalac prilika na Balkanu i odlučan kritičar nacionalističkih pretenzija balkanskih država

va u odnosu na Makedoniju. Tako je, govoreći u Socijalističkom klubu u Beogradu 8. septembra 1912. godine, istakao da je prosto neverovatno da se govori o savezu izmedju Bugarske i Srbije, koje su u zločinačkoj zaslepljenosti godinama pokušavale, navodno, da reše makedonsko pitanje, sprovodeći klanje onih koje turske vlasti još nisu uništile. Ako bi se takav savez stvarno želeo, kaže on, morao bi biti delo samih balkanskih naroda i bez prisustva težnji za porobljavanje drugih balkanskih narodnosti. Balkanskim državicama mora biti jasno da savez koji je već izvestan, odgovara, pre svega, Rusiji za uspostavljanje ravnoteže i ima za cilj da onesposobi te države da vode samostalnu politiku. Zato je socijalna demokratija protiv takvog saveza, već je za grupisanje svih balkanskih naroda uz punu demokratiju i nacionalnu jednakost republika u federaciji.⁹⁸

Pravi ciljevi balkanskih buržoazija u predstojećem ratu, pisali su srpski socijalisti septembra 1912. godine, nije nacionalno oslobodjenje balkanskih naroda, već promena granica i obezbedjenje nove pijace. Za njih je nacionalno pitanje prazna fraza, a sasvim je jasno da se oslobodjenje ne može postići politikom dvora i kabineta koji su eksponenti politike buržoazije. Balkanski narodi su svesni svog teškog položaja, ali i da se on ne rešava podelom teritorija već sjedinjavanjem u zajednicu koja bi obezbedila kulturni i privredni razvitak.⁹⁹

Nekoliko dana kasnije srpski socijalisti su pisali da je moguća buduća zajednica i sa Turcima, ali ne sa turskim feudalnim režimom, jer se upravo na Balkanu moraju likvidirati sve monarhije. Kontinuitet socijalističke misli su potvrdili navodeći da se ta zajednica mogla ostvariti revolucijom, o kojoj je govorio još Svetozar Marković u delu "Srbija na Istoku", i formirati Balkan-

ska federacija, kako je to zaključeno u Rezoluciji Prve balkanske socijaldemokratske konferencije.¹⁰⁰

U listu "Radnik" socijalisti su 1912. godine iskazali žestoko protivljenje vodjenju rata protiv Turske. Oni misle da je to rezultat, pre svega, želja velikih sila, Rusije i Austro-Ugarske, a da su zainteresovane Italija, Engleska i Francuska. Pokušaje balkanskih zemalja da potisnu Tursku sprečavaju velike sile. Socijalisti smatraju da rušenje Turskog Carstva ne znači i proterivanje turskog naroda, kome prete novi gospodari - Bugari i Srbi. Balkanski narodi treba da se oslobode, ali pod uslovom da se vodi narodna politika kako bi se na Balkanu stvorila jedinstvena privredna i kulturna oblast i jedna politička federacija i da se u Turskoj stvori ustavni i parlamentarni režim. Svoja razmatranja o položaju balkanskih naroda socijalisti zaključuju rečenicom da treba "osposobiti Balkan u svakom pogledu za kulturni i politički razvitak i za odbranu od osvajačkih sila".¹⁰¹

Dragiša Lapčević povodom balkanske krize piše da je nacionalno budjenje naroda koji žele da se grupišu i ostvare svoje države uticalo na neminovnost promena u Turskoj. Ako se tome dodaju i spoljašnji uzroci koji se manifestuju kao imperijalistički i kolonijalni interesi velikih sila onda je jasno što balkanska kriza postaje sve akutnija. Aneksiona kriza, pobune u Maloj Aziji, stalni ustanci u Albaniji, nemiri i sukobi u Staroj Srbiji i Makedoniji samo su bili simptomi te krize. Baš zbog toga, kaže Lapčević, socijalističke partije na Balkanu moraju biti izuzetno aktivne da otklone tu ratnu opasnost i da svojom organizovanom akcijom omoguće ostvarivanje zaključaka Prve balkanske socijaldemokratske konferencije.¹⁰²

Nije bilo broja "Radničkih novina", pred početak balkanskih

ratova, bez nekog komentara povodom sukoba Turske i balkanskih država. Sredinom septembra 1912. godine srpski socijalisti su u opširnom uvodniku pisali da bi balkanske države, umesto mnogih šovinističkih ludorija i umesto rata sa Turskom, trebalo da pomažu revolucionarna kretanja koja se u Turskoj odavno javljaju i da pomognu narodnim masama da sruše turski feudalni režim. Za takve promene zainteresovane su sve neturske pa i veći deo turske nacije. Tako bi se stvorila federacija nacionalno konstituisanih republika.¹⁰³

Razmatrajući stanje na Balkanu, septembra 1912. godine, socijalisti pišu: "U ovom čudnom labirintu sa mozaikom naroda, haotičnim čvorom najraznovrsnijih interesa i beskrajnim razlikama i nijansama u kulturi i državnom, socijalnom uredjenju, što se zove Balkan - zbivali su se najtragičniji događaji koji su stvarali najgore kombinacije odnosa i najteže uslove za razvitak. Jedna od fatalnih nesreća za Balkan i njegove narode jeste Status quo t.j. današnje stanje, koje kao čvrsti i teški poklopac pritiskuje kazan pun naponskih gasova gotovih da eksplodiraju svakog časa".¹⁰⁴ "Status quo" za balkanske narode, kažu socijalisti, znači ovekovječenje ropstva i nemogućnost menjanja postojećih odnosa nacionalne i socijalne potčinjenosti i omogućava vlast kapitala evropskih zemalja.¹⁰⁵

Mada relativno kratko, vreme od mladoturske revolucije do balkanskih ratova pružilo je uslove za uspostavljanje najčvršćih veza između srpskog i makedonskog radničkog pokreta. Mogućnost da makedonski socijalisti organizuju proslave Prvog maja bila je prilika za izmenu iskustava, pozdrava i podršku jednih radnika drugima. Stvaranje socijaldemokratskih organizacija u Makedoniji i prisustvo njihovih delegata partijskim kongresima u Srbiji, kao

i Prvoj balkanskoj socijaldemokratskoj konferenciji, dokaz je medjusobnog priznanja i potvrda jedinstvenih stavova o održavanju veza i saradnje. Širenje, pak, radničke štampe iz Srbije makedonski radnici su dobro prihvatili, jer je to bila prilika da se detaljnije upoznaju sa radničkim pokretom Srbije i sa akcijama međunarodne socijalne demokratije. Prisustvo raznim sastancima, konferencijama i drugim skupovima u jugoslovenskim i evropskim zemljama srpski socijalisti su koristili da govore i o makedonskom radničkom pokretu ističući neophodnost rešavanja makedonskog pitanja. Jedan od dokaza povezanosti ova dva pokreta bilo je i istupanje srpskih socijalista u vreme priprema balkanskih ratova kada su, ističući energično svoj antiratni stav, bili protiv eventualne podele Makedonije između balkanskih zemalja. To je ujedno bila i prilika da i srpski i makedonski socijalisti potvrde još jednom svoj stav o potrebi medjusobne saradnje i povezanosti socijalne demokratije, kao i o stvaranju Balkanske federacije kao jedinog rešenja balkanskog pitanja.

II. MAKEDONSKI SOCIJALISTI I SRPSKI SOCIJALISTIČKI I
RADNIČKI POKRET OD MLADOTURSKE REVOLUCIJE DO BAL-
KANSKIH RATOVA

Slom ilindenskog ustanka nije uticao na stav onih makedonskih socijalista koji su bili za saradnju sa revolucionarnim pokretom. Naprotiv, oni su otvoreno bili protiv napuštanja organizacije VMRO i preporučivali su dalje delovanje unutar nje. Prihvaćeno je gladište Dime Hadži Dimova o potrebi uticaja socijalista na rad makedonskih revolucionara a posebno na stvaranje "levice" u Organizaciji. Značajno je bilo i nastojanje makedonskih socijalista da se odbace shvatanja o potrebi vođenja šovinističke politike u njoj.¹⁰⁶ U novim uslovima borba protiv turskog režima mogla je da se vodi samo kao samostalna borba naroda uz učešće celog stanovništva Makedonije. Sloboda se, po mišljenju socijalista, mogla steći uglavnom revolucijom kao i drugim sredstvima za borbu protiv tog režima. Osnovni princip za učešće u borbi uz angažovanje svih narodnosti, bez razlike na versku i nacionalnu pripadnost, jeste internacionalizam i federativnost. U ovom periodu makedonski socijalisti su se i dalje zalagali za stvaranje autonomne Makedonije što bi bio ključni problem rešenja prilika na Balkanu. Time bi nestale suprotnosti između balkanskih državica. Nastala bi jedna Balkanska konfederacija koja bi obezbedila uslove za slobodan ekonomski i kulturni razvitak svih naroda kao i nacionalne religiozne i političke slobode. Međutim, Dime Hadži Dimov je smatrao da je neostvarljiva politička autonomija bez učešća svih porobljenih narodnosti u Turskoj.¹⁰⁷

Posle mladoturske revolucije nastali su povoljni uslovi za razvoj makedonskog socijalističkog i radničkog pokreta. Formirane

su prve socijalističke i sindikalne organizacije i stvorene veće mogućnosti za uspostavljanje veza između makedonskog i srpskog pokreta.

O osnivanju Mesne socijaldemokratske organizacije u Skoplju, čiji je cilj bio borba protiv buržoaskog i stvaranje socijalističkog sistema uz nepomirljivu klasnu borbu proletarijata, pisali su i makedonski socijalisti. U rezoluciji je naglašeno, kažu oni, da će do sazivanja opšteg socijaldemokratskog kongresa u Turskoj organizacija raditi potpuno samostalno i ograditi se od spoljašnjih i unutrašnjih uticaja. Rezoluciju je potpisao, kao privremeni sekretar organizacije, Dušan Cekić.¹⁰⁸ Ovakvo opredeljenje makedonskih socijalista u Skoplju bilo je posledica jačanja socijaldemokratskog pokreta u Makedoniji i osećanja sposobnosti da ga samostalno razvijaju, kao i spremnosti za odbacivanje propagande susjednih balkanskih država.¹⁰⁹

Pišući o početku svog socijalističkog rada, Stojan Divlev najpre govori o Dušanu Cekiću, koji je imao radnju u Skoplju i u čijem su izlogu bile slike Marksa, Engelsa, Bebela, Boteva i drugih. Kaže dalje da je Cekić kratko vreme boravio u Bugarskoj gde je radio u Ruščiku i da je dobro znao bugarski i makedonski jezik. Iz Bugarske Dušan Cekić nije došao u Skoplje zbog zarade, piše Divlev, već zbog socijalističke propagande. Neki ljudi u Skoplju sumnjali su da je srpski propagator. Međutim, on je napustio kao internacionalista tvrdi Divlev. Makedonsko pitanje mu je bilo jasno i tumačio ga je nezavisno od bugarskih i srpskih stavova. U svojoj knjižari prodavao je slike manastira i drugih istorijskih spomenika u Makedoniji, ali ne iz religioznih ili nacionalnih pobuda, već radi egzistencije. Uvek je davao najveće priloge kad je bila potrebna pomoć za nekog radnika. Po kazivanju

Divleva, pomogao je novčano i njega.

Pri osnivanju Mesne socijaldemokratske organizacije u Skoplju rezoluciju je predložio Dušan Cekić, a zajedno sa Mihailom Cokovim i program i statut po uzoru na Etfurtski program. Interesantno je, kaže Divlev, da je Cekić kao Srbin napisao program na bugarskom jeziku. Organizacija je bila formirana u kafani "Ljuboten", a nešto kasnije zalaganjem Cekića nadjen je novi lokal "Karaferija" u istoj ulici, ali sa malom baštom, koja je služila za okupljanje radnika i zabave. Kao prve članove Mesne socijaldemokratske organizacije u Skoplju Divlev, pored ostalih, pominje i Dušana Cekića, Milana Markovića, Stavre Dimitrijevića i Jane Dimitrijevića. Po osnivanju Organizacije pisali su u Sofiju i Beograd i najpre počeli da dobijaju "Rabotničesku iskru", a kasnije "Radničke novine".¹¹⁰

U Velesu je bila vrlo aktivna radnička prosvetna grupa "Klasno jedinstvo" a socijalisti su se pripremali da formiraju mesnu organizaciju Otomanske socijaldemokratske partije 1909. godine. I oni su bili spremni da se suprotstave kako unutrašnjem tako i spoljašnjem uticaju.¹¹¹

Oslobodjenje, pak, po njihovom gledištu moglo se postići samo revolucijom, koja bi bila rezultat jačanja radničke klase i njenog organizovanja.¹¹²

U isto vreme makedonski socijalisti su se jasno opredelili za potrebu formiranja svoje samostalne političke partije, koja bi se borila za pobedu socijalizma i ostvarivanje ekonomske, političke i duhovne slobode.¹¹³

U objavljenom bilansu Mesne socijaldemokratske organizacije u Skoplju za januar 1909. godine, koji je izmedju ostalih kao član upravnog odbora potpisao i Dušan Cekić, navodi se i interesantan

podatak da je u biblioteci Organizacije bilo 218 bugarskih i samo jedna srpska knjiga.¹¹⁴

Početakom XX veka u Makedoniji je počeo intenzivno da se razvija štrajkački pokret kao sastavni deo ekonomske borbe radnika. Posle mladoturske revolucije jedan od prvih u Makedoniji bio je Sindikat obučarskih radnika u Skoplju. Formiran je 1908. godine, po uputstvima Glavnog radničkog saveza Srbije.¹¹⁵ Septembra iste godine bio je osnovan i prvi Mešoviti radnički sindikat u Solunu, a početkom 1909. godine i u Skoplju. Iste godine, u izveštaju o radu Mešovitog sindikata u Skoplju, navodi se da su za kontrolore izabrani krojač Stojan Ivanović i bojadžija Velimir Ilić.¹¹⁶

Svoj stav o Balkanskoj federaciji makedonski socijalisti su detaljnije izložili marta 1909. godine u listu "Rabotničeska iskra". Oni pišu da misao o obrazovanju Balkanske federacije nije nova, ali da je osobito oživela posle mladoturske revolucije, što je i razumljivo. Najviše je zastupaju socijaldemokrati koji u njoj vide mogućnost očuvanja samostalnosti i nezavisnosti balkanskih naroda. To bi bila velika i jaka zajednica koja bi omogućila ekonomski i politički razvitak svih narodnosti. Ona bi bila moguća samo kao demokratska republika i ne bi je mogle ostvariti buržoaske partije bilo koje narodnosti. Takva zajednica može biti stvorena samo revolucijom koju bi izveo proletarijat predvođen socijaldemokratskom partijom. Radnička klasa svih balkanskih država mora da stvori samostalnu klasnu organizaciju koja bi prihvatala socijalizam i bila nezavisna od bilo kakvog buržoaskog uticaja. Jer, ukoliko je u tom periodu ideja Balkanske federacije izgledala neostvarljiva, razlog je u ekonomskoj zaostalosti balkanskih naroda.¹¹⁷ Ovi stavovi makedonskih socijalista podudaraju se sa gledištem srpskih socijalista i potvrđuju jedinstvo socijalističkog pokreta na

Balkanu.

Aktivnost srpskih socijalista koji su živeli i radili u Makedoniji bila je dosta zapažena. Jedan od vrlo aktivnih bio je i Dušan Cekić. Upravni odbor Mesne socijaldemokratske organizacije u Skoplju je, skoro svake nedelje, organizovao skupove radnika. Na jednom od njih, početkom marta 1909. godine, govorili su Dušan Cekić i Mihail Cokov o značaju Prvog maja, kako bi ga što pripremljenije dočekali.¹¹⁸

Da bi bila što uspešnija prva proslava Prvog maja u Skoplju, o kojoj su pisali i srpski socijalisti, bila je formirana komisija za skupljanje dobrovoljnog priloga. Na inicijativu Dušana Cekića, piše Stojan Divlev, komisija koju su činili on, Cekić i Mihail Cokoc posetila je srpskog konzula u Skoplju Živojina Balugdžića, sa kojim se Dušan Cekić poznavao još dok je Balugdžić bio socijalista. On je dao jedan napoleon, odnosno 108 groša, što im je poslužilo da štampaju sve što je bilo potrebno za proslavu.¹¹⁹

U pripremi proslave Milan Marković i Mihail Cokov su lepili plakate. Zato su bili i privedeni gradonačelniku, koji ih je upozorio da je za to potrebna dozvola. Tokom same proslave Milan Marković¹²⁰ je nosio zastavu zajedno sa još jednim kolarskim radnikom. Za vreme ove i kasnijih majskih proslava on je pevao srpske pesme i nastojao da ih i drugi nauče.¹²¹

Proslava je bila dobro organizovana. Mesna socijaldemokratska organizacija i Mešoviti radnički sindikat u Skoplju uspeali su da okupe oko 120 radnika. Bilo je štampano 300 poziva na turskom, bugarskom i srpskom koji su bili izlepljeni na ulicama. Štampano je sto crvenih lenti opet na tri jezika na kojima je bilo ispisano: "Živeo prvi maj! Skoplje 1909." U punoj sali "Ljuboten" radnicima su govorili Mihail Cokov i Dušan Cekić. Tokom proslave rasturana

je i radnička štampa. Tako je prodato 50 brojeva "Rabotničeske iskre", 35 brojeva "Rabotničeskog vestnika" i 10 brojeva "Radničkih novina".¹²²

Povodom ove proslave redakcija "Rabotničeske iskre" iz Skoplja dobila je pozdrav od socijalista, medju kojima se pominju Stojan Cekić, Žika Janjić, Milan Aleksić, Vladeta Vučetić, Stavra Dimitrijević i Dušan Cekić.¹²³

Sredinom juna 1909. godine makedonski socijalisti su bili, uglavnom, zadovoljni postignutim uspesima u razvoju Mesne socijaldemokratske organizacije u Skoplju koja je bila sastavljena od različitih narodnosti. Potvrda njene afirmacije bio je i poziv da pošalje predstavnike na kongres SSDP, jer je ona faktički bila deo otomanskog socijalističkog pokreta i priznata od austrijskih, čeških, madjarskih, slovenačkih i srpskih socijalista. Posebno je značajno što je najviša instanca SSDP partijski kongres pozivom za prisustvovanje potvrdio ovo priznanje.¹²⁴

O održavanju Sedmog kongresa Srpske socijaldemokratske partije 1909. godine pisala je i "Rabotničeska iskra", obaveštavajući makedonske socijaliste da je u ime Mesne socijaldemokratske organizacije u Skoplju prisustvovao Dušan Cekić, koji je na velikom mitingu održanom u Beogradu pozdravio srpske radnike. U članku se napominje da je nemački socijaldemokratski list "Vorwärts" pogrešno napisao da je Dušan Cekić pozdravio radnike u ime Srpske socijaldemokratske partije. To, kaže se dalje, nije tačno jer Skoplje ima ne srpsku već socijaldemokratsku organizaciju koja je sastavljena od svih narodnosti. Žalosno je, medjutim, ističe se, da je samo jedan Srbin Dušan Cekić član te organizacije. Po broju prisutnih predstavnika drugih partija ovaj kongres Srpske socijaldemokratske partije ističe se predstavlja malu internacionalu, što

mu je dalo poseban značaj.¹²⁵ Ovakvu ocenu dali su i srpski socijalisti.

U tromesečnom izveštaju Mesne socijaldemokratske organizacije u Skoplju ponovljen je podatak da je na partijski kongres SSDS upućen Dušan Cekić, jer uprava i organizacija nisu mogli da ne prihvate jedan takav poziv.

Jedan od oblika saradnje makedonskog i srpskog radničkog pokreta bio je slanje knjiga i brošura iz Beograda makedonskim socijalistima. Tako je jula 1909. godine Srpska socijaldemokratska partija poslala na poklon Mesnoj socijaldemokratskoj organizaciji Skoplja šezdeset i šest knjiga, pa se broj knjiga u biblioteci organizacije povećao na 309. Zainteresovanost za čitanje knjiga bila je dobra, jer su za šest meseci trideset četiri čitaoca pročitala 144 knjige.¹²⁶

Makedonski kao i srpski socijalisti uočili su nacionalističku politiku susednih balkanskih država u odnosu na Makedoniju, koja je nastavljena i posle Hurieta. Medjutim, 1909. godine i Mladoturci su shvatili opasnost od ovakve politike, pa su nastojali da je onemoguće. Ako se tome doda i interesovanje evropskih sila za dobijanje pozicija u Turskoj, pre svega na Balkanu, onda situacija postaje još složenija. Bugarska, Srbija, Grčka i Rumunija nisu mogle da se odreknu svojih nacionalnih aspiracija prema Makedoniji, jer su to povezivale sa osnovama svoga postojanja. Jedini način da se odstrani i onemogući dalji razvoj nacionalizma susednih država bilo je jačanje radničke klase i njeno organizovanje uz prihvatanje socijalističkog učenja.¹²⁷

Veoma zreo pristup razmatranju problematike Balkanskog saveza dali su makedonski socijalisti 1909. godine. Ističući da je

to postala preokupacija političara, vladara i štampe balkanskih država, oni kažu da se, između ostalih, srpski ministar Pašić, koji svaka 24 časa izneverava svoje političke ideje, opredelio za Balkansku konfederaciju. Slično je uradila i Bugarska tako da je ideja Balkanskog saveza postala "mania politica" za političare i novinare na Balkanu. Osudjujući ideju o takvom savezu koji bi omogućio vlast dinastijama i buržoaziji, socijalisti smatraju da se Balkanska konfederacija nameće kao životni ideal radničke klase i socijaldemokrata. Oni se zalažu za njeno ostvarenje jer bi obezbedila politički, materijalni i nacionalni razvitak na Balkanu. Jedina snaga, po njihovom mišljenju, za ostvarenje te ideje je radnička klasa i socijalna demokratija.¹²⁸

Krajem 1909. godine makedonski socijalisti još jednom detaljno razmatraju pitanje Balkanskog saveza. Mladoturska revolucija, kažu oni, radikalno je izmenila stav velikih sila prema Istočnom pitanju. Još aktuelnije je postalo stvaranje toga saveza uz mnoge diplomatske i političke kombinacije, pre svega, balkanskih država i evropske Turske. Međutim, kao i kod susednih država Srbije i Bugarske, tako i u Turskoj buržoazija nije mogla biti iskreni nosilac ideje Balkanskog saveza, jer se njeni interesi ne podudaraju sa interesima radničke klase. Makedonski socijalisti pišu da ne mogu biti protiv stvaranja saveza između Turske, Bugarske, Srbije i drugih, ali smatraju da buržoazija ne može biti nosilac ostvarivanja ideje federacije balkanskih država, jer je opterećena klasnim egoizmom i interesima kao i dinastičkim planovima. Zato se i planiranom Balkanskom savezu daje politički smisao koji sadrži unutrašnje protivurečnosti. On nije baziran na ostvarivanju ekonomskih interesa, jer je, po shvatanju buržoazije, to i opasnost za privredno jačanje, a to znači i snaženje radničke klase, koja

je za nju opasna. Zato je jedini izlaz za realizovanje ove ideje da njen nosilac bude radnička klasa i socijalna demokratija.¹²⁹ Izvodeći ovakve zaključke, makedonski socijalisti su pokazali da su već na početku svog organizovanog rada mogli samostalno da iznose gledišta, koja su se podudarala sa stavovima socijalista balkanskih zemalja, pa prema tome, i Srbije.

Makedonski socijalisti su koristili iskustva socijalista susednih država u razvoju radničkog pokreta, ali su uvek nastojali da nadju sopstvena rešenja. Razmatrajući položaj radničkih organizacija u Makedoniji 1909. godine i konstatujući da mladoturski režim ne pruža mogućnost da se one razviju, makedonski socijalisti smatraju da se za njihov dalji rad mogu izvući pouke iz radničkog pokreta Srbije i Bugarske. Sve dotle dok radničke organizacije u tim zemljama nisu prihvatile socijalizam kao osnovu svoga učenja nisu imale velikog uspeha u radu. Tek stvaranjem klasno svesnih radničkih organizacija i prihvatanjem socijalističke misli počeo je intenzivnije da se razvija pokret. Kad su "naši drugovi", kažu makedonski socijalisti, prihvatili programe medjunarodne socijalne demokratije i kad su za iste ciljeve pridobili i sindikalne organizacije, mogli su da računaju na uspeh. Na osnovu toga oni zaključuju da treba da prihvate iskustvo srpskih i bugarskih socijalista i radnika, odnosno njihovih organizacija i da osnovna idejna opredeljenost treba da bude naučni socijalizam i klasna borba proletarijata, što je i jedini uslov za jačanje tih organizacija.¹³⁰

Potrebu za povezivanjem sa susednim socijalističkim pokretima isticali su stalno. Smatrali su da su radnici, bez obzira na nacionalnu i versku pripadnost, faktički u sastavu radničke klase, a u Makedoniji moraju pripasti jednoj istoj organizaciji koja bi imala osnovni cilj da se poveže sa radničkim organizacijama ostalih

zemalja za pružanje medjusobne pomoći i vodjenje zajedničke borbe.¹³¹

Odnos izmedju sindikalnih i socijaldemokratskih organizacija bio je aktuelan i u Makedoniji. Vasil Glavinov je pisao o radu sindikata štamparskih i krojačkih radnika u Solunu i smatrao da sindikalne organizacije moraju biti pod punom kontrolom socijaldemokratskih organizacija. Makedonski radnici u Solunu su prihvatili učenje Marksa i Engelsa i sledili istu taktiku koju imaju bugarski "tesni" i srpski socijalisti. Na skupštini sindikata štamparskih radnika, održanoj novembra 1909. godine, prihvaćen je zaključak da sindikat treba da radi na pridobijanju i radnika drugih nacionalnosti.¹³²

U tromesečnom izveštaju, od maja do jula 1909. godine, susrećemo podatak da je Mešoviti sindikat u Skoplju imao 58 članova, medju kojima je bilo i Srba, mada se ne navodi tačan broj.¹³³

Decembra 1909. godine makedonski socijaldemokrati pišu o predstojećoj Prvoj balkanskoj socijaldemokratskoj konferenciji ističući da sa entuzijazmom prihvataju tu inicijativu kao srećnu ideju i kao pokušaj rešavanja složenih odnosa na Balkanu. Objašnjavajući detaljnije da se od balkanskih buržoazija ne može očekivati rešavanje balkanskog pitanja, jer su one opterećene svojim uskim nacionalnim i klasnim interesima, makedonski socijaldemokrati, upravo, najviše očekuju od ove konferencije. Ona će najviše delovati na socijaldemokratske organizacije u Makedoniji koje će u susednim radničkim socijaldemokratskim organizacijama videti nezamenljive saveznike. Savez balkanskih socijaldemokratija snažno će uticati i na dalje pridobijanje proleterskih masa, jer ako se svaka od bratskih socijaldemokratskih partija bude razvijala odvojeno. biće slaba. Zato samo ujedinjene mogu biti snažne.¹³⁴

Pred početak Prve balkanske socijaldemokratske konferencije

u Beogradu "Rabotničeska iskra" je objavila vest da je SSDP uputila socijaldemokratskim organizacijama u Makedoniji poziv da prisustvuju konferenciji. Ističe se da makedonski socijalisti treba da prime ovu inicijativu sa punim poverenjem, jer će konferencija biti podstrek za dalji razvoj radničkog pokreta. Zato makedonski radnici treba da učestvuju, a pozvane organizacije što pre da izaberu svoje delegate i dadu punomoćja. Takodje je objavljena vest da je za 20. decembar 1909. godine sazvano vanredno zasjedanje Mesne socijaldemokratske organizacije u Skoplju za biranje delegata za Prvu balkansku socijaldemokratsku konferenciju.¹³⁵

Po završetku Prve balkanske socijaldemokratske konferencije, januara 1910. godine, "Rabotničeska iskra" je objavila tekst rezolucije koja je na njoj usvojena. U uvodu je naveden i broj prisutnih delegata iz pojedinih zemalja. Makedoniju su predstavljala četiri delegata u ime solunske, bitoljske i skopske organizacije. U Istorijskom arhivu KPJ, tom VI, navedeno je da je Bugarska predstavljena sa 11 delegata, dok "Rabotničeska iskra" navodi deset. U stvari pogrešno je bio naveden Vasil Glavinov u sastavu bugarske delegacije, jer se u isto vreme pominje i kao član makedonske delegacije.¹³⁶

Opširan osvrt na rad Prve balkanske socijaldemokratske konferencije dali su makedonski socijalisti krajem januara 1910. godine. Skopsku socijaldemokratsku organizaciju predstavljali su Dušan Cekić, Mihail Cokov i Stojan Divlev, a bitoljsku i solunsku Vasil Glavinov. U ime makedonskih socijaldemokrata konferenciju je pozdravio Mihail Cokov. Dimitrije Tucović je podneo referat o balkanskom pitanju i socijaldemokratiji, u kome je, kako kažu makedonski socijalisti, pravilno postavio balkansko pitanje i izložio zadatke socijaldemokratije. Na velikom mitingu, drugog dana rada kon-

ferencije, pored ostalih, govorio je i Mihail Cokov. Miting je, po njihovom mišljenju, bio veličanstvena medjunarodna demonstracija proleterske solidarnosti. Što se pak tiče konferencije ona je sjajno izvršila svoj zadatak i bila je dokaz bratske solidarnosti proletarijata balkanskih naroda. Bez obzira na razlike između naroda, delegati na konferenciji su se odlično razumeli, jer su istakli kao jedino ispravno rešenje balkanskog pitanja razvoj socijalizma. Značaj konferencije je i u tome što se prvi put u istoriji jugoslovenskih naroda dogodilo da se okupe predstavnici radnika i da izraze spremnost za prekidanje medjusobnih borbi balkanskih naroda kako bi se ostvarilo nacionalno ujedinjenje u Balkanskoj federativnoj republici. Zato je i rezolucija usvojena jednoglasno i u njoj se osudjuje šovinizam balkanskih buržoazija i ističe zadatak socijaldemokratije da deluje kao faktor ujedinjavanja balkanskih nacija. Konferencija je, kaže se dalje, postavila osnovu za zbližavanje i povezivanje socijaldemokratskih partija na Balkanu, a da bi se olakšale jedinstvene akcije balkanskih socijaldemokrata sekretari socijaldemokratskih organizacija održavaće vezu preko SSDP.

U dotadašnjem radu socijaldemokratskih partija i organizacija bili su postignuti značajni rezultati u održavanju medjusobnih veza i kontakata. Moglo se zaključiti da su imali identične stavove o skoro svim važnim pitanjima položaja naroda na Balkanu. Konferencija je bila svojevrstan dokaz uspostavljene saradnje medju balkanskim socijalistima, a usvojena Rezolucija potvrđuje jedinstvenih stavova i orijentacija za dalji rad. Tok konferencije pokazao je prisutnim delegatima socijaldemokratskih partija i organizacija balkanskih zemalja da su stvoreni uslovi i za najkonkretnija dogovaranja o medjusobnoj saradnji. Zato su se delegati tokom rada kon-

ferencije sporazumeli da po završetku rada održe poseban dogovorni sastanak o mogućim oblicima veza i saradnje, koji su do tada bili uspostavljeni i koje ubuduće treba razvijati. Po završetku konferencije, 28. decembra (9. januara) popodne u redakciji "Radničkih novina" održan je predviđeni sastanak. Sastanku je prisustvovao veći broj delegata, medju kojima i makedonski delegati. Jedno od pitanja o kome se govorilo bila je razmena radničke štampe, časopisa i drugih izdanja izmedju socijalista balkanskih zemalja. Posle iznošenja podataka o dotadašnjoj razmeni zaključeno je da se ubuduće ustanovi da ona bude redovnijaa, jer je to jedan od osnovnih uslova boljeg upoznavanja pokreta. Medjutim, od velikog značaja je što su delegati zaključili da je na ovom sastanku potrebno razgovarati o uslovima i mogućnostima rada makedonskih socijalista. Konstatovano je da makedonski socijalisti imaju velike teškoće u radu zbog nacionalnih borbi unutar Makedonije koje raspiruju susedne balkanske države, a posebno zbog političke reakcije koju sprovode Mladoturci. Zaključeno je da socijalisti balkanskih zemalja treba da pomognu makedonskim socijalistima što će se postići uspostavljanjem čvršćih veza, kontakata, razmenom štampe, časopisa i drugih publikacija i korišćenjem međusobnih iskustava. Ovakav ishod ovog usmenog dogovora dokazuje veliku zainteresovanost socijalista balkanskih zemalja za razvoj socijalističkog pokreta u Makedoniji i bio je veliki podstrek za dalju aktivnost makedonskih socijalista.

Istog dana uveče, pri povratku delegata sa konferencije, u Nišu je održan veliki radnički miting na kome su govorili predstavnici bugarske delegacije Tenju Stoilov, Janko Ivanov i Hristo Kabakčiev, a u ime makedonske delegacije Vasil Glavinov. Mitingu je prisustvovao i Dragiša Lapčević, koji je došao u Niš zajedno sa bugarskim i makedonskim delegatima. Bez obzira što je miting u Nišu bio

sazvan na brzinu prisustvovao je veliki broj radnika koji su sa interesovanjem i burnim odobravanjem saslušali govornike. Donoseći vest o ovom mitingu "Rabotnička iskra" ističe da je on bio jedna veličanstvena manifestacija bratske solidarnosti između srpskog, bugarskog i otomanskog proletarijata.¹³⁷

Već februara 1910. godine, posle Prve balkanske socijaldemokratske konferencije, makedonski socijalisti su postavili pitanje koji su dalji zadaci. Rezolucija doneta na konferenciji je potpuno jasna i iz nje proizlazi zadatak da i makedonski socijaldemokrati treba da se bore za ujedinjavanje balkanskih naroda u demokratsku federativnu republiku. Oni smatraju da se takva zajednica ne može ostvariti ako u nju ne udju i narodi iz evropske Turske. Međutim, velika prepreka za postizanje tog cilja je mladoturski nacionalizam koji je istovetan sa velikobugarskim i velikosrpskim. Kako je jasno da buržoazija neće težiti ka ostvarivanju takve zajednice, jedina snaga koja za nju treba da se bori je socijaldemokratija. Ona mora da vodi organizovanu klasnu borbu, a proletarijat u Otomanskom carstvu i Makedoniji pomoći će ujedinjenju balkanskih naroda samo kroz samostalnu klasnu borbu.

Posebno treba da se imaju na umu, rečeno je, zaključci koji su doneti na sastanku posle konferencije o radu socijaldemokrata u Makedoniji i Turskoj uopšte. I ne samo da se toga setimo, kažu dalje socijalisti, već bi trebalo da socijaldemokratske grupe u Skoplju, Solunu, Bitolju i Carigradu bez oklevanja pristupe realizaciji tih stavova. Jer, potpuno je jasno da bez povezivanja socijaldemokratskih grupa u Makedoniji i Turskoj nema uspeha.¹³⁸

O svojim zadacima posle Prve balkanske socijaldemokratske konferencije makedonski socijalisti su pisali i marta 1910. godine ističući da su prihvaćene obaveze teške, ali ne i nesavladive.

Medjutim, za njihovo realizovanje neophodno je da se makedonski proletarijat organizuje u jedinstvenu snagu koja bi eliminisala sva nacionalistička nastojanja buržoazije, zainteresovane za podelu Balkana. Odgovornost koja je preuzeta na konferenciji sastoji se u obavezi da sledeću konferenciju makedonski proletarijat dočeka dobro organizovan, sa organizacijama u svim mestima, u gradovima i fabričkim centrima.¹³⁹

Rukovodeći se zaključcima konferencije, već 14. marta 1910. godine bila je organizovana prva medjubalkanska socijaldemokratska akcija kada su održani veliki mitinzi u Sofiji i Beogradu. Dajući podatke da su na mitingu u Beogradu govorili u ime Bugarske socijaldemokratske partije "tesnih" Vasil Kolarov, u ime SSDP Dimitrije Tucović, a na mitingu u Sofiji Dragiša Lapčević, Dimitar Blagoev i Georgi Kirkov, makedonski socijalisti opširno prikazuju miting u Sofiji. Navodeći kratak prikaz govora Dragiše Lapčevića, pored ostalih govornika, oni naglašavaju da se on protivio priznavanju status quo-a koji je u interesu evropskih sila. Revolucionarni period na Balkanu, kaže Lapčević, još nije završen pa će evropske sile moći da sprovede osvajačku politiku sve dotle dok su balkanske nacije razjedinjene. Balkanski proletarijat će nastaviti sa borbom sve dok se Makedoniji ne dâ sloboda koja bi bila i uslov za stvaranje Balkanske federacije. Pozdravljajući ove akcije makedonski socijalisti su izrazili zadovoljstvo što je i proletarijat u Turskoj prihvatio tu inicijativu. Tako je u Skoplju, istog dana, održan miting radnika na kome je usvojena i rezolucija.¹⁴⁰

U godišnjem izveštaju o radu Mesne socijaldemokratske organizacije u Skoplju za 1909. godinu, navedeno je da je postignut značajan uspeh u rasturanju "Radničkih novina", jer je prodato 950 primeraka. Predsednik organizacije ove godine bio je Stojan Divlev,

sekretar Dušan Cekić, a član kontrolne komisije Nikola Ivanović.

U novu upravu na godišnjoj skupštini izabrani su Mihail Cokov, Stojan Divlev, Memed Adil, Ramadani Sadiku i Stavre Dimitrijević. Kontrolnu komisiju su činili Dušan Cekić i Nikola Ivanović. Oni su bili izabrani i u komisiju za zabave. Član agitacione komisije bio je Dušan Cekić sa zadatkom da se priključi istoj komisiji sindikata.¹⁴¹

U izveštaju o radu Mesne socijaldemokratske organizacije u Skoplju za prvo tromesečje 1910. godine navodi se podatak da je upućeno pismo socijaldemokratima Soluna, Bitolja, Jedrena, Drame i Skeča kojim se pozivaju na zajednički rad za realizovanje odluka Rezolucije Prve balkanske socijaldemokratske konferencije u Beogradu. U ovom periodu prodato je 800 primeraka "Radničkih novina", a časopis "Borba" je imao četiri pretplatnika.¹⁴²

Mesna socijaldemokratska organizacija u Skoplju, krajem januara 1910. godine, organizovala je u radničkom klubu u hotelu "Ljuboten" drugarsko veče sa programom. Pored govora o značaju radničkih zabava, pevanja Marseljeze i radničkih pesama, recitovane su i pesme na srpskom i bugarskom.¹⁴³

Na sastanku, pak, održanom 25. januara 1910. godine, zaključeno je da se Radnički ketehizis izda na srpskom jeziku. Kako organizacija nije raspolagala sredstvima, Dušan Cekić je prihvatio da ga štampa na svoj rizik, odnosno da se kasnije obezbede sredstva, što mu je organizacija i dozvolila. Medjutim, nema podataka da je štampanje i obavljeno.¹⁴⁴

Pišući o teškom položaju pekarskih radnika u Skoplju Mihail Cokov je istakao da je radni dan trajao 20 časova, a plata bila vrlo niska. Radnici koji su boravili u Srbiji i Rumuniji prenosili su iskustva tamošnjih pekara koji su bili organizovani. Imajući ovo

u vidu Mesna socijaldemokratska organizacija u Skoplju sazvala je, 10. marta 1910. godine, skupštinu na kojoj je formiran Pekarski radnički sindikat i izabrana je uprava od sedam članova, medju kojima je bio i Mitre Nešić, a član kontrolne komisije, pored Dimitrija Petrova, bio je i Nešo Micić.¹⁴⁵

Proslave Prvog maja bile su svojevrzne manifestacije medjunarodne solidarnosti i borbe radničke klase. Pored napomene da su majske proslave počele uspešno da se organizuju i u Makedoniji - u Skoplju, Solunu i drugim mestima, "Rabotničeska iskra" piše o velikim proslavama u Sofiji i Beogradu. Pod crvenom zastavom u Beogradu, kaže se, okupilo se oko 4.000 radnika slaveći Prvi maj. Ono što je moglo da se uoči na tim manifestacijama bilo je istinsko bratstvo svih proletera, posebno na Balkanu. Konkretna manifestacija bratstva, kaže se dalje u članku, jeste boravak Triše Kaclerovića, u ime SSDP, u Sofiji, i Hriste Kabakčieva, u ime Bugarske socijaldemokratske partije "tesnih", u Beogradu. Tako se stvara bratstvo izmedju naroda, a ne povezivanjem sa Petrogradom ili Carigradom.¹⁴⁶

Potvrda veze izmedju makedonskih i srpskih socijaldemokrata bila je i dozvola Mesne socijaldemokratske organizacije u Skoplju da se isključeni radnici Stevan Vasiljević, Nikola Jovanović, Mileva Jovanović i Milorad Milićević, zbog nepoštovanja odluke da se ne prisustvuje dočeku kralja Petra u Skoplju, mogu žaliti višoj instanci, odnosno Sekretarijatu medjubalkanske socijaldemokratije u Beogradu. Iskazano je i zadovoljstvo što je Sekretarijat, posle provere, sankcionisao odluku Mesne socijaldemokratske organizacije u Skoplju. Zato makedonski socijalisti zaključuju da je to potvrda medjubalkanskog bratstva proletarijata što samo može da raduje socijaliste i da ih podstiče na novu borbu.¹⁴⁷

U sindikalne organizacije u Makedoniji uključivali su se i srpski radnici koji su tamo boravili. Tako se iz tromesečnog izveštaja o radu Mešovitog radničkog sindikata u Skoplju za period januar-mart 1910. godine vidi da je od osam novoupisanih članova bilo dva Srbina.¹⁴⁸ Za drugo tromesečje rada iste godine u ovom sindikatu je od 41 člana bilo četiri srpska radnika. Za člana nove uprave bio je izabran Stavra Dimitrijević, a za člana kontrolne komisije Dušan Cekić.¹⁴⁹

U duhu zaključaka sa sastanka delegata u redakciji "Radničkih novina", posle završetka Prve socijaldemokratske konferencije u Beogradu, nastavljeno je širenje radničke štampe iz Srbije, što potvrđuje podatak da je u drugom tromesečju 1910. godine Mesne socijaldemokratska organizacija u Skoplju prodala 975 brojeva "Radničkih novina" sa 25 pretplatnika i pet brojeva časopisa "Borba" sa pet pretplatnika.¹⁵⁰

Makedonski socijalisti su na taj način bili obavešteni o važnim zbivanjima u razvoju radničkog pokreta Srbije i dokazivali svoju zainteresovanost. Tako su makedonske radnike preko "Rabotničeske iskre" obavestili o održavanju Osmog kongresa SSDP, koji je bio zakazan za početak juna 1910. godine, naveli dnevni red kongresa i poželeli plodan rad koji će, po njihovom uverenju, doprineti daljem razvoju radničkog i oslobodilačkog pokreta u Srbiji.¹⁵¹ Takodje su uputili i pozdravno pismo. Po završetku rada kongresa redakcija je smatrala za potrebnim da obavesti makedonsku javnost da je kongres održan i uspešno završen. Bilo je okupljeno 130 delegata, a prisustvovali su i gosti iz Bugarske, Rumunije i Bosne i Hercegovine. Istaknut je podatak da se broj članova SSDP povećao od 1950 na 2200, sindikalnog saveza od 3675 na 4929 u odnosu na prethodnu godinu. Takodje je naveden i podatak da SSDP i

Glavni radnički savez imaju svoj list "kadničke novine", a da se izdaje i časopis "Borba" dva puta mesečno.¹⁵²

Potvrda uspostavljenih veza i saradnje srpskih i makedonskih socijalista bila je i poseta Dimitrija Tucovića, sekretara SSDP i redaktora časopisa "Borba", Hermana Vendela, redaktora socijaldemokratskog lista "Volksstimme" u Frankfurtu na Majni i Roberta Grotča, saradnika lista "Vokszeitung-a" u Drezdenu. Oni su doputovali u Skoplje 23. juna 1910. godine. Posle kraćeg odmora i šetnje gradom, po njihovoj želji bio je sazvan skup radnika u Radničkom klubu. Goste su radnicima koji su napunili dvoranu predstavili Dušan Cekić i Mihail Cokov. U članku "Cenjeni gosti" "Rabotničeska iskra" je pisala da se kod radnika videla velika radost što su imali mogućnost da se upoznaju sa značajnim gostima. Radnički hor je otpevao nekoliko pesama i kako je ubrzo dvorana postala tesna za mnoge radnike koji su dolazili, prešlo se u baštu. Najpre je govorio Herman Vendel. Za njim Dimitrije Tucović, koji je kao i Vendel iskazao radost što je u Skoplju video tako solidnu organizaciju i radnike koji su bili spremni na žrtve u borbi protiv kapitalizma. Borba će, istakao je on dalje, doneti mnoge neizvesnosti, a nacionalnosti, koje su veštački stvarane na ovoj teritoriji, bile su u neprijateljstvu. Socijalisti u Srbiji i Bugarskoj vode borbu u lakšim uslovima, bar što se tiče nacionalnih odnosa. Medjutim, kaže Tucović, makedonskim socijalistima ne ostaje ništa drugo osim da razviju proletersku solidarnost za oslobađanje radnika od ropstva. Širenjem socijalizma ubrzo će radnicima postati jasno da su nacionalni sukobi najveće zlo za uspešnu borbu i postizanje slobode.

Na kraju je govorio Robert Grotč. Sutradan su gosti razgledali okolinu Skoplja, a 25. juna Dimitrije Tucović i Dušan Cekić

su otputovali za Mitrovicu, a Vendel i Grotč sa Mihailom Cokovim za Prizren. Po povratku trebalo je da se 27. juna održi veliki narodni skup, koji je i objavljen, na kome bi govorili gosti. Međutim, nema podataka da li je skup i održan.¹⁵³

O poseti Dimitrija Tucovića sa velikim oduševljenjem piše i Petre Georgiev. On potvrđuje da je na sastanku sa predstavnicima makedonskih socijalista Tucović govorio skoro sat i po o položaju Balkana i pokreta u Turskoj. Međutim, za Hermana Vendela Georgiev kaže da se nije dobro odnosio prema makedonskom pitanju.¹⁵⁴

Postavljajući pitanje kakav je izlaz iz stanja u koje su Mladoturci doveli Makedoniju nastavljajući politiku nasilja i bespravljaja, makedonski socijalisti zaključuju da je potrebno stvarati i jačati radničke profesionalne organizacije. Suprotstavljajući se režimu nasilja radnici treba da pojačaju širenje socijalističkih ideja i propagande. Pri tome makedonski radnici ne mogu očekivati pomoć od zvanične Srbije ili Bugarske, već od njihovih socijaldemokratskih partija. Dokaz ovakvog odnosa je i memorandum koji su ove dve partije uputile internacionalnom kongresu u Kopenhagenu o položaju u Turskoj.¹⁵⁵

Zato je "Rabotničeska iskra" objavila izvode iz memoranduma naglašavajući da su bratske socijaldemokratske partije Bugarske i Srbije, interesujući se za položaj radnika u Turskoj, podigle svoj glas pred Internacionalom i time dale veliki podstrek za borbu makedonskih socijalista i za stvaranje uslova za širenje socijalizma u Turskoj. Na kraju se ukazuje makedonskim radnicima da mogu videti kako i bratske partije u Bugarskoj i Srbiji isto karakterišu mladoturski režim i da se interesuju za težak položaj radnika u Makedoniji.¹⁵⁶

Makedonski socijalisti su nastojali da proniknu i u uzroke

zastoja u radu nekih organizacija. Jedan od osnovnih razloga slabijeg rada Radničke socijaldemokratske organizacije u Solunu, u drugom tromesečju 1910. godine, bila je činjenica da su u gradu živjele razne nacionalnosti čija su prava bila ograničena ili oduzeta, a nekima je čak i zabranjeno da ističu svoju nacionalnost. Često su te nacionalnosti bile u medjusobnoj zavadi i opterećene predrasudama, što je onemogućavalo njihovo zbližavanje. To je bio jedan od glavnih razloga što se radnička klasa nije organizovala u samostalnu organizaciju i što se sporije klasno budi.¹⁵⁷

Jedna od redovnih aktivnosti makedonskih socijalista bilo je organizovanje radničkih zabava, koje su, uglavnom, bile sa planiranim govorima i programom i služile i za propagiranje socijalističkih ideja. Tim zabavama prisustvovali su, i ne retko bili i vrlo aktivni, i srpski socijalisti koji su boravili u Makedoniji. Najaktivnija u organizovanju ovakvih radničkih zabava bila je Mesna socijaldemokratska organizacija u Skoplju. Na zabavi koju je organizovala 22. maja 1910. godine, od srpskih socijalista o potrebi postojanja socijalističke organizacije govorio je M. Maksimović, a na zabavi 23. juna iste godine o potrebi organizovane klasne borbe govorio je Dušan Cekić.¹⁵⁸

Pridržavajući se opredeljenja o održavanju neposrednih veza sa radničkim pokretima susednih zemalja, makedonski socijalisti su ih obavještavali o akcijama koje su preduzimali. Štrajkačka borba makedonskih radnika nailazila je na značajnu podršku i u susednim balkanskim zemljama, posebno u Srbiji. Zato su makedonski radnici smatrali da je potrebno da ih obaveste o štrajku obučarskih radnika o kome govore u tromesečnom izveštaju Radničkog obučarskog sindikata u Solunu za period od aprila do juna 1910. godine. Povodom štrajka upravni odbor sindikata izdao je poziv u 500 primeraka na

tri jezika - turskom, grčkom i bugarskom, koji je pored rasturanja po gradu bio poslat i u Carigrad, Bitolj, Kukuš, Skoplje, Srbiju, Bosnu i Hercegovinu, Bugarsku i Berlin i bio dobro primljen od radnika tih zemalja.¹⁵⁹

O pojavi "Socijalističke zore" 1910. godine pisali su i makedonski socijalisti. Za područje, kako kaže Petre Georgiev, severno od Šar-planine osetila se potreba za izdavanjem jednog socijalističkog lista, pa je taj težak zadatak dobila Mesne socijaldemokratska organizacija u Skoplju. Posle izvršenih konsultacija sa drugovima iz Velesa, Soluna i Bitolja odlučeno je da organizacija u Skoplju počne sa izdavanjem lista "Socijalistička zora". Prva dva broja izašla su u Beogradu. Uvodnik je napisao Dimitrije Tucović pod naslovom "U se i u svoje kljuse". Posle toga štampanje je bilo obavljeno u štampariji "Vardar", a glavni urednik je bio Petre Georgiev. Upravo tada je Dušan Cekić na kratko otputovao iz Makedonije, pa je Georgiev morao da se obrati štamparskom radniku Dragiju Bogdanoviću da mu pomogne u prevodjenju tekstova na srpski. Interesantno je da se makedonski socijalista Trajko Ivanov Luze nije slagao sa štampanjem "Socijalističke zore" u Skoplju izjavljujući da to može razumeti samo ako na Kosmetu nema štamparije, ali ako se štampa iz drugih razloga onda bi srpski drugovi morali da se postide. I on kao i Petre Georgiev misli da se "Socijalistička zora" uglavnom širila na teritoriji Kosova, Metohije i Sandžaka, a vrlo malo u Makedoniji. Tako Georgiev i objašnjava činjenicu da je štampana na srpskom, a ne na makedonskom.

Ubrzo je list dobio i stalne dopisnike: Kadri Salija Čehića iz Metohije, Petre Alčeva iz Velesa, Nikolu Rusinskog iz Bitolja i Ante Dejanovića iz Prizrena. Sredstva za štampanje obezbeđivana su od prodaje lista. To, medjutim, nije bilo dovoljno, pa je pri-

kupljana i pomoć. Najviše je na početku izlaženja lista bilo prikupljeno u Velesu. Bugarski šovinisti su burno reagovali na pojavu "Socijalističke zore", optužujući Georgieva. Međutim, list je ubrzo, kaže Georgiev, bio prihvaćen od radnika i socijalista u Makedoniji i bio je nazivan "naša Zora".¹⁶⁰

Za dve godine postojanja, od januara 1909. do decembra 1910. godine, socijaldemokratske organizacije u Makedoniji razvile su vrlo živu aktivnost. Ona im je omogućila da sazre ideja o osnivanju jedinstvene socijaldemokratske organizacije. Naravno da su tome doprineli i kontakti sa socijalistima susednih balkanskih zemalja. Tako je Prva balkanska socijaldemokratska konferencija u Beogradu i sastanak posle njenog završetka u redakciji "Radničkih novina" bio podstrek za razmišljanje o daljem razvoju radničkog pokreta u Makedoniji. Tome se može dodati i poseta Dimitrija Tucovića i Hermana Vendela sredinom 1910. godine. Međutim, ideja o sazivanju i održavanju konferencije u Solunu bilo je delo samih makedonskih socijalista.

Konferencija za stvaranje jedinstvene socijaldemokratske organizacije u Makedoniji održana je u Solunu krajem decembra 1910. godine, uz učešće predstavnika socijalističkih organizacija Soluna, Skoplja, Bitolja, Velesa, Tetova, SSDP i carigradskih socijalista.¹⁶¹ U ime Mesne socijaldemokratske organizacije Skoplja prisustvovali su Dušan Cekić, Mihail Cokov, Milan Marković, Stojan Divlev i Petre Georgiev.¹⁶² Sa njima je na konferenciju putovao i Aca Pavlović, kao predstavnik SSDP. Na kraju rada, piše Alekso Martulkov, zauzet je stav koji su imali predstavnici skopske i veleske organizacije i Aca Pavlović.¹⁶³ Mada jedinstvena organizacija nije stvorena, vrlo je značajno usaglašeno mišljenje socijalista o potrebi stvaranja jedinstvenog saveza svih socijaldemokrat-

skih organizacija u Turskoj. Možemo se složiti sa mišljenjem profesora Zografskog da je jedan od značajnih razloga za neuspeh u formiranju jedinstvene socijaldemokratske organizacije u Makedoniji nedovoljna moralna podrška Bugarske socijaldemokratske organizacije "tesnih" i SSDP. Isti razlog navodi i Lazar Koliševski tumačeći činjenicu da se zaključak Solunske konferencije nije realizovao ni 1911. godine, jer je tada došlo i do oštrem polemike između njih o potrebi stvaranja jedinstvene socijaldemokratske organizacije u Makedoniji.¹⁶⁴

Posle dužih priprema Mesna socijaldemokratska organizacija u Skoplju je i 1911. godine organizovala proslavu Prvog maja, koja je započela skupom radnika na kome su govorili Petre Georgiev o značenju Prvog maja i Dušan Cekić o zahtevima radnika. Bilo je prisutno oko 80 radnika. Nošena je crvena zastava i transparenti na raznim jezicima.¹⁶⁶

Dokaz da makedonski socijalisti nisu odstupali od osnovnih opredeljenja balkanske socijaldemokratije pred početak balkanskih ratova je i pisanje "Socijalističke zore" 1912. godine. Podržavajući ideju Balkanske federacije, makedonski socijalisti smatraju da ona ima sve više pristalica, naročito posle Prve balkanske socijaldemokratske konferencije. Oni takodje smatraju da nijedna balkanska država ne može da se bori za ostvarenje te ideje. To mora da bude zadatak socijalne demokratije.¹⁶⁷

Prvomajska proslava 1912. godine u Skoplju obeležena je i u listu "Socijalistička zora". Prvog maja (18. aprila) održan je zbor u radničkom klubu u hotelu "Ljuboten". Popodne je organizovana manifestaciona povorka kroz grad sa muzikom. Uveče je priredjeno drugarsko veče u bašti skopske pivare. Proslava je završena u 23 časa. U posebnom članku socijalisti su istakli da je proslava

Pravog maja 1912. godine izmedju ostalog uperena i protiv rata. Jer, balkanski socijaldemokrati imaju interese da se bore protiv istog zla zato što su i oni objekat imperijalističke politike velikih sila. Majsku proslavu, ističe se, treba iskoristiti da se rastura radnička štampa, koja pomaže da se narod oslobodi raznih zabluda i da se klasno prosvesti.¹⁶⁸ Naveden je i podatak da su za fond "Socijalističke zore" priložili novac: Dimče Zafirović, Žarko Stojanović, Djordje Rizov, Djordje Petrović, Josef Avežes, Milan Marković, Ismail Haki, Nikola Jovanović i Branko Urošević.¹⁶⁹

Srpski konzulat u Skoplju bio je zainteresovan za delovanje srpskih socijalista u Makedoniji. Zato je njihovu aktivnost pratio, slao izveštaje srpskoj vladi, a često i intervenisao. Ilustrativan primer takvog odnosa je bio stav prema Gligoriju Elezoviću,¹⁷⁰ profesoru srpske gimnazije u Skoplju, i Dušanu Cekiću.

Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Srbije saopštilo je telegramom srpskom konzulu u Skoplju Gavriloviću da je Gliša Elezović pozvao u Skoplje Milana Čemerikića i Ristu Ognjanovića. U vrlo detaljnom izveštaju od 2. februara 1912. godine konzul piše o ovom sastanku. Pored ovih očekuje se, kaže on, dolazak i J. Veljića. On pretpostavlja da se radi o nekom sastanku na kome bi se raspravljalo o nacionalnoj politici Srbije u ovim krajevima. Na sastanku bi se, kako je on saznao, osudio dosadašnji pogrešan rad, kao i stvaranje Narodne kancelarije u Carigradu. Oni bi pokušali da podstaknu i narod i da utiču na njegovo raspoloženje. Organizator je Gliša Elezović, a glavni pomoćnik Rista Ognjanović. Konzul misli da je to posledica dužih priprema sa ciljem da se stvori grupa nezadovoljnih ljudi. Oni su okupili jedan broj ne tako značajnih ličnosti. Nameravaju da pokrenu i list, koji bi bio sličan "Socijalističkoj zori". Gliša Elezović je navodno

prednjačio u ovoj aktivnosti izjavljujući da je laške boriti se protiv Turaka nego protiv onih koji ovde vode narodne poslove.

Interesantno je da je konzul pozvao Arsenija Zdravkovića, N. Markovića, Gligorija Tomića i Dušana Cekića da im objasni kako se držanje od njih očekuje u vezi sa ovim pitanjem. Svi su se oni složili sa tim, ali su nastavili sa akcijama u ranijem duhu. Konzul piše da su mu Elezović i drugi izjavili da su pozvali ostale "da brane od propasti narodne poslove". Zato im je i skrenuo pažnju zapretivši i sankcijama. Konzul je bio uveren da oni ne mogu izazvati reagovanje u Skopskom, pa su se zato orijentisali na Raškoprizrenski sandžak. U Skoplju su već bili razrešeni dužnosti nastavnika Arsenije Zdravković, Nikola Marković, Mirko Šuljević i Djura Djukić. Konzul na kraju predlaže da i ostale treba premestiti. Što se tiče Gliše Elezovića treba ga u interesu posla ukloniti iz Skoplja i premestiti, zajedno sa suprugom, u Plevlje u roku od osam dana.¹⁷¹

Po rešenju Ministarstva inostranih dela već 7. februara 1912. godine Gliša Elezović i njegova supruga Kosara razrešeni su dužnosti.¹⁷² Međutim, Elezović je pismeno izjavio da neće ići u Plevlje i podneo je ostavku 15. februara 1912. godine. Konzul preporučuje da se ostavka ne uvaži već da se proglasi radno mesto ukinutim, što je Ministarstvo i usvojilo.¹⁷³ Gliša Elezović je u pismu upravi srpske Gimnazija u Skoplju naglasio da mu je jasno da se ovaj premeštaj organizuje zbog političke natrpeljivosti crkveno-prosvetnih i političkih vlasti prema njemu. Kasnije je tražio da mu se odobre putni troškovi što je i učinjeno.¹⁷⁴

Prateći aktivnost Dušana Cekića do početka 1912. godine, srpski konzulat u Skoplju nije bio zadovoljan njegovim političkim delovanjem i povezanošću sa socijalistima. Zato su predstavnici

konzulata često informisali Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Srbije o radu Dušana Cekića. Tako je, februara 1912. godine, pozivajući se na to da je Dušan Cekić bio srpski trgovački predstavnik i da je zato bio plaćen, srpski konzul u Skoplju tražio da bude smenjen. Razlog da srpski konzul ponovi ovaj zahtev bilo je saznanje da je on jedan od podstrekača štrajka radnika štamparije "Vardar" što je napisao i u izveštaju od 6. maja 1912. godine.¹⁷⁵

Povodom štrajka radnika u štampariji "Vardar" u Skoplju i angažovanja Dušana Cekića, srpski konzul ponovo piše sredinom maja 1912. godine Ministarstvu inostranih dela Srbije. Kako su dva radnika već počela da štrajkuju konzul smatra da je štrajk izazvao Dušan Cekić, vodja socijalista u Skoplju. Pravi uzrok štrajka je štampanje lista "Socijalistička zora".¹⁷⁶

U ponovljenom zahtevu konzul ističe da Dušan Cekić prima godišnju naknadu u iznosu od 2.000 dinara od Ministarstva privrede, ali se pokazao nedostojnim da nosi titulu zvaničnog predstavnika srpske trgovine u Turskoj. Njemu se zamera da je zaboravio zadatak koji mu je poveren, već se počeo baviti političkim poslovima i povezivati sa ljudima koji su protivnici srpskih nacionalnih težnji u Turskoj. On se poziva na ranije pismo i moli da se o tome što pre donoše rešenje. Za novog predstavnika predlaže Čedu Namovića, šefa filijale Beogradske zadruge u Skoplju, koji bi uspešno obavljao te poslove, jer je već stekao iskustvo i ugled.¹⁷⁷

Odnosi između srpskog konzula I. Gavrilovića i Dušana Cekića sve su se više pogoršavali. Nezadovoljan radom Dušana Cekića i posebno njegovim pisanjem u "Socijalističkoj zori", gde je, u posebnom članku, Cekić kritikovao nosioce zvanične srpske propagande u Makedoniji, konzul je našao razlog da optuži Cekića povo-

dom proslave verskog praznika Petrovdana i imendana srpskog kralja Petra I. Cekić je, po mišljenju konzula, morao kao zvanični srpski trgovački predstavnik da istakne srpsku zastavu. On, međutim, nije ni prisustvovao verskoj službi u crkvi toga dana. Takodje je konzul očekivao da ga Cekić poseti i da mu, kao i drugi srpski službenici, čestita praznik. Zato je Dušan Cekić bio pozvan u srpski konzulat da podnese izjavu.

Svojeručno pisana izjava Dušana Cekića zaslužuje posebnu analizu. Pada u oči njegova odlučna izjava da je socijalista, ateista i republikanac i da bez saglasnosti svoje stranke ne bi mogao da prisustvuje takvim proslavama. U izjavi je istakao da se ne smatra srpskim državnim činovnikom, bez obzira na dužnost koju obavlja. Posebno je naglasio da prilikom preuzimanja Trgovačke agencije u Skoplju Ministarstvo narodne privrede mu nije postavilo nikakve uslove u pogledu njegovog držanja kao srpskog gradjanina. Ukoliko je i dobijao, mada neredovno, novčanu pomoć od Ministarstva privrede on je pomagao srpsku izvoznju trgovinu i davao save- te za bolji plasman robe. On smatra da je kao trgovački agent sa- vesno obavljao svoju dužnost i ponavlja da mu niko nije postavio posebne uslove za njegovo ponašanje na ovoj dužnosti. Nastojeći da u izjavi optuži konzula, on ističe da nije bio obavešten o po- trebi isticanja zastave ili odlaženja na prijem kod konzula. Ta- kodje je ponovio da je po ubedjenju socijalist i da tome i pril- a- godjava svoje ponašanje. Saslušanje Dušana Cekića vodio je vice- konzul Jovan Ćirković, jedan od poznatih predstavnika srpske pro- pagande u Makedoniji.

I pored svega ovoga Dušan Cekić je nastavio da vrši svoju dužnost, a sukob izmedju njega i srpskog konzula je produžen. Po- novio je da Cekić i dalje piše u "Socijalističkoj zori" protiv

svake, pa i srpske vlasti. Prilažući napis, srpski konzul je smatrao da je to dovoljno da bude kažnjen.¹⁷⁸

Dušan Cekić se 20. jula 1912. obraća ministru spoljnih poslova Jovanu Jovanoviću i kaže da se nije mogao javiti Rakiću, pa moli da mu se isplati račun od 623,75 dinara "jer ste Vi sami te karte naručili i Vi bi i na sudu bili svedok za to i mislim da Ministarstvu nije cilj da me u mom poslu ometa, jer gornja suma je za mene čitav kapital". Zato on očekuje da ga pozovu u Beograd i da mu Okružna banka isplati kako bi počeli da rade početkom avgusta. Na poledjini pisma, posle intervencije Jovanovića da se to reši, piše da je tačno da je Dušan Cekić naručio dopisne karte onda kad je Jovanović bio konzul u Skoplju. Medjutim, ističe da je Cekić zajedno sa Glišom Elezovićem predložio ondašnjem konzulu Jovanoviću da ga pomogne u izdavanju karata tako što bi mu platio klišea. Jovanović je na to pristao i dao 120 dinara koliko su koštala klišea, ne uzevši priznanicu. Zato Ministarstvo smatra da prema Cekiću više nema nikakvih obaveza.¹⁷⁹

Krajem avgusta Dušan Cekić je još jedanput zamolio Ministarstvo da mu isplati pomenuti dug za liferovanje dopisnih karata, po naredbi srpskog konzulata i da se uplati firmi Mesarević i Jovanović sa kojom je on u vezi. Na poledjini pisma zapisana je odluka da se ne može izaći u susret Cekićevom zahtevu.¹⁸⁰

Povodom akta Ministarstva o otkazivanju isplate duga Dušan Cekić se pismom obraća ministru Jovanoviću i podseća ga da je on naredio isplatu i da je pokazao mustre tadašnjem predsedniku Ministarskog saveta Nikoli Pašiću. On moli da mu se isplati račun, jer su i karte u Ministarstvu inače će biti primoran da se obrati sudu i da kao svedoka navede Jov. Vučkovića, Nikolu Pašića i Jovanovića. Izvinjavajući se na kraju, on kaže da: "niko nema potrebe da mi ši-

kaniranjem i sitničarenjem stvara neprilike, ako sam kome na putu neka mi kaže da mu se uklonim, a na ovakav način može me samo izazvati, da mu zajam zajmom vratim".¹⁸¹

Iz Leskovca se 3. oktobra 1912. godine javlja Dušan Cekić pismom Ministarstvu spoljnih poslova Kraljevine Srbije ističući da je zbog mobilizacije morao iznenada da napusti Skoplje. On moli da se interveniše preko ruskog poslanstva kako bi mu bila prodata dva vagona pasulja, koje ima u Solunskoj banci u Skoplju. Ministarstvo je odgovorilo 12. oktobra 1912. godine da se ne može radi toga angažovati rusko poslanstvo.¹⁸²

Čim su se uslovi u Turskoj bar delimično promenili posle mladoturske revolucije, makedonski radnički pokret je pokazao svoju zrelost stvaranjem socijaldemokratskih i sindikalnih organizacija. Tako su nastale veće mogućnosti za povezivanje srpskog i makedonskog radničkog pokreta na principima ravnopravnosti i samostalnosti. Uostalom, opredeljenje za samostalnost u radu imale su socijaldemokratske organizacije Makedonije od samog početka postojanja, što je uvažavala i SSDP. Saradnja koja je usledila u ovom periodu rezultat je dugogodišnjeg opredeljenja o potrebi uspostavljanja čvršćih veza između radničkih pokreta balkanskih zemalja. Oblici saradnje u ovom periodu su to i potvrdjivali. Makedonske radničke organizacije bile su priznate od SSDP kao ravnopravni partneri, do čijeg je prisustva na kongresima ili konferencijama srpskim socijalistima očigledno stalo. Oduševljenje koje su pokazivali srpski socijalisti povodom razvijanja radničkog pokreta u Makedoniji bilo je vidljivo. Dogovor, pak, o pružanju pomoći radničkom pokretu Makedonije bio je rezultat saznanja o potrebi stvaranja jedinstvene socijaldemokratske partije Makedonije kao koraka ka daljem jačanju radničkog pokreta. Jedan od razloga za pružanje

pomoći bile su i teške prilike u Makedoniji u vreme mladoturskog režima. Više nego do tada nastavljena je razmena radničke štampe, knjiga, brošura i drugih publikacija, angažovanje srpskih socijalista i radnika koji su živeli u Makedoniji u radu radničkih organizacija, povezanost prilikom proslave Prvog maja i drugo. Bez obzira na neuspeh u stvaranju jedinstvene socijaldemokratske partije, radnički pokret Makedonije je jačao i bio spremniji za organizovanu borbu. Taj razvoj je, međutim, bio prekinut balkanskim ratovima.

DEO ČETVRTI

I. SRPSKI SOCIJALISTI I MAKEDONSKO PITANJE
ZA VREME BALKANSKIH RATOVA

Balkanski ratovi su bitno uticali na položaj naroda na Balkanu. Turska je bila konačno potisnuta, ali je Makedonija, podelom između Srbije, Bugarske i Grčke, dobila nove gospodare. Raspravljajući o njihovim uzrocima, vodjenju i posledicama, srpski socijalisti su ponovili i dalje razradili stavove o načinu rešavanja makedonskog pitanja i položaja balkanskih naroda.

U periodu intenzivnih priprema za početak prvog balkanskog rata održana je 24. septembra (7. oktobra) 1912. godine vanredna sednica Narodne skupštine, kad se odlučivalo o ratu. Antiratni stav SSDP izneo je Dragiša Lapčević u deklaraciji (izjavi) potvrđujući gledište, zauzeto na Prvoj socijaldemokratskoj konferenciji u Beogradu, o potrebi stvaranja Balkanske federacije.¹ Pridružujući se protestu balkanskih socijalista protiv rata, Izvršni odbor Medjunarodnog socijalističkog biroa u Manifestu, izdatom 29. septembra (12. oktobra) 1912. godine, ističe da su u srpskoj Skupštini obadva socijalistička poslanika, Dragiša Lapčević i Triša Kaclerović, energično protestovali protiv rata.²

Početak oktobra 1912. godine bio je usvojen manifest pod naslovom "Radnom narodu Balkana - javnom mnjenju" koji su potpisale Jermenska socijaldemokratska partija "Hinčak", Jermenska partija "Dašnakcutun", Radnička solunska federacija i Rumunska socijaldemokratska partija. Manifest je izrazio oštar protest protiv rata, jer pobeda nad Turskom neće prekinuti nacionalne borbe među balkanskim narodima. Balkanske države pravdaju rat potrebom stvaranja nacionalnog jedinstva, odnosno obezbeđivanja političke autonomije svoje nacionalnosti. Socijalna demokratija se ne može protiviti nacionalnom jedinstvu jednog naroda, ali s pravom se pita

da li će taj rat doneti nacionalno jedinstvo i slobodu i ostalim narodima na Balkanu ili samo onima koji u njega ulaze. Naravno da neće, odgovaraju socijalisti, i zalažu se za ostvarivanje Rezolucije Prve balkanske socijaldemokratske konferencije koja predviđa, kako oni kažu, federaciju naroda istočne Evrope.³

Pružajući podršku opravdanoj težnji balkanskih naroda za nacionalnu nezavisnost Internacionalni socijalistički biro je, u rezoluciji 16. oktobra 1912. godine, izrazio uverenje da bi se ona mogla postići i bez rata da se u to nisu umešale Austrija i Rusija. Zato je dužnost svih socijaldemokrata da se medjusobno povežu i da pokažu snagu svoga pokreta, kako bi se suprotstavili imperijalističkim težnjama velikih sila i bestijalnosti rata. Socijalna demokratija treba da se zalaže za slobodu i jednakost, za emancipaciju klasa i nacija i za mir. Tim povodom bio je zakazan i vanredni kongres Druge internacionale u Bazelu.⁴

Energične proteste protiv balkanskog rata iznosili su srpski socijalisti, kako na skupovima, tako i u napisima, pogotovu posle početka rata. Oni nisu protiv oslobadjanja naroda od turskog ropstva ali su i za potpuno oslobadjanje od svake vrste potčinjenosti. Njihov protest protiv rata nije zbog njegove grozote i žrtava, već zbog karaktera koji ima. Zato oni predlažu revoluciju koja bi značila oslobadjanje i od potčinjenosti i eksploatacije.⁵

Početak prvog balkanskog rata pružio je priliku srpskim socijalistima da se opširnije osvrnu na nacionalno pitanje. Uočavajući pravilno radjanje i razvoj nacije i nacionalne ideje, oni ističu da je proletarijat uvek bio spreman da se za oslobodjenje svoje nacije bori revolucijom. Radničkoj klasi je neophodna samostalnost nacije da bi mogla svestrano da se razvija, a njena borba, pak, može biti uspešna samo ako je i internacionalna. Socijalna demo-

kratija smatra da sreća pojedinih nacija nije najviši zakon za nju, već celokupan društveni razvitak. Jer, ne radi se samo o oslobodjenju i ujedinjenju kao krajnjem cilju, već o potpunom društvenom preobražaju koji će ukinuti klasnu vladavinu i stvoriti poredak jednakosti bez razlike na veru, nacionalnost i rasu.⁶

U opširnom članku, novembra 1912. godine, srpski socijalisti su pisali o radničkom pokretu u onom delu Makedonije koji je zauzela Srbija. Radnički pokret u tim krajevima jače se osetio početkom XX veka, a njegova prva manifestacija bio je štrajk obućarskih radnika u Bitolju. Socijalističke ideje su prodirale još pre proglašavanja ustava u Turskoj, a širili su ih ljudi iz tih krajeva koji su radili u Srbiji. Značajna činjenica za širenje socijalističkih ideja bilo je prodiranje socijalističke literature i "Radničkih novina" iz Srbije. Godine 1909. formirane su organizacije u Skoplju i Bitolju. Od tada se u Skoplju redovno proslavljao Prvi maj. Bilo je i sindikalnih organizacija (drvopreradivačkih, obućarskih, krojačkih i mešovitih) sa ukupno 285 članova. Značajnu ulogu imao je list "Socijalistička zora". U Bitolju je pored socijaldemokratske organizacije postojao i jedan mešovit sindikat. Pripadnici ovih organizacija bili su Srbi, Bugari, Grci, Turci, Šiptari i jedan Turčin. U ovim krajevima, kaže se dalje u članku, bilo je dosta zanatlija koji se proletarizuju. Industrija je bila slabije razvijena. U Kumanovu je postojao jedan parni mlin, a u Skoplju preduzeće.⁷

Na vanredni kongres Druge internacionale, održanom u Bazelu, 11-12 (24-25) novembra 1912. godine, SSDP nije mogla da pošalje svog predstavnika, ali je zato Dragiša Lapčević uputio pozdravno pismo, koje je bilo pročitano prvog dana rada kongresa.⁸ U usvojenom anti-ratnom Manifestu ističe se da socijaldemokratske partije Balkana

imaju težak zadatak da se suprotstave imperijalističkim težnjama velikih sila i da se moraju založiti protiv obnavljanja starih neprijateljstava između Srba, Bugara, Rumuna i Grka, objavljujući nasuprot šovinizmu bratstvo balkanskih naroda.⁹

Prateći prilike u Makedoniji, "Radničke novine" su donosile dopise i o razvoju zemljoradnje. Tako dopisnik iz Skoplja javlja da je u okolini Tetova učinjen znatan napredak u razvoju zemljoradnje, zahvaljujući modernijem alatu koji je donošen iz inostranstva.¹⁰

Zainteresovanost Dimitrija Tucovića za Staru Srbiju i Makedoniju vidi se i iz pisma kojim je iz Resna 31. decembra 1912. godine tražio od Dragiše Lapčevića da mu pošalje dve knjige o Staroj Srbiji i Makedoniji od Cvijića i Hadži Vasiljevića. Takođe je tražio i knjige na srpskom, nemačkom i francuskom koje je nabavio posle Balkanske konferencije, a koje govore o istim pitanjima.¹¹ Januara 1913. Zdravko Todorović je pismom obavestio Tucovića da mu je knjige poslao.¹²

Svoj boravak u Makedoniji za vreme prvog balkanskog rata Tucović je koristio za upoznavanje prilika i naroda. Zato i kaže da je taj ratni pohod na Makedoniju za njega pravo studijsko putovanje. Prvo saznanje do koga je došao bilo je da su prilike u Turskoj mnogo teže nego što je mislio i da je pravo čudo da je takva država rasula i nasilja mogla da se održi. Makedonija je bila pretvorena u tamnicu, jer su se Turci bojali da ponovo ne dodje do ustanka.¹³

Iz sela Bukovika kod Prespanskog jezera, 23. januara 1913. godine, Tucović je pisao Karlu Kauckom iznoseći mu svoje gledište da je sa potiskivanjem Turske sa teritorije Makedonije nestao faktor koji je sprečavao zbližavanje balkanskih naroda, ali da su stvo-

reni uslovi za nove sukobe. Medjutim, time je, kaže on, omogućeno snažno razvijanje zajedničke akcije balkanskih socijalista.¹⁴

Uočavajući pravi položaj Makedonije u balkanskom ratu, srpski socijalisti su isticali da buržoaski "patriote", pod maskom oslobodjenja, nastoje da je što više opljačkaju, dok najbolji sinovi ginu ili umiru od kolere.¹⁵

Januara 1913. godine Dragiša Lapčević, Dušan Cekić, Toša Nestorović, štamparski radnik u Skoplju, Dušan Popović, Aca Pavlović i Sreten Jakšić, urednik sarajevskog "Glasa Slobode", boravili su u Skoplju tri dana. Dragiša Lapčević je pisao da je iznenadjen sa onim što je video u Skoplju, jer je vladao "potpuni militarizam". Pisao je detaljno i o zanatima, stanovništvu i industriji. Kad je reč o narodnostima, veri i školama, kaže Lapčević, navodeći reči Mihaila Cokova na Prvoj balkanskoj socijaldemokratskoj konferenciji u Beogradu, Makedonija je prava kaša od nacija. U ovom periodu, navodi on, Skoplje je imalo oko 80.000 stanovnika. Kad govori o razvoju socijalističkog pokreta u Skoplju Lapčević navodi Mesnu socijaldemokratsku organizaciju za koju kaže da ima stroge kriterijume prijema i da zbog toga ima svega 12 članova. Postoji i Prosvetno radničko društvo sa 8 članova, a od sindikalnih, drvodeljska organizacija sa 35, obučarska sa 40, krojačka sa 30 i mešovita sa 180 članova. Proslave Prvog maja su u Skoplju organizovane 1909, 1910, 1911. i 1912. godine, a izlazio je i dobro uređivan list "Socijalistička zora". U vezi sa ovim Lapčević zaključuje: "Našem pokretu u Skoplju otvaraju se sjajne perspektive. To sam video i zapazio opšteći sa radnicima i siromašnim stanovništvom, koji veliko uzdanje imaju u Socijaldemokratskoj partiji. Ona će se sa svoje strane postarati da nade koje su na nju polažu potpuno opravda, zalažući se za eksploatisane i potčinjene u smislu svoga programa i razvi-

jajući bez poštete i umora klasnu borbu".¹⁶

Srpski socijalisti su pratili odnos srpske vlasti prema Makedoniji. Tako su sa vidnom ironijom pisali da je u Skoplje došao Jovan Sevdic "Trpanac" da po nalogu vlasti "uredi varoš". Medjutim, radi se, kažu oni, o čoveku iz komitske bande Bogdana Radenkovića, pa je razumljivo da je u tom poslu vičan.¹⁷

Komentarišući vest da će Vrhovna komanda srpske vojske preći iz Skoplja u Niš, "Radničke novine" su izrazile čudjenje da je to i objavljeno. Iako vest nije bila tačna poslužila je za komentar da će, ukoliko se uskoro zaključi mir, trupe ostati i dalje u Skoplju da "pacificiraju teritoriju i da je brane od 'saveznika'.¹⁸

Sa porukom da bi srpska vlada morala da pomogne stanovništvu Makedonije, odnosno zauzetih krajeva, jer živi u strašnoj bedi, socijalisti pišu da se na svakom koraku vide izgladneli ljudi i deca, koji se ne libe da prose od srpske vojske. U Skoplju je skoro svakodnevna pojava rasprodaja kućnog nameštaja da bi se stanovništvo prehranilo. Česte su scene da turske žene sa decom prose. U Bitolju je, samo za sedam dana februara, umrlo 59 lica.¹⁹

Srpski socijalisti su koristili svaku priliku da istaknu potrebu stvaranja Balkanske federacije. Tako pišući u "Radničkim novinama" 1913. godine o značaju Soluna, oni kažu da se Solun može sačuvati za Balkan samo ako se ostvari Balkanska federacija u čijem bi sastavu i on bio. Balkan bi postao jedinstven ekonomski i politički organizam. Treba stvoriti i carinsku uniju kojom bi se obezbedila široka ekonomska oblast kao uslov za postojanje federacije.²⁰

Srpski socijalisti upozoravaju da je četnička akcija na teritoriji Makedonije u novim uslovima nemoguća, jer se više ne radi o zaostaloj Turskoj već o balkanskim državama - Srbiji, Bugarskoj

i Grčkoj, koje to ne bi dozvolile. Zato je i pomisao na takvu akciju ludost i mnogo je bolje, poručuju oni, da se radi na stvaranju Balkanske federacije.²¹

"Radničke novine" su se složile sa ocenom ruskog socijaldemokratskog organa "Luč" koji je pisao o posledicama prvog balkanskog rata. Izneta je otvorena kritika ruske buržoaske štampe koja ovaj rat naziva oslobodilačkim. U tom ratu je, međjutim, Makedonija pretvorena u pustinju i mora proći najmanje dvadesetak godina da bi bila ono što je bila pre rata. Ovaj takozvani "oslobodilački" rat u stvari je oslobodio Makedoniju od stanovništva, desetine hiljada Balkanaca od života i narodne mase od hleba.²²

Svoje neslaganje sa podelom Makedonije srpski socijalisti su izrazili i prenoseći članak iz "Rabotničkog vestnika" o tom pitanju. U njemu se kaže da rat ne dovodi do ujedinjenja balkanskih naroda, već upravo do podele. Podela Makedonije postaje razlog za nove sukobe između saveznika.²³

Iznoseći svoje mišljenje o situaciji koja će nastati posle prvog balkanskog rata, socijalisti smatraju da ne može biti prijateljske podele teritorija, jer je ona apsurdna utoliko pre što odmah radja uzroke za nove sukobe. Zato bi bilo najbolje kad bi nastala federacija balkanskih republika u kojoj bi Makedonija bila autonomna pokrajina. Na stvaranju ovakvog saveza utiče više okolnosti. Pre svega, ekonomska kriza koja će nastati posle rata koja bi se mogla podneti jedino u većoj ekonomskoj zajednici ostvarenoj preko carinske unije. Zatim, finansijske teškoće koje će neminovno nastati posle završetka rata. Opasnost od velikih sila takodje je jedan od razloga za stvaranje zajednice, jer bi ona bila jedina garancija odbrane pred njihovim aspiracijama.²⁴

U vreme pregovora za potpisivanje mira sa Turskom, posle prvog balkanskog rata, srpski socijalisti su poručivali: "prve sekun-

de mira treba da Balkan zateknu ujedinjen". JSDP je, kaže se dalje, neprekidno popularisala ideju Balkanske federacije pridržavajući se Rezolucije Prve balkanske socijaldemokratske konferencije. Ona je ustala i protiv vodjenja rata za rešavanje složenih odnosa na Balkanu, tražeći pravu Balkansku federaciju. Proletarijat Balkana je ovu ideju brzo prihvatio i video u njoj uslove za samostalan i nezavisan razvitak.²⁵

Prenoseći članak Mihaila Pavlovića o nacionalnom pitanju u Makedoniji, "Radničke novine" prihvataju stav da samo autonomna Makedonija, koju su i saveznici prihvatili, a kad je počeo rat na nju zaboravili, predstavlja rešenje za različite nacionalnosti na toj teritoriji. Jer, u protivnom došlo bi do apsurdnih situacija kad bi na pojedinim teritorijama koje bi pripale balkanskim državama bile potčinjene druge nacije.²⁶

Naslućujući pripremanje novog sukoba na Balkanu, povodom podela teritorije Makedonije, srpski socijalisti se, aprila 1913. godine, energično suprotstavljaju ovakvoj politici, naglašavajući da je to još jedna potvrda osvajačkog karaktera prvog balkanskog rata. Zato pozivaju vladajuće krugove balkanskih država "da ne idu ponovo u krv" već da pristupe stvaranju zajednice koja bi likvidirala neprijateljstva medju balkanskim narodima.²⁷

O ekonomskim izgledima Balkanske federacije pisao je "Radnički vestnik". Članak su u celosti prenele "Radničke novine". Balkanska federacija je potrebna svim balkanskim državama i ona bi predstavljala jednu opštu ekonomsku oblast, koja bi omogućila povećanje broja preduzeća i podelu kao i produktivnost rada. Balkanski narodi bi mogli da vode samostalnu ekonomsku politiku koja bi ih izvukla iz kolonijalne potčinjenosti evropskom kapitalu. Ona bi uticala i na snažan razvoj industrije i agrarne proizvodnje.

Prema tome ona je i sa ekonomskog aspekta neophodna.²⁸

Balkanskim ratom, pisali su srpski socijalisti aprila 1913. godine, otvoreno je Istočno pitanje i neće biti tako lako rešeno. Jer, i ako se izbegne medjunarodni sukob doći će do razračunavanja medju balkanskim saveznicima povodom podele Turske. To će, kad tad, dovesti do bratoubilačkog rata izmedju balkanskih naroda. Balkanska kriza je tek posle prvog balkanskog rata bila pretvorena u požar i trajeće sve dotle dok se ne ostvari osnovno opredeljenje socijaldemokrata - federacija balkanskih naroda koja bi omogućila ekonomsko, kulturno i političko grupisanje.²⁹

Sredinom maja 1913. godine srpski socijalisti su smatrali da je nastao pogodan trenutak da se nastavi sa partijskim radom u Staroj Srbiji i Makedoniji. Jer je još za vreme turske vlasti u tim krajevima socijalna demokratija imala svoje pristalice, rasturala novine i knjige, držala konferencije i zborove i imala svoje organizacije. Razumljivo je bilo da se za vreme ratnih operacija prekine sa takvom aktivnošću, ali to ne znači da su nestale i pristalice socijaldemokratije. Zato, pošto im prilike ne dopuštaju, morali bi nastaviti sa pojedinačnom agitacijom i pripremati se za nastavak rada. Dobar je primer socijalista u Skoplju koji su, uprkos zabrane, organizovali proslavu Prvog maja, a pošto su se socijalisti iz drugih mesta Makedonije javili drugovima u Beogradu iskazujući solidarnost, sasvim je razumljivo da se i svi ostali mogu pripremati za partijski rad. U ovom periodu, smatraju srpski socijalisti, treba pripremati teren za uspešno rasturanje "Radničkih novina" i ne bi trebalo da bude nijednog mesta u Staroj Srbiji i Makedoniji u kome se ne bi prodavale. "Kako naših drugova, kaže se dalje, svuda ima, to je njihova dužnost da živo nastanu oko rasturanja 'Radničkih novina'. Neka nadju i angažuju prodavce, neka ga kontrolišu koliko se on stara za njihov organ i neka

i sami nastanu da on dobije što više čitalaca". Tek kad "Radničke novine" prodru u te krajeve može se očekivati uspeh socijalne demokratije, koji je tako potreban balkanskim narodima.³⁰

Može se žaliti, kažu srpski socijalisti, što se Balkanski savez raspada, jer se ugušio u protivurečnostima rata u suprotnostima interesa onih koji ga čine. "Jer, deoba naroda i pokrajina i svadja oko toga sasušuju grane zajedničkog stabla, rudimentiraju ceo naš organizam". Medjutim, jedini izlaz za balkanske narode je sporazum, a ravnoteža snaga bi se obezbedila Balkanskom federacijom u kojoj neće biti opasnosti za nacionalne slobode.³¹

Razmatrajući situaciju na Balkanu, srpski socijalisti su, maja 1913. godine, pravilno isticali da je Makedonija jabuka razdora, jer svi na nju polažu pravo tvrdeći da je naseljena pripadnicima bugarske, grčke ili srpske nacije. Ona je, medjutim, kažu oni, mozaik nacija i u njoj žive Bugari, Srbi, Grci, Turci, Arbanasi, Kucovlasi i niz drugih slovenskih plemena, koja još nemaju nacionalne svesti. Taj se spor ne može rešiti dogod balkanske države imaju pretenzije na teritoriju Makedonije, što uostalom i sprečava da dodje do pravog saveza.³²

Suprotstavljajući se bilo kakvoj pomisli na rat između Srbije, Bugarske i Grčke za podelu Makedonije, "Radnik" u članku "Kao uoči rata" ističe da bi to bila propast za balkanske narode. Ako se podje od teritorijalnih zahteva onda nema kraja apetitima vladajući krugova ovih zemalja. Zato i postavlja pitanje zar je to bio cilj rata protiv Turske. Balkanski narodi se zalažu da Makedonija, Albanija i Trakija budu "ravnopravni članovi u federaciji balkanskih naroda, u federativnoj republici". Makedonija bi u toj zajednici bila slobodna i autonomna. Medjutim, ukoliko bi do rata iz ovih razloga ipak došlo, onda bi to balkanski narodi

morali iskoristiti da sruše monarhije i da stvore Balkansku republiku.³³

Srpski socijalisti, maja 1913. godine, postavljaju pitanje šta nam treba na Balkanu posle rasparčavanja Makedonije. Srbija i Bugarska se nisu rukovodile težnjom za oslobodjenje i ujedinjenje, već kapitalističkim interesima vladajuće buržoazije. Socijalisti smatraju da na Balkanu nema mesta za državnu i nacionalnu hegemoniju, jer je jedno takvo carstvo srušeno. Medjutim, i teza o ravnoteži na Balkanu koju postavljaju Srbija i Bugarska nije prihvatljiva u onom obliku koji nameću balkanske države, a to je teritorijalna pocepanost i status quo. Zato je nedopustivo da i dalje strepe braća od braće i da jedni drugima prave smetnje. Socijalisti jesu za ravnotežu, ali takvu koja se zasniva na nacionalnoj ravnopravnosti i ujedinjenju u Balkansku federaciju.³⁴

U članku "Dobri izgledi" "Radnik" piše o završetku prvog balkanskog rata. Mir između balkanskih država je neminovan, jer ukoliko bi se njihova zajednička borba protiv Turske i mogla razumeti i odobriti bilo bi nedopustivo da države zarate zbog nesaglašenih interesa i podele teritorije. Tek u uslovima mira može se razmišljati o ostvarivanju Balkanske federacije. Glavne kočnice za ostvarivanje ove federacije su postojanje dinastija, militarističkih interesa, kapitalističkih apetita na Balkanu i osvajačke težnje velikih sila. Za povezivanje balkanski naroda potrebno je stvoriti carinsku uniju koja bi ih povezala privredno, federativnu republiku koja bi ih povezala politički, narodnu vojsku koja bi im omogućila zajedničku odbranu, a širenje prosvete i demokratskih i kulturnih institucija omogućilo bi duhovno povezivanje. To znači da treba uspostaviti bratstvo, političko, privredno i duhovno sporazumevanje balkanskih naroda.³⁵

Svoj stav prema Makedoniji srpski socijalisti su izneli odgovarajući na pisanje lista "Narod", organa bugarskih "širokih" socijalista, povodom postavljenog pitanja čija će biti Makedonija. Suprotstavljajući se ovako postavljenom pitanju, srpski socijalisti pišu da je Makedonija u nacionalnom pogledu pravi mozaik, i ne može pripasti nekoj balkanskoj državi a da jedan broj tuđih nacija ne bude porobljen. U njoj nemaju većinu niti Srbi, Bugari, Grci, Turci, Arbanasi, ni Kucovlasi. Makedonija, smatraju oni, mora pripasti Makedoncima i ne može biti deljena izmedju balkanskih država. Ona treba zajedno sa Trakijom da dobije autonomiju i da bude ravnopravan član federacije balkanskih republika. Zato je važno da se nijedna socijaldemokratska grupa na Balkanu ne ogreši o ove principe i ne navuče na sebe moralnu odgovornost.³⁶

U opširnijem pismu od 5. juna 1913. godine iz Beograda, Dragiša Lapčević piše Dimitriju Tucoviću o sukobu izmedju Srbije i Bugarske za koji kaže da ima utisak da je privremeno otklonjen. U vladajućim krugovima Srbije postojalo je optimističko uverenje da će Srbija zadržati Kratovo, Veles, Prilep i Bitolj, a da će se Bugarskoj popustiti kod Djevdjelije. Interesantno je da Lapčević kaže da je njemu stalo da se rat završi, bez obzira kako se obavila deoba ovih teritorija, jer od te deobe se ne može imati nikakve koristi ukoliko se ne postigne zbližavanje na Balkanu. Ako tako ostane to može biti samo razlog za nove sukobe.³⁷

Nešto kasnije, u pismu Tucoviću iz Beograda, 7. juna 1913. godine, Lapčević piše da je saznao da bi Bugarska bila zadovoljna sa teritorijom od 3.000 kvadratnih kilometara južno od Velesa do Djevdjelije, a da Ovče Polje, Veles, Prilep, Bitolj i Ohrid ostanu Srbiji. I na kraju kaže: "Ako je tako - onda me čudi da to ovi naši ne usvoje".³⁸

Socijalisti su, juna 1913. godine, podsetili na svoje gledište, izneto pre početka prvog balkanskog rata, da se ne radi o ratu za oslobodjenje već o oslobadjanju od turskog ropstva, ali za podelu Balkana. Tada su bili izloženi riziku da budu proglašeni nepatriotama i izdajicama. Dogadjaji su potvrdili njihove stavove. Kasnije su nastavili sa istom energijom da se protive podeli Makedonije i Balkana, jer su narodnosti u Staroj Srbiji, Makedoniji i Trakiji tako izmešane da se nije mogla sprovesti bilo kakva pravedna podela. Ona, u stvari, ne bi smela da bude ni cilj već međusobno povezivanje balkanskih naroda.³⁹

Srpska socijalna demokratija je, odmah po izbivanju, dobro procenila karakter drugog balkanskog rata, koji je bio bratoubilački. Komentarišući načelo "Balkan balkanskim narodima" koje su balkanske države istakle na početku rata sa Turskom, socijalisti kažu da se u stvari radi o paroli "Balkan balkanskim državama", a ne balkanskim narodima. Jer, tek uništavanjem dinastija balkanski narodi mogu računati na borbu za ostvarivanje pune demokratije i devizu "Balkan balkanskim narodima".⁴⁰

Srpski socijalisti su tokom balkanskih ratova boravili u Makedoniji. Tako Pavle Pavlović obaveštava Tucovića pismom iz Užica, 29. juna 1913. godine, da je mobilisan i da će biti upućen u Skoplje, a Zdravko Todorović, pismom od 16. jula 1913. godine iz Kumanova da je iz Skoplja upućen u Kumanovo da radi u pošti. U Kumanovu je, kaže on, bilo 2104 lica bolesnih od kolere, a bilo je i više od 1500 ranjenih.⁴¹

Tokom vodjenja pregovora o miru u Bukureštu, posle završetka drugog balkanskog rata, srpski socijalisti su pisali da je osnovna dužnost balkanskih naroda dobijanje što većih političkih sloboda i prava i rad na zbližavanju, uklanjanju granica i stvaranju federa-

tivne balkanske republike, kao jedinstvene ekonomske i političke celine. U ostvarivanju toga cilja balkanski narodi ne bi smeli ni jednog trenutka da zaborave strahote rata, a osnovni zadatak socijalne demokratije bila bi borba za ostvarivanje jedinstva Balkana.⁴²

Povodom proslave desetogodišnjice Prvog kongresa SSSP i Glavnog radničkog saveza u Srbiji, 20. jula 1913. godine održan je i svečani zbor u Socijalističkom domu u Beogradu. Govorili su Nikola Veličković i Dragiša Lapčević. Usvojena je rezolucija kojom se osuđuje bratoubilački rat na Balkanu i traži stvaranje federacije balkanskih republika.⁴³

Posle balkanskih ratova srpski socijalisti vršili su analizu događaja. Tako je na zajedničkoj sednici Sindikalnog i Partijskog veća, avgusta 1913. godine, Tucović govorio da Makedonija posle tih ratova ne samo što nema slobode već nema mogućnosti da preživi. Vojske balkanskih zemalja za godinu dana nanele su više zla makedonskom stanovništvu nego cela turska vladavina. Interesi su radničkog pokreta, međjutim, da se o stanovništvu na jugu povede računa. Zato Tucović smatra da je neophodno da stanovnike tih krajeva treba prosvetiti i uvesti u radničke organizacije, a jedina istorijska naknada, koju bi ti narodi dobili za patnje koje su pretrpeli, jeste širenje socijalizma.⁴⁴

Stanje u socijalističkom pokretu posle balkanskih ratova analizirano je na zajedničkoj sednici Sindikalnog i Partijskog veća, održanoj u Beogradu 28. avgusta 1913. godine. O potrebi organizovanog socijalističkog rada u novopripojenim krajevima govorio je Dimitrije Tucović.⁴⁵

Položaj pripojenih oblasti posle balkanskih ratova bio je često predmet razmatranja socijalista. Dimitrije Tucović je pisao da uredjenje tih krajeva nije više samo pitanje tog stanovništva

već je u neposrednoj vezi sa celokupnim političkim životom u Srbiji. Jer, nije svejedno da li će tamo glavnu reč imati soldateska ili građanska uprava. Ne sme se dopustiti tendencija, kao posledica pobede i uspeha, da se stanovništvo novih krajeva pretvori u nacionalno roblje. Drakonske mere u tim krajevima otežavale bi normalan kulturni razvitak i onemogućavale razvijanje osnovne snage jednog naroda, demokratije i kulture.⁴⁶

U više nastavaka "Radničke novine" su objavile govor socijalističkog poslanika Triše Kaclerovića u Narodnoj skupštini 19. oktobra 1913. godine. On smatra da je žalosno što se narod tek posle završenih ratova može upoznati sa njihovim rezultatima, kad već nije rešavao da li ih treba voditi ili ne. Ne slažući se sa vladinom politikom da se putem ratova rešavaju ključna pitanja na Balkanu, on je naglasio da su socijalisti na vreme upozoravali da Balkanski savez, kako je stvoren, nije mogao biti garancija uspeha, jer su ga stvarale dinastije. On nije imao cilj da rešava nacionalno pitanje na Balkanu i položaj naroda, već je stvoren za deobu teritorija. I umesto da narode zbliži posle zajedničke borbe protiv Turaka, on ih je još više razjedinio uvlačeći ih u bratoubilačke ratove. Stvarni uzrok kraha toga saveza upravo je to što je počivao na želji za deobu teritorija i nacija na Balkanu. A radilo se u stvari o podeli Makedonije. Zato Kaclerović postavlja pitanje šta je Makedonija i citira izjavu Nikole Pašića i pisanje vladinog lista "Samouprava" da je to teritorija na kojoj se ne može izvršiti razgraničenje po principu narodnosti, jer su one tako isprepletane da je nemoguće razgraničavanje. U Makedoniji ima Bugara, Srba, Grka, Rumuna, Turaka, Arnauta i Jevreja. Zato nijedna balkanska država ne bi mogla da ostvari svoju državnost na toj teritoriji. Nasuprot borbi za podelu teritorija, socijalisti traže

medjusobno zbližavanje naroda na Balkanu i ujedinjenje privrednih i kulturnih snaga u jednu celinu. Istinski Balkanski savez bio bi zasnovan na privrednom, političkom, kulturnom i vojničkom jedinstvu. Jedina garancija pravilnog rešenja nacionalnog pitanja je u savezu slobodnih balkanskih republika.

Medjutim, narod u novim krajevima nije dobio slobodu; za njega važi specijalna uredba, on je samo promenio gospodara. Režim u tim krajevima nimalo nije demokratski, već reakcionaran. Time se konačno dovode u pitanje i svi motivi za vodjenje ratova protiv Turske, jer je očigledno da se radi ne o oslobadjanju, već o potčinjavanju.⁴⁷

U ratnom dnevniku, koji je vodio za sve vreme boravka u Makedoniji, Tucović je izneo ne samo prvorazredna svedočanstva o događajima, već i stavove prema bitnim pitanjima položaja i razvoja makedonskog naroda. Nastojao je da odgovori na pitanje kako su nastajale nacionalne grupe u Makedoniji, navodeći ilustrativan primer domaćina Andona Joleta, sa kojim je vodio razgovor i koji kaže da je Grk, a ne zna grčki. Ako bi se na osnovu etnografskog porekla, kaže Tucović, zaključivalo o nacionalnoj pripadnosti pogrešilo bi se "jer se nacionalna i etnografska granica ne poklapaju". Kako je makedonski narod bio ekonomski i politički potčinjen u Turskoj, postojali su povoljni uslovi za delovanje propagandi balkanskih država, koje su na veštački način želele da stvore pripadnike svoje narodnosti. Zato se i događalo da skoro celi krajevi prelaze iz jedne narodnosti u drugu kao iz jedne pariže u drugu, što je u stvari rezultat propagandnog delovanja, a ne nacionalnog opredeljenja.

Uvažavajući doprinos Jovana Cvijića izučavanju Balkanskog poluostrva i stavljajući mu primedbu da nije mogao sve pojave dijalektički da shvati, Tucović je ipak prihvatio Cvijićevu teoriju

o makedonskim Slovenima kao flotantnoj narodnoj masi, koja ima etničku predispoziciju da postane Srbima ili Bugarima. Pod istim uslovima to opredeljenje bi dalje zavisilo od kulturnog i političkog stanja, koje je bilo pod snažnim uticajima propagandi Srbije i Bugarske. Do toga perioda bilo je očito, kaže Tucović, da su Bugari imali prevagu u propagandi. Ali tako nametnuto nacionalno osećanje nije predstavljalo čvrsto opredeljenje koje se ne bi moglo promeniti, kao što se i dešavalo. Interesantan je Tucovićev zaključak da će nacionalna budućnost Makedonaca zavisiti od njihove političke sudbine. Ovo gledište će on još jednom ponoviti u dnevniku, ističući da slovensko stanovništvo Makedonije nije ni bugarsko ni srpsko, ali da je razlika između Srba i Bugara vrlo mala, pa će politička sudbina određivati i nacionalnu budućnost Makedonaca. Zato bi bugarsko-srpska federacija sa nacionalno-etnografskog stanovišta bila jedino ispravno rešenje. Makedonija bi, pri tome, bila spona između ta dva naroda, a ne jabuka razdora.

Razmatrajući položaj Makedonije i Stare Srbije u ovom sukobu, Tucović je želeo da pronikne i u uzroke njihovog zaostajanja u odnosu na ostale oblasti. Jedan od prvih uzroka je feudalna zaostalost Turske, drugi je bio njena izvanredna sposobnost da ugušuje narodne pobune ili pokrete za oslobodjenje, a treći prodiranje kapitalizma u Tursku. Mladoturski pokret nije stvorio povoljnije okolnosti za oslobadjanje potčinjenih naroda. Zato je u Makedoniji i Staroj Srbiji stalno bilo vrenja i pokreta, ali revolucije nije bilo. No, činjenica da se stanje moglo popraviti samo oslobodjenjem naroda, uticalo je na Turke da budu još obazriviji i uporniji. Umesto revolucije, za balkanske države je izlaz bio rat.

Makedonija je na Balkanskom poluostrvu bila centralna oblast koja je povezivala Moravsko-vargarsku dolinu sa Solunom. Balkanskim

ratovima, pak, Makedonija se deli i postaje jabuka razdora medju susedima. Turska vlast je bila prepreka grupisanju naroda na Balkanu, a Srbija i Bugarska su, zbog podele Makedonije, onemogućavale bilo kakvo zbližavanje. Balkanski rat može imati opravdanje ako bi se ostvarili zahtevi Rezolucije Prve balkanske socijaldemokratske konferencije. Ako je Solun prirodni završetak Moravsko-wardarske doline, a Makedonija balkansko jezgro za stvaranje jedne države, onda se ne može dopustiti da se to jezgro razbije.⁴⁸

Srpska socijaldemokratska partija je svoj stav o balkanskom pitanju vrlo koncizno ponovila u Deklaraciji podnetoj Narodnoj skupštini 15. maja 1913. godine, povodom ekspozea Nikole Pašića o balkanskoj politici. Zahtevajući da se mir zaključi što pre, SSDP je energično ustala protiv bilo kakvih neprijateljstava između balkanskih naroda. Posebno je istakla potrebu bratske ljubavi medju njima i zajednički stav socijaldemokrata svih balkanskih zemalja i Turske o ujedinjenju balkanskih naroda u federaciju balkanskih republika, koja bi omogućila povezivanje svih nacija i nacionalno konstituisanje. Balkansko poluostrvo, kao mozaik nacija, ne može podneti nikakvu deobu i zato socijaldemokrati objavljuju rat ratu i pozivaju na mir medju narodima, šaljući bratske pozdrave proleterima Balkana.

Ove stavove ponovila je SSDP i u izjavama u Narodnoj skupštini 1. i 17. juna 1913. godine. Podsetila je na upozorenja koja je davala u vezi sa prvim balkanskim ratom, koji neće dovesti do nacionalnog oslobodjenja potčinjenih naroda i koji će biti razlog za nove sukobe između balkanskih zemalja oko osvojenih teritorija. Zato je odlučno protiv eventualnog novog rata za podelu Makedonije.⁴⁹

Podsećajući se na stanje koje je nastalo u Bosni i Hercego-

vini posle aneksije i na reagovanje SSDP, Dimitrije Tucović to upoređuje sa situacijom u novim krajevima posle balkanskih ratova. Bezobzirani sistem brutalne pljačke karakteristika je novog režima u tim krajevima, gde je nasledjen verski i nacionalni antagonizam. Srpska buržoazija se plaši stanovnika novih krajeva. Zato socijalna demokratija misli da novi režim neće obezbediti miran i slobodan privredni i kulturni razvitak naroda u novim krajevima. Jedino demokratski režim, koji će omogućiti slobodu svih stanovnika bez obzira na veru i narodnost, može da dovede do federacije balkanskih naroda.⁵⁰

Javljaajući se pismom iz Bitolja 15. decembra 1913. godine Dimitriju Tucoviću, Aca Pavlović ističe da je socijalistički pokret u Bitolju do tog perioda bio slab, a naročito posle konferencije održane decembra 1910. godine u Solunu, zakazne radi osnivanja jedinstvene socijalističke partije Makedonije, kada delegat iz Bitolja nije krenuo, jer je bio sprečen. Posle toga je pet do šest socijalista otišlo u Ameriku i Bugarsku, a ostali su se pasivizirali. On se žali da su ljudi na koje ga je uputio Dušan Cekić, ili postali pristalice režima ili su "daleko od socijalizma" (kao što su Živić, Maksim Milošević, učitelj Očević, T. Naumović), a bilo je i "bugaraša". Zato Pavlović predlaže da se oni uopšte ne angažuju, jer bi više štetili nego koristili pokretu. U ovakvoj situaciji, smatra on, treba početi sa radnicima i to bez velike buke. "Socijalizam ne sme ovde početi sa treskom i larmom niti postati bauk, koji će od početka odagnati ove i inače plašljive ljude". Obećao je Tucoviću da će pisati o režimu u ovim krajevima i o privredi Bitolja i okoline.⁵¹

Vlada Srbije je sve pripremila, pišu socijalisti, da od siromašnog naroda u Novoj Srbiji izvuče sve što se može izvući. Uve-

deni su monopoli koji od tih krajeva očekuju veliku dobit, postavljeni su poreznici, koji su već dobili precizna uputstva za prikupljanje prihoda. Planirano je podizanje fabrika duvana i palidrvaca u Skoplju, solana i magacina za gas u Solunu i drugo. Zato socijalisti s pravom pitaju šta bi bilo kad bi tako brzo podizali u novim krajevima škole, bolnice i druge ustanove koje bi poboljšale život narodu, šta bi bilo da se odmah pristupi rešavanju agrarnog pitanja i da se podiže kulturni nivo stanovništva.⁵²

Prateći stanje u Makedoniji posle balkanskih ratova srpski socijalisti su vrlo dobro uočili i analizirali odnos političkih partija Srbije prema novim krajevima. One će pokazati svoju pravu vrednost, upravo odredjujući svoj odnos prema statusu tih krajeva. Najpre se pošlo od odnosa militarističkog režima prema Staroj Srbiji i Makedoniji koji nije štedeo reči u izlivima sentimentalnosti prema stanovnicima ovih krajeva, da bi posle njihovog pripajanja pokazao svu svoju brutalnost i nesposobnost za rešavanje krupnih problema u Makedoniji. Vladajuća, pak, Fuzionaska partija je smatrala da se svi problemi mogu rešiti sprovođenjem birokratske samovolje koja je imala najpuniji izraz u Uredbi za nove krajeve, koja, u stvari, predstavlja pretvaranje Ustava u policijsku uredbu. I Naprednjačka partija, ukoliko se i zalaže za jednakost stanovništva u Srbiji i novim krajevima, zalaže se za jednakost u ropstvu, a ne u slobodi. To je pokušaj da se režim nesloboda i apsolutizma preko Makedonije vrati i u Srbiju. Liberalna stranka ne može da se oslobodi od šovinističkog slepila u odnosu na Makedoniju. I najzad, Samostalna partija, ukoliko se uopšte može smatrati opozicionom, nije reagovala na zavodjenje režima nasilja u Makedoniji, svodeći svoje zahteve na traženja pogodne ličnosti za rešavanje ovog pitanja.⁵³

Sve do izbijanja prvog svetskog rata 1914. godine bilo je dosta vesti iz Makedonije. Takve su i dve vesti januara 1914. godine o početku predavanja u skopskoj gimnaziji i vest da učiteljska škola nije još mogla da počne sa radom zbog prisustva vojske.⁵⁴ Najviše su stizale vesti iz Skoplja. Tako je pisano da će početi uredjenje Skoplja koje treba da dobije sabornu crkvu, univerzitet, opštinski dom, narodno pozorište, okružno načelstvo, tri gimnazije, učiteljsku školu, bolnicu i drugo.⁵⁵ Donoseći kratku vest o Uredbi o naseljavanju, koja je bila u pripremi, "Radničke novine" se pitaju koje li će odredbe ona sadržati kad poziva mnoge Srbe da se vrate iz Amerike i da potroše svoju uštedjevinu, a posle bi morali da ostanu.⁵⁶

Iz Bitolja socijalisti Aca Pavlović i Rista Hristić, povodom Desetog kongresa SSDP 1914. godine pišu da je osnovna potreba balkanskih naroda mir i stvaranje jedne ekonomske i političke zajednice na celom Balkanu, ujedinjenjem naroda u slobodnu federativnu republiku. "Neka naša partija, jedini borac za ovu ideju današnjim kongresom krene ovu ideju napred, zagreje mase i približi njeno ostvarenje. Pod tim značenjem podrazumevamo rad kongresa, predstavnike naše i drugih partija. Kličemo sa juga Srbije Živela Socijalna Demokratija".⁵⁷

Deseti kongres SDP bio je zakazan za 8-10 (21-23) novembra 1913. godine. Tucović je trebalo da podnese referat "Balkanski rat i balkanska federacija". Kako je kongres zbog sukoba na srpskoalbanskoj granici bio odložen Tucović je podneo referat na IV sednici Desetog kongresa, održanoj 31. januara (13. februara) 1914. godine, pod izmenjenim naslovom.

Analizirajući stanje posle balkanskih ratova on kaže da se zbliženje naroda na Balkanu može očekivati samo ako Srbija u novim

krajevima garantuje slobodu i nacionalnu jednakost i ukloni ekonomske i političke granice. Medjutim, Srbija u novim krajevima od nacionalnih manjina stvara većinu, a "Makedonija je prostrana kosturnica, ali te kosti nisu kosti izginulih narodnih revolucionara na kojima se zasniva uvek sloboda, već kosti vojnika, dece i staraca, pomrlih od bolesti koje su došle posle varvarskog prolaza pet armija, a iz takvih kostiju ne niču ruže slobode i demokratije, već samovlašća i reakcije!" Dužnost je socijalne demokratije da traži pravo jednakosti za nacionalne manjine u Makedoniji i da zahteva nacionalnu ravnopravnost za makedonsko stanovništvo, sa jasnim uverenjem da Makedonija nije ni srpska ni bugarska, već naseljena raznim narodima kojima treba dati jednaka prava.⁵⁸

Deseti kongres SSDP je iz Skoplja najpre pozdravio Vojislav Manojlović, a nešto kasnije i Stojan Divlev (koji se potpisao kao Divljević). Pored njih kongres je sa uzvikom "Živela socijalna demokratija" pozdravilo i nekoliko drugova iz Skoplja, kako su stavili u potpisu. Iz Kočana je uputio pozdrave dr Popadić, a iz Soluna Mariana, Benaroj i Isak.⁵⁹

U Rezoluciji Desetog kongresa SSDP, donetoj 31. januara 1914. godine, preneti su stavovi izneti u referatu Dimitrija Tucovića. Energično se ustaje protiv vanrednog stanja u novim krajevima i zahteva da se uvede režim pune demokratije koji će obezbedjivati stanovništvu mir, slobodu, ravnopravnost i zajednicu, bez obzira na rasne, nacionalne i religiozne razlike. Na kraju rezolucije upućen je poziv radničkim pokretima ostalih balkanskih zemalja da se zalažu za privredno i političko zbližavanje i stvaranje federacije demokratskih narodnih republika na Balkanu kao i da se obnovi rad balkanskih socijaldemokratskih konferencija.⁶⁰

U Beogradu je, 4. februara 1914. godine, održana sednica

Sindikalnog veća na kojoj se govorilo o predstojećim sindikalnim skupštinama, o čemu su bliža uputstva dale "Radničke novine". Posebna pažnja je poklonjena obnavljanju starih i osnivanju novih radničkih organizacija u Makedoniji i njihovom uključivanju u radnički pokret Srbije. Agitacija je počela već u proleće 1913. godine. U Skoplju je 18. aprila 1913. i pored zabrane organizovana prvomajska proslava. Za vreme prvomajske proslave 1914. godine u Skoplju su obnovljena četiri pododbora, koji su se uključili u odgovarajuće strukovne sindikalne saveze. Do polovine maja 1914. godine u Skoplju i Velesu radilo je oko 15 pododbora.⁶¹

Socijalisti su pisali u "Radničkim novinama" o teškom položaju naroda kočanskoga kraja, koji je posebno bio opljačkan i mučen za vreme balkanskih ratova. Srpska vlast, koja je uspostavljena u ovom kraju, bila je za skoro sve Makedonce gora nego turska, ali to nikako nisu smeli da iskažu. Inače stanovnici ovog kraja, osobito hrišćani, vrlo su radni i trezveni, ali o nekakvim slobodama se ne može govoriti. Zato su cinici svi oni koji tvrde da je ovaj narod oslobođen od ropstva.⁶²

U "Radničkim novinama" su se, dosta često, pojavljivali dopisi iz Skoplja, potpisani pseudonimom "Argusovo oko", koji vrlo dobro iznose pojedina pitanja o položaju Makedonije i razvoju radničkog pokreta. U članku "Proširivanje i sužavanje" dopisnik piše o širenju Srbije posle balkanskih ratova koje je donelo mogućnost povećanja buržoaske eksploatacije. Medjutim, na drugoj strani bila su sužena mnoga prava koja su radnici imali u vreme turske vladavine. Tako su u vreme Turaka radnici imali svoju organizaciju, list "Socijalističku zoru", i sindikate, a posle balkanskih ratova imaju samo dužnosti i povećane obaveze. Na kraju piše da će za sledeće brojeve "Radničkih novina", koje su se takodje širile u ovim

krajevima, pisati detaljnije o svim pitanjima.⁶³

Kad je pisao o ekonomskoj krizi u Novoj Srbiji dopisnik "Argusovo oko" ističe da su na Makedoniju navalili mnogi koji su počeli da ispituju stanje, ali pod zaštitom korumpiranih policajaca i problematičnih inspektora. Ekonomska kriza u ovim krajevima javila se i kao posledica rata, ali su je ubrzali i mnogi liferanti, zatim policajci i najzad činovnici. Narod, medjutim, stisnutim pesnicama u džepove čeka trenutak da zbací sramni režim ropstva koji je zaveden posle balkanskih ratova.⁶⁴

Još jednim dopisom javlja se "Argusovo oko" i piše da pravo na udruživanje u novim krajevima, odnosno u Makedoniji, nije obezbeđeno. I dok je, na primer, dozvoljeno da budu otvorena predstavništva industrijske i trgovačke komore, nije dopušteno da se otvori filijala Radničke komore. Takodje nisu uvedene ni odredbe Zakona o radionicama. Zato radnici novih krajeva treba da se bore za pravo na udruživanje i koaliciju.⁶⁵

Početkom aprila 1914. godine objavljena je vest u "Radničkim novinama" da se vrše pripreme za proslavu Prvog maja u Skoplju.⁶⁶ Posle brižljivih priprema, tokom kojih su razradjeni detalji i usvojen program, 16. aprila (stari kalendar) održan je javni skup u Skoplju na kome je govorio Dragiša Lapčević. Već sutradan održane su skupštine i obnovljen je rad partijske i sindikalne organizacije, izvršen upis članova i izabrane uprave. Prvomajska manifestacija počela je sa oko 316 radnika da bi se kasnije broj povećao na 814. Trajala je celog dana.

U Velesu radnici nisu uspeali da organizuju proslavu, ali je njih dvadesetak organizovalo izlet na kome je govoreno o Prvom maju. Značajno je da su ih sutradan posetili Dragiša Lapčević i Dušan Cekić. Dogovorili su se o oživljavanju i obnovi radničkog po-

kreta i, vrlo brzo posle toga, obnovljene su partijska i sindikalna organizacija. Radnici u Kavadarcima nisu uspjeli da organizuju proslavu Prvog maja, ali su poslali pozdravni telegram drugovima u Skoplju.⁶⁷

Partijska organizacija Skoplja, pododbori krojačkih, metal-
skih, drvodeljskih i kožarsko-preradjivačkih radnika uputili su
pozdrave svojoj beogradskoj braći povodom Prvog maja. Iz Bitolja
su, slaveći praznik rada, pozdrave proletarijatu koji će borbom
doneti politička prava i stvoriti uslove za razvijanje socijalis-
tičkih ideja, uputili Aca Pavlović, Rista Hristić, Dragiša Andri-
jašević i Kosta Stevanović. Iz Svetog Nikole, sa Ovčeg polja, re-
volucionarne pozdrave je poslao Djordjević. A uzvikujući "Živela
balkanska federativna republika", iz Velesa se oglasila Veleška
radnička grupa. Sa istim uzvikom i objavljujući rat ratu iz Štipa
se javio Vlada Diskić.⁶⁸ U čast istog praznika u Skoplju je bilo
pripremano obnavljanje i pododboru gradjevinskih, kelnerskih, mli-
narsko-pekarskih i drugih radnika.⁶⁹

Prvomajske pozdrave uz povik "Živela socijalna demokratija!",
iz Velesa su uputili drugovima u Srbiji Milan Marković, učitelj,
Vujica Mojsilović, Jagodinac, Voj. Belović, šofer, Stamenković,
trgovac i Stojanović, gradska akušerka. Iz Kočana su se javili
Popadić, Tasić i Diskić⁷⁰, a iz Štipa Miletić, Veljković, Antić
i Štetić.⁷¹

Aktivnost makedonskih socijalista bila je neprekidno praćena
u Srbiji i nastojalo se da se obeležavanjem skoro svake njihove ak-
cije upoznaju ne samo radnici već i srpska javnost. To je u isto
vreme bio i podstrek makedonskim socijalistima da nastave rad. Po-
sle dvogodišnje pauze aprila 1914. godine obnovljena je socijalde-
mokratska organizacija u Velesu. Srpski socijalisti su sa simpati-

jom primili obnavljanje rada ove organizacije i naglasili da će to biti primer ostalim organizacijama koje treba takodje da obnove rad.⁷² Zabeležen je i postupak vlasti u Skoplju koje su oduzele muzičke instrumente Radničkom društvu. To je bilo utoliko čudnije, kažu srpski socijalisti, što je to radničko društvo sa svojim muzičkom grupom postojalo još u vreme turske vlasti. Zato je sa odobravanjem primljen protest koji su kod vlasti uložili socijalisti Skoplja.⁷³ Jedna od aktivnijih bila je Mesna socijaldemokratska organizacija u Skoplju. Aprila 1914. godine bila je izabrana nova uprava, o čemu su bili obavešteni preko radničke štampe i srpski socijalisti. Predsednik je bio Dušan Cekić, Petar Djordjević (Petre Georgiev) sekretar, a Ilija Plavić (Ilija Plavev) blagajnik.⁷⁴

Samovolja srpskih činovnika u Makedoniji nije bila retka pojava. O tome svedoči i dopis iz Svetog Nikole koji govori o činovnicima kao novim eksploatorima, jer jedino znaju da globe i moralno upropašćuju narod sprovodeći svoju samovolju. Kako su upravo takvi činovnici i potrebni vladajućoj klasi, ističe se dalje, njihove zloupotrebe zvanično se i ne primećuju.⁷⁵

U dopisu o Velesu "Radničke novine" kažu: "Stanovništvo je Velesa lepo, otmeno, puno prirodne inteligencije i elegancije. Milina je pogledati omladinu, prijatno je posmatrati srčanu ostarinu, gane čoveka čistota i lepo vaspitanje mnogobrojne dece".⁷⁶ "Makedonac je okretan, velike privredne sposobnosti, žilav, izdržljiv, visoke prirodne inteligencije, poznaje svet i njegovu civilizaciju".⁷⁷

O Štipu je dopisnik pod pseudonimom "Putnik", maja 1914. godine, pisao da je prava karakteristika njegovog razvoja posle balkanskih ratova bilo naglo iseljavanje, pre svega Turaka, tako da se od 25.000 broj stanovnika smanjio na 14-15.000, a 1914. na oko

10.000 stanovnika. On dalje piše da ima najviše Bugara, zatim, Turaka i 100 jevrejskih kuća. Ina malo srpskih doseljenika koji drže po koju kafanu, berbernicu ili pekaru. Oseća se, međjutim, jak pritisak za srbiziranje i nasilno menjanje prezimena, koja su morala biti srpska, mada se, kako kaže, time nije menjalo i njihovo osećanje pripadnosti.⁷⁸

U Solunu je, piše on dalje, bilo 180 članova Partije, 2.000 članova u duvanskom savezu, 300 članova transportnih i obalskih radnika, 100 članova u savezu obučarskih i 45 u savezu tipografskih radnika i 300 članova Kluba radničke mladeži. "Naši drugovi sve uspešnije iskorišćuju nezadovoljstvo širokog stanovništva Soluna. I ako se usled velike ekonomske krize broj članova znatno ne podigne, ipak je svakoga dana sve veći broj onih, koji na našu Partiju gledaju kao na jednog izbavioca iz današnje teške ekonomske i političke bede". Zato i radnička klasa Soluna, piše dopisnik dalje, mora biti zainteresovana za uklanjanje svih granica na Balkanu i stvaranje federacije balkanskih republika.⁷⁹

Makedonski socijalisti su koristili svaku priliku da propagiraju socijalnu demokratiju. Tako je socijalista iz Velesa pod pseudonimom "Lafarg" iskoristio vest o požaru u jednoj privatnoj kući da kritikuje vlast i istakne njenu nesposobnost da interveniše i zaštiti građane. Međjutim, značajnije je to što je ovaj događaj iskoristio da pozove veleške radnike i građane da ojačaju socijaldemokratsku organizaciju i sindikat, jer je to jedina mogućnost da se nateraju opštinske vlasti da brinu o narodu.⁸⁰ Poziv radnicima da stupe u redove socijalne demokratije uputili su socijalisti i povodom pitanja koje su, maja 1914. godine, postavili ministru narodne privrede. Radilo se o odlaženju domaćih radnika u susedne zemlje na pečalbu i o teškim zloupotrebama koje

se u vezi sa tim vrše. Ponovo su naglasili da se protiv toga jedino može boriti socijalna demokratija.⁸¹

Rezultat ovakvog propagiranja socijalne demokratije i sindikalnog pokreta video se vrlo brzo. "Nema dana, piše dopisnik iz Tetova, a da neko ne dodje do nas da nas pita kome da se obrati da stvori organizaciju". Radnici u ovom gradu bili su upoznati sa socijalističkim učenjem, pre svega, preko onih koji su kao pečalbari boravili u susednim zemljama, a zatim i preko socijalističkih organizacija koje su već postojale u Makedoniji. Zato su i bili zainteresovani da se što pre obnovi organizacija.⁸² U Skoplju je maja 1914. godine bio obnovljen Sindikalni savez. Stojan Divljević (Divlev) bio je izabran za predsednika, Milan Marković, za sekretara i Ignjat Stojičić, za blagajnika.⁸³

Složenija situacija bila je u Djevdjeliji, koju dopisnik "Radničkih novina" navodi kao "južni deo današnje Srbije". U njoj su zastupljeni svi narodi Balkana, a najjači uticaj na slovensko stanovništvo imali su Grci i Bugari, prvi kulturnom delatnošću, drugi kamom. Što se, pak, tiče srpskih "nacionalnih propagatora", oni su tek u ovom periodu razvili svoju aktivnost.⁸⁴

U Skoplju je nastavljeno ubrzano jačanje radničkog pokreta. Krajem maja 1914. godine obnovljen je Savez kolarsko-preradjivačkih radnika čiju su upravu činili: Stojan Divljević (Divlev), predsednik, Djordje Mihajlović, sekretar, Nunko, blagajnik, a članovi su bili Tomo Stanković i Metodije Nikolović, dok su nadzorni odbor činili Apostol Nikolić, Pera Veljković i Tomo Ninović.⁸⁵

Put od Bitolja do Prilepa, ističe dopisnik "Radničkih novina", bio je najlepši, ali i najkrvaviji u Makedoniji. Prilep je, nasuprot Bitolju, imao razvijeniji privredni i trgovački život. U prilepskom srezu tri četvrtine stanovništva činili su hrišćani.

Medjutim, vladalo je ogorčenje prema režimu koji dopušta pljačku i korupciju. No, zaključuje dopisnik, u Prilepu postoje uslovi da se razvije radnička socijalistička organizacija. "Radničke novine" se rasturaju u malom broju, ali svaki broj prolazi kroz nekoliko ruku i one su najpopularnije novine u Prilepu. Slična situacija bila je i u Velesu. Zato Prilep i Veles pružaju najbolje uslove za širenje partijskog rada."I, najveći je greh, ističe se na kraju, one nekolicine drugova u Prilepu, što raspoloženje tamošnjeg sveta ne iskorišćuju za pravilnu i čistu socijalističku propagandu".⁸⁶

Jedan od razloga teškog stanja u Makedoniji i sporijeg obnavljanja rada radničkih organizacija bio je i taj što radikalna vlada Srbije nije u te krajeve uvela ustavni režim, čime je omogućila da uzme maha "militaristička mafija". Osudjujući ovakvu politiku, srpski socijalisti su otvoreno isticali da je radikalna vlada u Srbiji zaslužila vešala.⁸⁷

Tradicionalni kontakti makedonskih i srpskih socijalista povodom sastanaka, konferencija ili kongresa bili su nastavljani. Novi položaj Makedonije uslovio je stupanje njenih sindikalnih organizacija u strukovne sindikalne saveze Glavnog radničkog saveza Srbije. Tako je i bilo logično da Sedmom kongresu Glavnog radničkog saveza Srbije, održanom 25, 26. i 27. maja 1914. godine u Beogradu, prisustvuju i delegati iz Skoplja, Velesa i Prizrena.

Osma tačka dnevnog reda bio je referat Dimitrija Tucovića "Podizanje sindikata u novim krajevima", što je bilo jedno od najaktuelnijih pitanja za brže uključivanje radnika Makedonije, Sandžaka i Kosova u jedinstveni sindikalni pokret Srbije. Rukovodstvo

pokreta se suprotstavljalo načinu na koji su ovi krajevi bili priključeni Srbiji, ali činjenica da je Tucović podneo referat govori o važnosti pitanja. Zbog značaja referata trebalo je da se u celosti objavi u "Borbi", no to nije učinjeno zbog izbivanja prvog svetskog rata. Rukopis takodje nije sačuvan. Neki stavovi u vezi sa ovim pitanjem objavljeni su u jednom uvodniku "Radničkih novina" neposredno pred kongres. Organizovanju sindikata u novim krajevima bila je poklonjena velika pažnja i to se smatralo važnim zadatkom. Tucović je govorio o stanju privrede u ovim krajevima i o teškom položaju radnika kojima je trebalo pomoći. Rezolucija, koja je usvojena na kongresu preporučivala je svim organizacijama i drugovima da se angažuju u ovim krajevima, posebno na osnivanju pododbora, povereništava i veća u svim mestima gde to uslovi dopuste.⁸⁸

U rubrici "Iz unutrašnjosti i nove Srbije" bilo je 1914. godine čestih dopisa u "Radničkim novinama". U Leskovcu je bio organizovan štrajk tekstilnih radnika pa je savez fabričkih radnika poslao plakate i u Veles, kako bi obavestio radnike da se dolaze u Leskovac kao štrajkbreheri. Međutim, veleški načelnik je zabranio lepljenje plakata, što nije sprečilo radnike da usmeno obaveste ostale o štrajku u Leskovcu.⁸⁹

Preko "Radničkih novina" upućeno je obaveštenje da je u Skoplju obnovljen Pododbor centrale Saveza kelnerskih radnika i mole se kelneri koji borave u Skoplju i okolini da se jave. U upravu Pododbora izabrani su: Milan Kostić, predsednik, Mijajlo S. Aritonović, blagajnik, Milan Djordjević, sekretar, članovi Dragoljub Bošković i Mijajlo J. Jovanović. Nadzorni odbor: Božidar Ilić i Mijajlo S. Jovanović.⁹⁰

O prosvetnim prilikama u Novoj Srbiji govori se u dopisu

iz Bitolja maja 1914. godine. Konstatuje se da je Makedonija bila poprište borbi između pojedinih narodnosti, jer su se ukrštali interesi svih balkanskih država, koje su želele da od makedonskog stanovništva načine pristalice svoje narodnosti. U članku se, međutim, kaže da su Makedonci Sloveni sasvim blizu Srbima ukoliko to već nisu i postali, dok je jedan broj bugarska propaganda proglasila Bugarima. Interesantno je da pisac članka smatra da Srbi treba prosvetnom politikom da uklone tragove bugarske propagande i da se u srca tih ljudi, naročito omladine, usade srpska osećanja. Zato se i daje detaljan prikaz postojećih srpskih, grčkih i bugarskih škola i izvodi zaključak da srpskih škola ima najmanje i da su slabo opremljene, kao i da nema dovoljno nastavničkog kadra.⁹¹

Obeležavajući godišnjicu drugog balkanskog rata, Dimitrije Tucović je u članku "Godišnjica jednog zločina" pisao da su Srbija i Bugarska, zbog jednog dela zauzete teritorije, napravile kasapnicu desetine hiljada radnika. Činjenica da je Makedonija ostala u srpskim rukama bila je razlog da srpski šovinisti budu izuzetno srećni. Međutim, poraz Bugarske je u isto vreme i poraz Srbije, kaže Tucović, jer, borba između bratskih naroda je uvek bezumlje.⁹²

Vrlo oštro reagovanje uputio je preko "Radničkih novina" Petar (Georgiev, Ž.S.) protiv srpske šovinističke štampe i srpskih političara koji su godinama uveravali svet da su spremni da reše makedonsko pitanje, ali su se na kraju zadovoljili samo time da je Makedonija postala srpska. Za njih ne postoji agrarno pitanje i ponašaju se tako kao da tom narodu nije potrebna politička i ekonomska ravnopravnost. Zato radnici iz Makedonije pozdravljaju radnike Srbije i žele im uspeh u predstojećim izborima

za Narodnu skupštinu da bi mogli uspešno da vode borbu sa zajedničkim neprijateljem - turskim feudalizmom i srpskom buržoazijom.⁹³

Obaveštavajući čitaoce o pismu sa pedeset potpisa koje je iz Skoplja dobila redakcija "Radničkih novina", socijalisti još jednom ističu vrlo težak položaj stanovništva u novim krajevima, odnosno u Makedoniji, i kažu da je režim takozvanih oslobodilaca nenasnosniji od Hamidovog režima. Siromašnom svetu je onemogućen svaki otpor zato što bi bio proglašen bunom. Zato se socijalisti zalažu da se što pre ukine ovakav režim nasilja i pljačke i da se ti krajevi izjednače u svemu sa Srbijom.⁹⁴

Slična situacija bila je i u Velesu. Juna 1914. godine socijalisti govore o veoma teškom položaju stanovništva takozvanih oslobodjenih krajeva. Narod je živeo u bedi pa je otvoreno govorio da mu je gore sada nego ranije. Zato socijalisti javno iznose ove činjenice, bez obzira što će biti osudjeni od buržoaske štampe, koja ih je nazivala izdajicama nacionalnih interesa, jer, njihova borba protiv ekonomske pljačke i političke reakcije jedini je put oslobadjanju toga naroda.⁹⁵

Učitelj Mil. T. Tasić piše za "Radničke novine" o Gostivaru i okolini. U tim krajevima, kaže Tasić, često je sretao "Radničke novine", a posebno ga je iznenadilo kad je na vrh Suhe gore u jednom selu "do koga se jedino magaretom može doći" našao čoveka koji je primao i čitao "Radničke novine".⁹⁶

Balkanski ratovi pružili su priliku srpskim socijalistima da više nego do tada potvrde svoje stavove o rešavanju makedonskog pitanja. Bili su protivnici rata, suprotstavljali se podeli Makedonije, zalagali za njenu slobodu i autonomiju, pratili sudbinu makedonskog stanovništva, upoznavali evropsku i balkansku javnost sa namerama balkanskih zemalja. Srpski socijalisti

su ukazivali na osvajački karakter balkanskih ratova u odnosu na Makedoniju i ponovo isticali Balkansku federaciju kao jedino pravedno rešenje. Takodje su bili vrlo energični u osudi režima srpske vlasti u takozvanim novooslobodjenim krajevima. Ako su balkanski ratovi onemogućili održavanje već ustaljenih oblika veze, onda je period od njihovog završetka do početka prvog svet-skog rata pružio mogućnost da se oni nastave, s tim, što je Vardarska Makedonija bila sastavni deo Srbije, pa se i radnički pokret mogao razvijati pod direktnijim uticajem SSDP. Medjutim, srpski socijalisti su i u ovim prilikama nastavili sa saradnjom sa makedonskim radničkim pokretom na principima ravnopravnosti i jednakosti, što je potvrdio i Deseti kongres SSDP.

II. PERIOD PRVOG SVETSKOG RATA

Početak prvog svetskog rata znatno je uticao na dalju aktivnost SSDP. Srbija je 1914. i 1915. godine bila poprište ratnih operacija, pa je bilo i razumljivo da je prestao organizovan rad SSDP. "Radničke novine" su bile zabranjene do oktobra 1914. godine, a zatim ponovo sredinom 1915. godine. Socijalisti su bili mobilisani, medju njima i Dimitrije Tucović. Medjutim, nastavljajući antiratnu politiku, srpski socijalistički poslanici u Narodnoj skupštini Triša Kaclerović i Dragiša Lapčević delovali su vrlo aktivno. Tako je Dragiša Lapčević na vanrednoj ratnoj sednici Narodne skupštine u Nišu 18 (31) jula 1914. godine u deklaraciji izneo antiratni stav SSDP. Rat izmedju Srbije i Austro-Ugarske može da preraste u svetski, kaže Lapčević. Zato mu se socijalisti protive i žele mir. Srpska vlada je u dotadašnjoj politici napravila više grešaka. Prvo stavom da Balkan, odnosno Makedoniju treba deliti, čime je otvorila balkansko pitanje, a ratom protiv Turske nije uspela i da ga zatvori, što je bila druga greška. To je dovelo do treće greške, do bratoubilačkog rata izmedju Srbije i Bugarske, oko iste teritorije. Kad se tome doda agresivna srpska politika prema albanskom narodu i potpuna vezanost za Rusiju, onda je jasno da je upala u sličnu grešku da prihvati rat umesto mirnog rešavanja spora. Zato bi u ovakvoj situaciji jedino, kaže dalje Lapčević, puno jedinstvo izmedju balkanskih naroda bilo sigurna odbrana od Austro-Ugarske. Spas balkanskim narodima je u Balkanskoj federaciji i da ona u ovom trenutku postoji bila bi sigurna brana od svih imperijalističkih zahteva.⁹⁷ Socijalistički poslanici u Narodnoj skupštini glasali su protiv ratnih kredita, čime su pokazali izuzetnu zrelost, za razliku od predstavnika većine partija Druge internacionale, koji su podr-

žali rat odbacujući na taj način sve rezolucije i odluke usvojene na međunarodnim kongresima.⁹⁸

Srpski socijalisti su se, međutim, aktivno uključili u borbu za odbranu domovine. U prvoj godini rata poginuo je Dimitrije Tucović, što je bio veliki gubitak ne samo za socijaliste Srbije, već i za radnički pokret balkanskih zemalja. Zbog pojave šarlaha u Nišu oktobra 1914. godine, Lapčević se preselio u Skoplje gde je najmio zasebnu kuću. Dok mu je porodica boravila u Skoplju on je često putovao do Niša zbog zasedanja Narodne skupštine.⁹⁹

Analizirajući odnose velikih sila i Srbije prema Bugarskoj povodom pregovora o savezništvu u prvom svetskom ratu, "Radničke novine" dobro uočavaju sve aspekte zahteva Bugarske, koja je osetila priliku da ostvari svoj davnjašni cilj o priključenju Makedonije do Skoplja Bugarskoj. Nasuprot tome i interesi Srbije bili su jasni. Ona je želela izlazak na more i pošto je bilo dosta komplikovano da se to ostvari preko Jadranskog, ostaje Egejsko more, odnosno preko Makedonije. Socijalisti zaključuju da je najbolje rešenje da Makedonija ne pripadne ni Srbiji ni Bugarskoj, već da je potrebno da Srbija, Bugarska i Makedonija stvore privrednu, državnu i kulturnu zajednicu, koja će privući i ostale balkanske zemlje.¹⁰⁰

Danas je, kaže se u članku "Za Balkansku federaciju", napisanom decembra 1914. godine, više nego ikad ostvarljiva ideja Balkanske federativne republike kao ekonomske i političke zajednice balkanskih naroda.

Pišući o položaju Makedonije "Radničke novine" oštro kritikuju kralja Aleksandra koji je jednom naredbom proglasio političku ravnopravnost novih krajeva sa starim. Na prvi pogled ovaj akt,

kaže se dalje, može da zavara jer su socijalisti od prvog dana osvajanja Makedonije tražili punu ravnopravnost za ovaj narod. Medjutim, u suštini je to jedna vrsta državnog udara i zato ovaj potez nazivaju militarističkom demokratijom, jer se ne može običnom proklamacijom menjati ustavni položaj naroda, pogotovu kad se zna da svu vlast imaju pre svega oficiri.¹⁰¹

Krajem 1914. godine, bez obzira na ratno stanje, srpski socijalisti su nastojali da nastave kontakte sa Makedonijom, što se ogledalo u nastavljanju slanja "Radničkih novina" u razna mesta Makedonije i boravkom pojedinih socijalista u Skoplju i drugim mestima. Tako je Miloš Timotić obavestio iz Niša Dragišu Lapčevića u Skoplju da po 30 primeraka "Radničkih novina" šalje u Veles na adresu Petra Arlebića. Takodje navodi da je, po ovlašćenju Lapčevića, poslao još 30 primeraka Ćirililu Ćamiloviću. U Kumanovo se "Radničke novine" šalju na adresu Babunskog. Medjutim, Dušan Popović je obavestio iz Niša Lapčevića da su novine iz Kumanova vraćene i da ne zna razlog. Nešto kasnije Miloš Timotić je potvrdio Lapčeviću da u Velesu po 30 primeraka lista prima i Ćamilović. Inače, kaže on, božićni broj "Radničkih novina" bio je štampan u 6.000 primeraka. Krajem 1914. godine Lapčeviću je Pavle Pavlović najavio dolazak u Skoplje. Miloš Timotić je, početkom 1915. godine, obavestio Lapčevića pismom da je dobio novac iz Velesa, a takodje i iz Skoplja 150 dinara. Dragiša Lapčević je tražio od Sofije Levi da mu pošalje "Radničke novine" od 5. oktobra 1912. godine, što ja ona i učinila, obaveštavajući ga o tome pismom. Lapčević se interesovao i za druge listove, pa je nastojao da ih dobije. Medjutim, Danica Krstić, supruga Jordana Krstića, piše iz Niša Lapčeviću da mu ne može poslati bugarske listove "Rabotnički vestnik", "Narod" i "Ljupta",

jer ih ne dobijaju redovno. Takođe kaže da u Kumanovo ne šalju "Radničke novine", jer ih niko ne traži.¹⁰²

Krajem 1914. i početkom 1915. godine ruski progresivni publicista Vasilij Vodovozov putovao je po Vardarskoj Makedoniji praćen od Trajana Živkovića, činovnika u vojnom presbirou Vrhovne komande Srbije. Tom prilikom je Vodovozov razgovarao i sa Dragišom Lapčevićem u Skoplju. Na pitanje da li se SSDP i u novoj situaciji posle balkanskih ratova zalaže za autonomiju Makedonije, Lapčević je istakao da se u programu Partije i dalje to predviđa, ali da on lično ne veruje da se to može realizovati. Mada se kao socijaldemokrata ne saglašava sa političkim režimom u Srbiji smatra da je, posle tolikih žrtava u balkanskim ratovima, nemoralno tražiti od Srbije da dâ autonomiju Makedoniji. Nasuprot tome on misli da je potrebno da balkanske države vrate sve oduzete teritorije Makedoniji, pa da tek tako ujedinjena ona dobije autonomiju u okviru Balkanske konfederacije. Ali to je, navodi on dalje, dosta teško u novonastaloj političkoj situaciji. Interesantno je da je na pitanje da li je stanovništvo Makedonije zadovoljno novim režimom Lapčević odgovorio da bi moralo biti zadovoljno, jer mu je zagarantovana lična i imovinska sigurnost. Jedino, kaže on, ne bi moglo biti zadovoljno poreskim obavezama.¹⁰³

Krajem februara 1915. godine održan je radnički miting u Sofiji na kome je u ime SSDP govorio Dragiša Lapčević, zajedno sa predstavnicima Rumunske socijaldemokratske partije i Bugarske radničke socijaldemokratske partije "tesnih". U rezoluciji koja je bila doneta na mitingu otvoreno se ustaje protiv rata i zahteva stvaranje Balkanske federacije.¹⁰⁴ Posle ovoga srpski socijalistički poslanici u Narodnoj skupštini uputili su interpela-

ciju predsedniku Ministarskog saveta zahtevajući mir i ujedinjenje Balkana.¹⁰⁵ Ističući kao zahtev bratstvo medju balkanskim narodima i socijalizam, i suprotstavljajući se militarizmu buržoazije, Dušan Popović je posebno pisao u prvomajskom broju "Radničkih novina" o tome.¹⁰⁶

Srpski socijalisti su pratili nastojanja Trojnog saveza da pridobije Italiju i Bugarsku za rat obećavajući im, pre svega, teritoriju Balkana. U isto vreme i Antanta je nastojala da ih privuče na svoju stranu. To cenjkanje na račun teritorija naroda Balkana izazvalo je reagovanje socijalista. Tako je Dragiša Lapčević zahtev Italije da dobije znatne teritorije jugoslovenskih naroda da bi ušla u rat na stranu Antante, što se i dogodilo, nazvao imperijalističkim. Italija je otvoreno pokazivala, kaže Lapčević, namere da preko Makedonije dodje do Soluna, ali faktičko izbegavanje spora oko teritorija bilo bi omogućeno stvaranjem Balkanske federacije koja bi obezbedila nacionalno grupisanje.¹⁰⁷ Osudjujući bugarske aspiracije na Makedoniju tokom pregovora za ulazak u rat, srpski socijalisti su ponovo istakli potrebu nacionalnog grupisanja i ujedinjenja Balkana.¹⁰⁸ Bratimljenje balkanski naroda i stvaranje Balkanske federacije tražili su socijalisti i u Manifestu mira, juna 1915. godine, koji su potpisali predstavnici SSDP, Rumunije, Grčke i Bugarske.¹⁰⁹ Ovaj manifest je prethodio Drugoj balkanskoj socijaldemokratskoj konferenciji koja je održana od 6. do 8. jula 1915. godine u Bukureštu. SSDP nije mogla da pošalje svoje predstavnike, ali je iz Niša uputila telegram u kome pozdravlja borbu za mir i izražava potpunu solidarnost sa svim balkanskim socijalistima u naporu za ostvarenje demokratske balkanske federacije.¹¹⁰

Bugarski "široki" socijalisti optuživali su u ovom periodu

SSDP za njeno tobožnje zalaganje da se Makedonija ustupi Bugarskoj. Interesantno je da ni bugarski "tesni" socijalisti nisu demantovali ovu tvrdnju "širokih". Zato je sekretar SSDP Dušan Popović vrlo energično reagovao u uvodniku lista "Budućnost", avgusta 1915. godine. Politika SSDP u odnosu na Makedoniju bila je jasna, kaže on. Ona se ne zalaže da se Makedonija ustupi Bugarskoj niti za podelu Makedonije, već za uniju svih balkanskih naroda.¹¹¹

Socijalistički poslanici Triša Kaclerović i Dragiša Lapčević glasali su u Narodnoj skupštini, 10. avgusta 1915. godine, protiv rezolucije kojom se odobrava vladina politika o podeli Makedonije, kako bi se pridobila Bugarska na stranu Antante. Oni su podneli deklaraciju u kojoj, umesto ratova, preporučuju mirno rešenje balkanskog pitanja i bratski sporazum balkanskih naroda koji bi živeli u jednoj demokratskoj federaciji. Kad se radi o Makedoniji socijalna demokratija je odlučno protiv njenog prisajedinjavanja bilo kojoj balkanskoj državi, već je potrebno da kao geografska i ekonomska celina bude član Balkanske federacije. Takav sporazum bi bio jedini uslov mira.¹¹² Izvršni odbor Medjubalkanskog socijalističkog biroa u Bukureštu ne samo što se saglasio sa ovom deklaracijom, već je usvojio i kao svoju zalažući se za federativnu balkansku republiku.¹¹³

Srpski socijalisti su morali, još jednom, da ponove stavove iz deklaracije odgovarajući na burno reagovanje bugarske buržoaske štampe. Tako u članku "Čija je Makedonija" u listu "Budućnost" oni pišu da Makedoniju nastanjuju razne narodnosti, od kojih nijedna nema većinu. Međutim, socijalna demokratija se uvek zalagala za samostalnost Stare Srbije i Makedonije zato što i etnografski i geografski ove pokrajine jedino mogu biti samostalne u

Balkanskoj federaciji koja bi bila garancija te samostalnosti.¹¹⁴ Početkom septembra srpski socijalisti ponovo, u istom listu, pišu o položaju Makedonije koja je meta grabljive politike Srbije i Bugarske.¹¹⁵ Makedonsko pitanje je tako postalo centralno pitanje razmatranja politike na Balkanu i približavanja sukoba između Srbije i Bugarske. No, bilo je jasno da ni Srbija ni Bugarska posle balkanskih ratova nisu dale slobodu makedonskom stanovništvu. Zato je težnja za slobodom kod Makedonaca jako izražena. Tu se, međjutim, više radi o socijalnom oslobodjenju, pa je i nacionalno pitanje pre svega socijalno.¹¹⁶

Posle iznenadnog napada Bugarske i ofanzive nemačke i austrougarske vojske u jesen 1915. godine Srbija je bila okupirana, a njena vojska se, uz velike teškoće, povukla preko Albanije na ostrvo Krf. Sledeće godine bio je formiran Solunski front i ratne operacije su nastavljene. Međjutim, delatnost srpskih socijalista u ovom periodu, bila je izuzetno otežana i uglavnom se svodila na pojedinačna istupanja. Zato se i moglo dogoditi da socijaldemokrati u takvim uslovima prihvate i neko mišljenje socijalpatriota. Socijalisti na Solunskom frontu i u emigraciji nisu mogli da predstavljaju ozbiljniju snagu.¹¹⁷

Aktivnost medjunarodne socijalne demokratije nije prestajala ni tokom vodjenja rata. Tako je bio poznat Cimervaldski pokret. Posle prve konferencije u švajcarskom gradu Cimervaldu 1915. godine, 24-30. aprila održana je konferencija u Kintalu, takodje u Švajcarskoj. Ovoj konferenciji prisustvovao je Triša Kaclerović, ali bez zvaničnog ovlašćenja Partije. U Švajcarskoj je ostao do juna, a zatim se vratio u Srbiju sa bugarskim pasošem.¹¹⁸ Kad je Nemačka tokom rata došla u povoljniji položaj u odnosu na Antantu podnela je, 12. decembra 1916. godine, ponudu za mirovne pregovore.

Antanta je to odbila, a takodje i socijalističke partije antantnih zemalja. Posle te ponude mira Kosta Novaković je u ime SSDP napisao memorandum. On se javlja sa Krfa 30. decembra 1916. dr Dragiši Djuriću u Nici obaveštavajući ga o ovom memorandumu i o nameri da ga pošalje savezničkim socijalističkim partijama (francuskoj, engleskoj i ruskoj). U njemu je izneo držanje Partije poslednjih godina u vezi sa ostvaranjem principa "Balkan balkanskim narodima" i o federaciji Balkana, kao i stav da mir ne bi mogao da bude trajan bez garantovanja pune slobode i nezavisnosti malih naroda podrazumevajući slobodan i ujedinjen srpski narod.¹¹⁹

Godina 1917. omogućila je pojačanu aktivnost medjunarodne socijalne demokratije, pa i srpskih socijalista. Februarska revolucija u Rusiji podstakla je želju za obnavljanjem rada Druge internacionale, a socijalisti su se uključivali u sve medjunarodne akcije povodom završetka prvog svetskog rata. Kod srpskih socijalista osetila se pojačana aktivnost na Solunskom frontu i u inostranstvu, pre svega u Francuskoj.

Voja Peković obaveštava pismom, marta 1917. godine, Kostu Novakovića da je tražio od Ministarstva narodne privrede odobrenje za obnavljanje rada Radničke komore. Pored sekretara predložio je i tri člana Komore, i to Dragutina Vilotijevića, koji se nalazio na Krfu u pekarskoj četi, Vidosava Trepčanina, koji je izbeglica u Solunu i Milana Ilića, narednika pri Automobilskoj komandi u Solunu.¹²⁰

Bili su pojačani kontakti i dopisivanja socijalista sa raznih područja. Tako Georgi Dimitrov piše Dragiši Lapčeviću iz Sofije, 9. juna 1917. godine, obaveštavajući ga da će mu lično Ilija Plavev doneti u Beograd 250 kruna kao pomoć od njega. Plavev je inače često putovao u Sofiju održavajući veze sa bugarskim "tesnim"

socijalistima.¹²¹

Prvi skup srpskih socijalista u emigraciji održan je aprila 1917. godine u Marselju kad je doneta odluka o obnavljanju Radničke komore i istaknuta ideja o obnavljanju političkog rada srpskih socijalista.¹²² Na osnivačkoj konferenciji u Parizu 9 (22) jula 1917. godine formiran je Odbor (Komitet) SSDP, koji će se pridržavati odluka medjunarodnih socijalističkih kongresa i kongresa SSDP. Doneta je i odluka o osnivanju Opšteg sindikata srpskih radnika u Francuskoj, koji je delovao pod zaštitom francuske Konfederacije rada, što je bio početak obnove sindikalnog pokreta Srbije.¹²³

Reagujući na stav učesnika medjusavezničke konferencije u Parizu, zakazane za 25. juli 1917. godine, da ne omoguće predstavnicima balkanskih zemalja da prisustvuju sa pravom glasa, već samo sa savetodavnim pravom, pogotovu kad se rešava o balkanskom pitanju, Odbor SSDP je uputio "Izjavu". To je bila prva izjava Komiteta SSDP o balkanskom pitanju koju je napisao Kosta Novaković. Komitet se protivi bilo kakvom prisvajanju teritorija u formi aneksije, stalne ili privremene okupacije i protektorata. Pozivajući se na odluke Socijalističke internacionale o pravu na slobodu i autonomiju, Komitet se zalaže za ostvarivanje Konfederacije balkanskih naroda poštujući pravo na samopredeljenje uz sprovođenje plebiscita, što bi otklonilo branu ka bratskom sporazumevanju naroda. Konfederacija balkanskih naroda obezbedila bi prijateljske odnose sa svim državama koje nemaju osvajačke namere.¹²⁴

Komitet SSDP u Francuskoj uputio je Izjavu o balkanskom pitanju glavnom organu Socijalističke partije Francuske "L'Humanité-u". Kosta Novaković piše iz Pariza 24. jula 1917. godine dr Dragiši Djuriću o ovoj Izjavi i ističe da nije naglašena autonomija Makedonije

već samo pravo samoopredeljenja za oblasti etnološke (etnički) sporne da se opredele slobodno. Pita Djurića da li se slaže sa tim. Izjava nije objavljena, jer Komitet nije bio priznat od Međunarodnog socijalističkog biroa.¹²⁵

Sredinom 1917. godine Kosta Novaković je na Krfu razgovarao sa predsednikom vlade Nikolom Pašićem. On mu je izložio gledište srpske socijalne demokratije o federaciji balkanskih republika u kojoj bi Makedonija i Albanija bile ravnopravni članovi.¹²⁶

U Solunu je 1917. godine izabran odbor od pet članova (ne zna se tačno kad je izabran) koji je trebalo da reprezentuje sve srpske socijaliste na Solunskom frontu i u Solunu. Činili su ga Milan Marjanović, tipografski radnik, Ivan Čolović, tipografski radnik, Svetozar Lazarević, učitelj, Milutin Živković, lekar, i Sava Muzikravić, suplent.¹²⁷

Dragutin Simonović u pismu iz Soluna, koje je uputio 26. avgusta 1917. godine Kosti Novakoviću u Pariz, kaže da je izbor ove petorice tekao u najnenormalnijim i najneželjenijim prilikama. Oni su sastavili memorandum namenjen srpskoj vladi, koji nije pronadjen, ali se može rekonstruisati po pismima Muzikravića. Očekivalo se od Komiteta SSDP u Francuskoj da traži od srpske vlade da ovu petoricu oslobodi vojne službe kako bi došli u Pariz da "pojačaju" rad. Međutim, od vojne dužnosti biće oslobodjeni samo Muzikravić i Čolović i oni će otići u Pariz.

U ovom pismu Simonović piše Novakoviću da su u Solunu pričali o Makedoniji. Usvojili su stav da je linija Morava-Vardar prirodna linija i da predstavlja delove jednog organizma. Takođe je zaključeno da istorijska i etnička prava srpske nacije u tom delu ne smeju biti ugrožena. On kaže da nije hteo da udje u odbor za pisanje memoranduma, jer je zastupao gledište da je Makedonija

apsolutno srpska i da ne treba u vezi sa tim biti pomorljiv kao dotada.¹²⁸

Mada srpski delegati nisu učestvovali na medjusavezničkoj socijalističkoj konferenciji u Londonu, održanoj 28. i 29. avgusta 1917. godine, na kojoj se raspravljalo o učešću na Štokholmskoj konferenciji, Komitet SSDP je, preko sekretara Socijalističke partije Francuske Pola Renodela, uputio svoju drugu izjavu konferenciji u Londonu. I u njoj članovi Komiteta zastupaju ideju Balkanske federacije koja bi omogućila konstituisanje nacionalnih celina.¹²⁹

Godine 1917. osetila se pojačana aktivnost srpskih socijalista na Solunskom frontu i u Solunu. Mogućnosti za organizovan rad bile su male, ali je bilo inicijativa, razgovora, kontakta i iznošenja mišljenja o aktuelnim pitanjima društveno-političkog položaja balkanskih naroda. U vezi sa tim odnosi između Srbije i Bugarske bili su u prvom planu, a makedonsko pitanje izuzetno aktuelno. Sava Muzikravić je tokom jula i avgusta 1917. godine pisao Kostu Novakoviću u Pariz iznoseći mu svoje i mišljenje grupe socijalista na Solunskom frontu o makedonskom pitanju. Ističući potrebu organizovanije aktivnosti srpskih socijalista za upoznavanje evropske i svetske javnosti sa pravim stanjem na Balkanu, Muzikravić detaljno analizira makedonsko pitanje i predlaže rešenje. Njegovo gledište, međjutim, puno je kontradiktornih stavova i nacionalističkog pristupa. Tako, na primer, on više puta navodi da se slaže sa partijskim opredeljenjem o potrebi stvaranja Balkanske federacije u kojoj bi Makedonija, kao autonomna, bila ravnopravan član. A odmah zatim kaže da je Rezolucija Prve balkanske socijaldemokratske konferencije o balkanskom pitanju samo teorijski postavila ovo pitanje kao jedan socijalistički

postulat i da je ostvarivanje Balkanske federacije u novonastalim uslovima nemoguće. Jer, centralno pitanje najnovijih odnosa je spor između Srbije i Bugarske. Dva bratoubilačka rata odložila su u nedogled, kaže Muzikravić, njihovo povezivanje i stvaranje Balkanske federacije. U nameri da nađe praktično rešenje balkanskog pitanja on nastoji da detaljnom analizom pojedinih elemenata dokaže srpsko pravo na Makedoniju. Tako dva puta ponavlja da su Turci oteli Makedoniju od Srba, a ne od Bugara, i da su je Srbi vratili od Turaka, a ne od Bugara. Drugi argument, koji navodi Muzikravić dokazujući srpsko pravo na Makedoniju, jeste postojanje velikog broja srpskih kulturnih spomenika u Makedoniji. Treći argument o etnografskoj pripadnosti stanovništva Makedonije je takodje kontradiktoran. Jer, kaže Muzikravić, etnografski je taj narod isto toliko srpski, koliko i bugarski, ali da ni Srbi ni Bugari ne mogu polagati pravo na njega, jer je Makedonija mozaik nacija. Na kraju, pak, on navodi da ipak zna činjenicu da većinu stanovništva čine Makedonski Sloveni i da to ne mogu biti ni Srbi, ni Bugari, ni Grci, Turci, Arbanasi, Vlasi i Jevreji. Medjutim, najčudniji mu je četvrti argument da je nemoguće primeniti princip samoopredeljenja naroda u Makedoniji zbog velikog broja pomešanih narodnosti.

Ne zaboravljajući već navedeni podatak o najvećem broju Makedonskih Slovena, on misli da i kad bi se sproveo plebiscit u Makedoniji stanovništvo bi se opredelilo za samostalnu Makedoniju. Mada bi to odgovaralo socijalističkom gledištu, jer bi takva samostalna Makedonija mogla da udje u Balkansku federaciju, ipak je to nemoguće, pa bi ona bila mnogo veće zlo nego kad je bila pod Turcima. Takvo rešenje, kaže on, ne bi odgovaralo ni socijalistima. Druga mogućnost, kao ishod plebiscita, bila bi da se

stanovništvo opredeli za Bugarsku. No, da li bi, postavlja pitanje, to bio i dokaz da je Makedonija bugarska. I pozivajući se na istorijske, kulturne, etnografske i jezičke elemente odgovara negativno. Bugari su samo jakom propagandom uspeli da stvore uporišta u Makedoniji, a posebno politikom bombe i komitskih četa. I umesto da osudi ovakvu propagandu, bez obzira da li je dolazila iz Srbije ili Bugarske, on se zalaže za organizovanu srpsku propagandu kao protivtežu bugarskoj. Insistirajući na praktičnom rešenju pitanja Makedonije predlaže da Makedonija pripadne Srbiji, a radi prijateljstva i dobrih odnosa da se Bugarskoj ustupe oblasti Štipa, Kočana i Radovišta. Jer, Srbija ne može dopustiti da izgubi Vardarsku dolinu koja je najvažnija ekonomska arterija tadašnje i buduće uvećane Srbije.

Nacionalistička zaslepljenost u rešavanju pitanja Makedonije bila je potvrđena i nudjenjem kompromisa za podelu teritorija samo da se postigne pripajanje većeg dela Makedonije Srbiji. Time je Muzikravić potvrdio i najveću kontradiktornost u ovoj analizi da se teritorija može deliti bez obzira na dokazivanje da je ona srpska. I mada je pisao da socijalisti prihvataju princip prava naroda na samoopredeljenje, odmah zatim ga negira na primeru Makedonije, tvrdeći da se u Makedoniji ne može sprovesti. Prvo, zbog toga što postoji mešavina nacija, drugo, što makedonski narod nema opredeljenu nacionalnu svest, treće, plebiscit bi možda omogućio stvaranje samostalne i nezavisne Makedonije, koja u tom trenutku nije potrebna, i četvrto, Srbi ne bi trebalo da prihvate plebiscit zato što je u Makedoniji bugarska propaganda bila jača i dugotrajnija od srpske. Na kraju Sava Muzikravić obaveštava Kostu Novakovića 21. avgusta 1917. godine iz Soluna da će svi ovi stavovi ući u poseban memorandum koji priprema grupa socijalista.¹³⁰

U drugoj polovini 1917. godine vrlo značajno je gledište o makedonskom pitanju koje su Dušan Popović i Triša Kaclerović izneli u Štokholmu.¹³¹ Oni su stigli u Štokholm 27. septembra (9. oktobra) 1917. godine. Kako je došlo do nesaglasnosti o održavanju konferencije Holandsko-skandinavski komitet je odlučio da objavi stavove pojedinih partija i zajednički manifest. Celokupan materijal bio je objavljen u knjizi "Štokholm", krajem 1917. godine. Takođe je, 10. oktobra 1917. godine, objavljen nacrt mirovnog programa u kome se, između ostalog, kaže da Solun treba da postane zajednička luka Srbije, Bugarske i Grčke, dok bi istočna Makedonija do Vardara pripala Bugarskoj.¹³²

Bugarski "široki" socijalisti (Janko Sakazov) uputili su organizacionom komitetu Štokholmske konferencije memorandum u kome su izneli mišljenje da je najpravilnije rešenje nacionalnog pitanja na Balkanu u odnosu na Bugarsku da se Bugarskoj ostave sve zemlje koje je njena vojska okupirala tokom rata. Tako bi cela Dobrudža pripala Bugarskoj. Tražili su, takođe, celu istočnu i južnu Srbiju, Kosovo, Metohiju i Makedoniju. (Granica prema Srbiji bi išla Velikom i Južnom Moravom, do ušća reke Toplice, na zapadu do Žljeba, Mokre Gore i Prokletija).¹³³

Nasuprot tome oni su u drugom memorandumu predložili da Srbija dobije izlaz na more, što bi usledilo posle ujedinjenja sa Crnom Gorom, Bosnom i Hercegovinom i Dalmacijom. Srbija bi, po njihovom predlogu, trebalo da dobije celu dolinu Vardara i izlaz na Egejsko more preko Soluna. Tako su prihvatili podelu Makedonije između Srbije i Bugarske linijom Vardara, što je bilo u suprotnosti sa partijskim opredeljenjima.¹³⁴

Povodom memoranduma koji su Popović i Kaclerović podneli Rusko-holandsko-skandinavskom komitetu 15. i 16. oktobra 1917.

Milorad Janković se iz Ženeve, 5. novembra 1917. godine, javlja Triši Kacleroviću u Štokholm i komentariše depešu u "Kölnische Zeitungu" u kojoj se memorandum naziva šovinističkim. On se ne slaže sa tom ocenom i smatra da se ne može nikako prihvatiti Makedonija kao zasebna država u Balkanskoj federaciji sa čime se, kako on kaže, složio i sam Kaclerović u pismu koje mu je uputio. On takodje misli da je takav predlog neprihvatljiv. Naročito mu se dopao zahtev da se uzme teritorija do Vardara.¹³⁵

O učešću na Štokholmskoj konferenciji Triša Kaclerović dosta opširno piše u svojim sećanjima. Jedno od glavnih pitanja koje je želeo da objasni bio je Popovićev i njegov stav prema makedonskom pitanju. To što su prihvatili status quo ante bellum, odnosno podelu Makedonije izmedju Bugarske i Srbije, samo je posledica tadašnje političke situacije. Naime, pretila je opasnost da Holandsko-skandinavski komitet prihvati gledište bugarskih "širokih" socijalista da Makedonija treba da se pripoji Bugarskoj. Međutim, ovde se ne radi o podeli Makedonije, kaže on, već o sporu izmedju Srbije i Bugarske. To, po njegovom mišljenju, nije ugrožavalo osnovno opredeljenje SSDP da se bori za stvaranje federacije balkanskih naroda u kojoj bi Makedonija bila ravnopravni član. Ovakav stav bio je samo trenutni izlaz iz situacije i suprotstavljanje bugarskim pokušajima. Interesantno je da Kaclerović tvrdi da je o ovom stavu govorio rukovodećim ljudima SSDP posle konferencije i oni su ga odobravali. Smatrajući da zauzeti stav u Štokholmu o makedonskom pitanju nije u suprotnosti sa partijskom politikom, Triša Kaclerović je i prilikom pisanja sećanja ostao pri tom gledištu.¹³⁶

I Dušan Popović je nastojao da objasni ovakav stav ističući da je to bilo reagovanje na izjavu Janka Sakazova da je Makedonija

bugarska zemlja, a pretila je opasnost da to Holandsko-skandinavski komitet i prihvati. On je naglašavao da to nije bio ultimatum već samo sugestija Komitetu, posle koje bi trebalo da se razvije diskusija.¹³⁷

Pobudjen neslaganjem Miloša Timotića sa njegovim stavom u Štokholmu, (pošto je Timotić bio član Glavne partijske uprave SSDP i potpisnik njegovog ovlašćenja za Štokholm), Popović je pisao Sofiji Levi 3. januara 1918. godine, jer nije bio siguran da će Timotić dobiti njegovo pismo. On kaže da su Triša i on u memorandumu istakli da je Balkanska federacija sa Makedonijom kao autonomnim članom jedino ispravno i moguće rešenje. Ali Balkanska federacija može biti samo plod jedne revolucionarne, u prvom redu, socijalističke borbe na Balkanu.

Medjutim, Popović postavlja pitanje šta da se radi sa Makedonijom, dok se to ne ostvari. Bugarska buržoazija i "široki" socijalisti istakli su zahtev da se cela Makedonija pripoji Bugarskoj. Smatrajući da pretila opasnost zbog opšte situacije da se ovakvo rešenje prihvati, Popović kaže da se postavljalo konkretno pitanje pripajanja Makedonije Bugarskoj ili status quo uz male korekcije. Pitanje, po njegovom mišljenju, nisu postavili srpski socijalisti već je ono tako već bilo postavljeno i iznudjivalo je odgovor. Kako nije bilo izgleda za mir koji bi obezbedjivao samoopredeljenje naroda bilo je izgleda samo za status quo sa izvesnim sporazumnim izmenama, mada je svestan činjenice da to nije socijalističko rešenje. On kaže: "Mi nismo tražili podelu Balkana ni Makedonije; ta je podela već stvorena; ona i protiv naše volje postoji...". Zato su, u stvari, oni bili protiv nove podele Balkana koja bi podrazumevala prisjedinjenje cele Makedonije Bugarskoj, što ne bi bilo dobro ni za Srbiju ni za Balkansku federaciju.

Popović ističe da u tom momentu zalaganje za Balkansku federaciju nije bilo moguće, jer je Janko Sakazov već istakao tezu o potrebi pripajanja Makedonije Bugarskoj. U tom slučaju bi se obezbedila njena hegemonija na Balkanu, a od Srbije bi bio oduzet onaj deo Makedonije koji joj je potreban za nezavisnu ekonomsku egzistenciju, pogotovu što bi bilo potrebno pretvoriti Solun u zajedničko balkansko pristanište. Zato im je, kaže savest čista jer su radili socijalistički. U post skriptumu, međutim, potpuno odbacuje autonomiju Makedonije van Balkanske federacije nazivajući je političkom besmislicom, jer bi to bila zavijena forma koja bi omogućila Bugarskoj da anketira Makedoniju ili bi bila večiti izvor sukoba na Balkanu za susedne balkanske države i za tu "nazovi državu, u kojoj ni jedna nacija ne bi imala većine".¹³⁸

Medjutim, svoj stav o makedonskom pitanju izneo je Dušan Popović ponovo već novembra 1917. godine kada je za teoretski organ austrijske socijaldemokratske partije "Der Kampf" napisao članak "Oko Makedonije". Opet je bio povod zahtev bugarskih "širokih" socijalista Holandsko-skandinavskom komitetu da se Makedonija pripoji Bugarskoj. Upuštajući se u analizu pojedinih elemenata u dokazivanju tvrdnje bugarskih "širokih" socijalista on nastoji da protivargumentima dokaže suprotno. Tako napada njihovo gledište da je opredeljenje makedonskog stanovništva za Bugarsku egzariju dokaz nacionalne pripadnosti. Naprotiv to je bilo više reagovanje na snažno delovanje Carigradske patrijaršije koja je sprovodila velikogrčku propagandu. Zato je prihvatanje Bugarske egzarije bilo više posledica bednog socijalnog i političkog stanja tog stanovništva nega manifestacija njegove nacionalne svesti. A ako bi se prihvatila činjenica da je verska pripadnost konstitutivni

element nacije onda se radi o pripadnosti samo jednoj hrišćanskoj religiji. Zato Bugarska ne može da na osnovu opredeljenja jednog dela makedonskog stanovništva za Bugarsku egzarhiju traži aneksiju cele teritorije Makedonije.

U analizi pak etnografske pripadnosti Popović zapada u nacionalistička razmatranja. Ako su opredeljujući faktori etnografske pripadnosti jezik, narodni običaji, narodno predanje, poezija i kulturni spomenici on zaključuje, prihvatajući tvrdnju Jovana Cvijića da su Makedonski Sloveni kolebljiva masa i da su skloni da postanu ili Bugari ili Srbi. Popović prihvata i tvrdnju Vatroslava Jagića da je makedonski jezik samo prelazni dijalekat između bugarskog i srpskog, da u Makedoniji ima viš srpskih običaja, kulturnih spomenika i predanja, nego bugarskih.

Ističući tvrdnju da su takozvane makedonske nacionalnosti stvorene isključivo jakom propagandom susednih država, on kaže da u njoj živi pet različitih etnografskih grupa, koje su podeljene na razne nacionalnosti. Zato Makedonija, tvrdi on, ne može pripasti nijednoj balkanskoj državi, pa je njeno rasparčavanje posle balkanskih ratova bila logična posledica ovakvog stanja. Jer, dolina Vardara bila je i ostala glavna politička, ekonomska i kulturna arterija celog Balkana. Medjutim, Popović ipak nastoji da iznese argumente kojim bi dokazao da je logičnija orijentacija Srbije na Makedoniju od bilo koje druge balkanske zemlje, zato što je dolina Vardara prirodni nastavak Moravske doline. Zastvorena na severu Austrijom, kaže on, Srbija je morala da usmeri svoje težnje prema jugu. Zato i misli da je poslednja podela Makedonije kojom je skoro cela dolina Vardara pripala Srbiji, bila i najlogičnija i najpravednija.

Na kraju Popović ipak zaključuje da bi se balkanski soci-

jalisti morali zalagati za jedinstvo Balkana i ekonomsko, političko i kulturno povezivanje u jednu federaciju demokratskih republika u kojoj bi Makedonija bila ravnopravan član.¹³⁹

Stav o neophodnosti podele Makedonije ponovili su Popović i Kaclerović i u otvorenom pismu bugarskoj vladi, novembra 1917. godine, koje je princ Firstenberg, diplomatski predstavnik Austro-Ugarske u Štokholmu, uputio ministru spoljnih poslova Austro-Ugarske grofu Černinu. Odgovarajući na optužbe bugarske vlade da se zalažu za hegemoniju Srbije na Balkanu oni ističu da su uvek bili, pre svega, za stvaranje demokratske federacije. Ponovo se protive, međjutim, organizovanju narodnog plebiscita u Makedoniji čime bi bila naneta nepravda Srbiji. Oni se saglašavaju sa status quo-om na Balkanu uz male ustupke Bugarskoj, čime su potvrdili još jednom gledište o nužnosti podele Makedonije, kao privremeno rešenje, do ostvarenja Balkanske federacije.

Nema potrebe posebno dokazivati da je ovakav stav Popovića i Kaclerovića bilo ozbiljno zastranjivanje i odstupanje od partijske politike u vezi sa makedonskim pitanjem. Jer, i činjenica da konačno rešenje ovog pitanja Holandsko-skandinavski komitet prepušta socijaldemokratskim partijama balkanskih zemalja to dokazuje.¹⁴⁰

Ovakvo gledište imali su i neki socijalisti u Srbiji. Tako Zdravko Todorović piše 6. jula 1917. godine iz Užica Lapčeviću u Beograd o makedonskom pitanju ističući da se u prvom svetskom ratu u vezi sa Srbijom sve okreće oko Makedonije i izlaska na more. Iako smatra da je Rezolucija Prve balkanske socijaldemokratske konferencije najbolje rešenje, ali se postavlja pitanje, kako kaže, da li je ona praktičan program ili programirani cilj srpskih težnji. Navodeći dva rešenja za Makedoniju - da bude srpska ili

bugarska ili da se podeli izmedju Srbije i Bugarske kaže da je prvo rešenje šovinističko, jer ona je zajedničko dobro Srba i Bugara po srodnosti elementa. Drugo rešenje je, po njemu, praktično i prihvatljivo bez obzira što ima karakter osvajačkog, ali se samo tako mogu izmiriti suprotni interesi. Ono bi moralo da dovede do zbližavanja Srbije i Bugarske, "jer Makedonac može biti i Srbin i Bugarin, ako se slobodno razvija i ako se njegove navike i osobine ne ugušuju nasilno". To je, u stvari, korak dalje od šovinizma i reakcije i od bugarske isključivosti. Rešenje o davanju autonomije Makedoniji je, kako navodi, najgore jer to bi još više pocepalo Balkan, a Makedonija bi postala jabuka razdora i razlog više za osvajački rat.

Upoređujući stav bugarskih socijalista prema politici bugarske vlade i srpskih socijalista prema politici srpske vlade u odnosu na Makedoniju, on smatra da su srpski socijalisti bili oštriji i odredjeniji u kritikovanju srpske politike u "novooslobođenim" krajevima od bugarskih socijalista.¹⁴¹

Interesantno je da se u ovom periodu jedino Komitet SSDP u Parizu suprotstavio ovakvom stavu Kaclerovića i Popovića. Aca Pavlović i Kosta Novaković su u pismu Dušanu Popoviću, 9. decembra 1917. godine, iskazali iznenadjenje zbog stavova iznetih u memorandumu o ratu i miru, zahtevajući poštovanje gledišta Partije, a ne prihvatanje stavova neutralnih socijalista koji su najgori i nesocijalistički.¹⁴²

Poslednja godina prvog svetskog rata bila je takodje ispunjena nizom akcija, istupanja i napisa srpskih socijalista povodom rešavanja makedonskog pitanja. Značajnu aktivnost pokazao je Komitet SSDP u Parizu. Tako je reagovao protestnim pismom povodom poznatog Vilsonovog programa od 14 tačaka, iznetog 8. janu-

ara 1918. godine, kojim se samo predviđa autonomija naroda u sastavu Austro-Ugarske.¹⁴³ Pismo je bilo upućeno predsedniku srpske Narodne skupštine Andri Nikoliću i izražavalo je neslaganje sa stavom da jedan deo jugoslovenskih naroda ostane u ropstvu.¹⁴⁴ Komitet SSDP, Opšti sindikat srpskih radnika u Francuskoj, Radnička komora i delegat Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine pozdravili su rezoluciju kongresa Laburističke partije u Notingemu, održanog 23-25. januara 1918. godine, kojom se predviđa da svaki narod ima pravo da raspolaže sobom, da obezbedi nezavisnost nacije i da se oslobode svi potčinjeni narodi.¹⁴⁵ U izjavi koju je uputio međusavezničkoj socijalističkoj konferenciji u Londonu, održanoj 20-23. februara 1918. godine, Komitet SSDP se, takodje, nije složio sa plebiscitom u Makedoniji, ali se energično suprotstavio i gledištu Kaclerovića i Popovića o podeli Makedonije. Zato ponavljaju da je neophodno stvoriti Balkansku federaciju sa nedeljivom Makedonijom kao autonomnim članom.¹⁴⁶

U prvoj polovini 1918. godine u Parizu je izlazio list "Budućnost" kao organ Komiteta SSDP i Opšteg sindikata srpskih radnika. Iznoseći svoje utiske o prvim brojevima lista, Emilo Gojković piše Kostu Novakoviću i izražava uverenje da će list prodreti i u Solun i biti prihvaćen od radnika, kojima su potrebne informacije. Navodeći napis o nacionalnom pitanju, on kaže da se stavovi u Krfskoj deklaraciji podudaraju sa stavovima socijalista. Tako se u ovoj deklaraciji pominje Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, kod socijalista Jugoslovenska republika, zatim, troimena kraljevina, kod socijalista Republika kao član Balkanske federacije, koja će omogućiti slobodu, bratstvo i jednakost u miru.¹⁴⁷

Ministarstvo vojno zatražilo je informaciju o širenju lista i o tome da li može da se rastura na Krfu i na Solunskom frontu. Ministarstvo unutrašnjih dela dobilo je podatke da list izdaju članovi Radničke komore i da su glavni saradnici: Kosta Novaković, suplent i Aca Pavlović, advokat. List se inače cenzuriše, a u pismu stoji da verovatno za list znaju Ministarstvo inostranih dela i Ministarstvo privrede. Po zapovesti ministra vojske ovo pismo je sa Krfa poslao načelnik štabni pukovnik M. Jovanović Ministarstvu inostranih dela, 20. februara 1918. godine.¹⁴⁸ Po pribavljenom izveštaju o karakteru lista ministar vojni general Bož. Terzić zabranio je, naredbom od 21. aprila 1918. godine izdatom u Solunu, donošenje i rasturanje lista na Solunskom frontu, Krfu i Bizerti, zato što piše protiv opštih interesa Srbije.¹⁴⁹

Bez obzira na zabranu list se ipak rasturao. Tako su kod Vljajka Tadića, obveznika obučarske čete pri Upravi vojne odeće, jednog od vidjenijih socijalista, nadjena 253 primerka ovog lista. Na saslušanju je rekao da je i ranije rasturao list počevši od broja 9, i izjavio da ga je dobijao od Avrama Benaroja, tipografa na radu u štampariji. Prilikom pretresa Benarojevog stana nadjena je znatan broj primeraka ovog lista koji je stizao preko francuske pošte. Ustanovljeno je da je Benaroj bio u vezi sa srpskim socijalistima jer je nadjeno dosta pisama i proglašenja, kao i spisak pretplatnika na "Budućnost". Ovaj izveštaj sačinjen je 26. juna 1918. godine u Solunu.¹⁵⁰

U Londonu je Dušan Popović, početkom 1918. godine, nastavio da piše o makedonskom pitanju. U časopisu "Nova Evropa" on je, 28. marta 1918. godine, objavio članak "Makedonsko pitanje", kao odgovor na kritiku koju je izrekao Krsta Rakovski povodom

njegovih stavova o Makedoniji.¹⁵¹ Popović je ponovio svoje gledište o makedonskom pitanju ističući njen izuzetan značaj za Balkansko poluostrvo i činjenicu da je naseljena velikim brojem nacionalnosti, kao i da je dolina Vardara prirodni produžetak Moravske doline. On navodi kao moguća rešenja makedonskog pitanja aneksiju cele Makedonije od strane jedne balkanske države, ili stvaranje autonomne makedonske države i najzad, privremenu podelu Makedonije koja bi delimično zadovoljila zahteva Srbije, Bugarske i Grčke, ali i pružila osnovu za stvaranje Balkanske federacije. Medjutim, prvo rešenje odbacuje, jer kaže da je to posledica bugarskih aspiracija na Makedoniju, drugo takodje smatra apsurdnim jer podseća na srednjovekovni partikularizam. Jer, u mozaiku nacija koje postoje u Makedoniji teško je govoriti o mogućnosti opstanka nezavisne države. Zato se on opredeljuje za podelu Makedonije sa uzajamnim ustupcima, s tim što bi Srbija uzela sve oblasti na desnoj obali Vardara i ostvarila vezu sa Solunom, a Solun bi bio zajednička svojina Bugarske, Grčke i Srbije. U suprotnom Srbija bi izgubila svoj razlog postojanja kao nezavisna država.¹⁵²

Medjutim, nešto kasnije Dušan Popović kritikuje nacionalistička zastranjivanja srpskih socijalista u Parizu, što se vidi iz pisma koje iz Londona, 4. aprila 1918. godine, upućuje slikaru Savi Popoviću. Socijalisti, kaže on, moraju shvatiti da nacionalizam i šovinizam predstavljaju veliku opasnost za radničku klasu i da se moraju boriti za oslobadjanje potčinjenih klasa putem revolucionarne borbe.¹⁵³

Sava Muzikravić piše iz Pariza, aprila 1918. godine, Radivoju Raduloviću u Sakuljevu i kritikuje Popovićev stav o nacionalnom pitanju. Kaže da se Dušan protivi akciji za nacionalno

ujedinjenje odnosno samoopredeljenje naroda, jer, kako ističe, to prvi svetski rat onemogućava. Rat, kako tvrdi Popović, ne donosi demokratske rezultate i koristi proletarijatu, a zaboravlja, kaže Muzikravić, na rat i rusku revoluciju. U isto vreme zaboravlja na svoj stav u vezi sa balkanskim ratovima koje je odobravao zajedno sa Kaclerovićem i smatrao da vode nacionalnom ujedinjenju. Zato se Muzikravić, pita mogu li oni svake godine da menjaju mišljenje.¹⁵⁴

Verovatno kritikovan od Koste Novakovića u vezi sa stavom prema Makedoniji Dragutin Simonović mu piše iz Ajačia, 1. maja 1918. godine, u Pariz i kaže da je on samo ponovio već poznate stavove da su Morava i Vardar delovi jednog tela koje grebeni Stare Planine, Vlasine i Rodopa odvajaju od istočnog suseda. Kao socijaldemokrati, smatra on, ne bi smeli dozvoliti drsko traženje sa istoka jer bi Srbija na jugu dobila svirepog i nečovečnog žandara u licu ekspanzivne bugarske buržoazije. Zato pasivnost u ovom pitanju ne bi smela da se dozvoli. O tome su, kaže dalje, rekli svoje mišljenje Tucović, Popović i Lapčević, a mogu se pitati i ljudi koji se bore u Makedoniji i sa Makedoncima.¹⁵⁵

Ministarstvu inostranih dela dostavljen je drugi deo članka Kaclerovića koji je objavljen u "Socijaldemokratenu" u Kopenhagenu, 25. juna 1918. godine. To je u stvari, ponavljanje stavova iz memoranduma objavljenog u Štokholmu 1917. godine. Pišući o potrebi ujedinjenja srpskog naroda sa svim Srbima koji se nalaze pod tuđinskom vlašću, on kaže da time nije šovinista jer konstatuje samo jedan fakt. Govoreći o balkanskom problemu smatra da se srpskoj državi moraju osigurati uslovi za ekonomski, kulturni i politički razvitak. U opredeljenju "Balkan balkanskim narodima"

Kačlerović podrazumeva ujedinjenje naroda na Balkanu u Balkansku federaciju. Samo na taj način se mogu rešiti sva teritorijalna pitanja medju balkanskim državama, na prvom mestu pitanje Makedonije. Makedonija bi u toj federaciji bila punopravna, autonomna zemlja zajedno sa Srbijom, Bugarskom, Grčkom i Albanijom. Tada bi ne samo Srbija već i ostali članovi federacije mogli da koriste ovu najvažniju oblast na putu ka Egejskom moru i Solunu. Pošto balkansko poluostrvo čini jednu ekonomsku celinu potrebno je da predstavlja i političku celinu i tada bi moglo da brani egzistenciju, slobodu i razvoj svih balkanskih naroda.

Medjutim, jasno je, kaže on, da se ova federacija ne može tako lako i brzo ostvariti. Potrebno je najpre prihvatiti ideju o zbližavanju balkanskih naroda parlamentarnim putem, štampom, literaturom i organizacijama, a potom ukinuti sve dinastije koje smetaju ostvarenju ovog cilja. Taj rad morao bi biti zasnovan na državnom sporazumu balkanskih država koji bi se razlikovao od onoga iz 1912. godine, koji je bio rezultat buržoaskih interesa.

Dok se, pak, ne ostvari Balkanska federacija Kačlerović misli da balkanske zemlje moraju biti potpuno složne po pitanju Makedonije. One moraju shvatiti da Srbija ne može bez mora, a do Egejskog mora može dopreti samo preko Moravsko-varždarske doline, koja mora pripasti Srbiji. Pri tom opet naglašava da ne napušta gledište o Balkanskoj federaciji kao što nije ni pristalica podele Balkana ni Makedonije. Ali ako socijaldemokratija ne može odmah ostvariti Balkansku federaciju ne bi smela dozvoliti da Bugarska dobije celu Makedoniju, jer u tom slučaju Srbija ne može opstati. Socijalisti su bili i protiv podele Makedonije u balkanskim ratovima i protiv status quo-a, ali je to postala činjenica koja se može promeniti samo stvaranje Balkanske federa-

cije.¹⁵⁶

Komiteta SSDP je pozivao Dušana Popovića da iz Londona pređe u Pariz i da se uključi u rad. Međutim, on je u odgovoru vrlo oštro reagovao na preuzimanje kompetencija Glavne partijske uprave SSDP od strane Komiteta i izneo je razlike u stavovima o prvom svetskom ratu, naglašavajući pogrešnu ocenu koju zastupa Komitet u vezi sa ovim pitanjem.¹⁵⁷

Tokom 1918. godine, nastavljani su, u granicama mogućnosti, kontakti srpskih socijalista, međusobno dopisivanje, susreti i organizovanje akcija, kao i kontakti sa makedonskim socijalistima. Početkom godine Miloš Trebinjac piše sa položaja Kostić Novakoviću u Pariz obaveštavajući ga da je bio u Solunu gde se sastao sa ostalim drugovima i da od tada održavaju dobre veze.¹⁵⁸ Međutim, već avgusta javlja Sava Muzikravić iz Pariza dr Dragiši Djuriću u Nici da je vlada počela da hapsi pojedine socijaliste u Solunu i da je vrlo teško sa njima komunicirati.¹⁵⁹ Iz voza na relaciji Niš-Leskovac, 8. avgusta 1918. godine, dopisnicom se Ilija Plavec javio Dragiši Lapčeviću u Beograd i obaveštava ga da putuje sa ženom Rozom i sinom Kočom u Sofiju na lečenje.¹⁶⁰

Svetislav Živković obaveštava iz Soluna 24. jula 1918. godine dr Dragišu Djurića u Nici da se nekoliko drugova dogovorilo da 1. septembra pokrenu časopis "Novi život". Pomogli su dr Z. Topalović, Miloš Trebinjac, Dragoslav Djordjević, dr Slavko Diklić, dr St. Z. Ivanić, pa traži od njega da pošalje neki rad. Časopis, međutim, nije pokrenut, jer je u septembru probijen Solunski front. Nije poznato ko je činio inicijativnu grupu za pokretanje časopisa.¹⁶¹

U izveštaju koji je 7. septembra 1918. godine uputio zastupnik ministra unutrašnjih dela, ministar finansija ministru

inostranih dela Stojanu Protiću govori se o skupu Makedonaca u Švajcarskoj koji je održan 12. septembra u Ženevi u prisustvu 14-15 lica. Inicijativu za ovaj skup dao je dr Kocarev iz Ohrida, docent na Ženevskom univerzitetu. On u Švajcarskoj boravi sa srpskim pasošem, jer je odbio bugarski. Cilj sastanka, po rečima Kocareva, bio je da se okupe Makedonci u Švajcarskoj i da se bore protiv podele Makedonije izmedju Srbije i Bugarske, odnosno za samostalnu, nezavisnu državu po principu samoopredeljenja naroda, s tim što bi sami Makedonci rešili kakvu bi državnu formu imali. Trebalo je da se izabere Komitet koji bi rukovodio ovim radom i predstavljao organizaciju pred vladama drugih zemalja. U Komitet je trebalo da udju Kocarev, dr Šajkanov, dr Morgalijan iz Skoplja i njegov brat (Jermeni), dva Turčina, dva Arbanasa, jedan Grk i Srbin Aleksandar Bojević, trgovac iz Tetova, koji je bio prisutan. Medjutim, do konačnog izbora Komiteta nije došlo, jer se konstatovalo da nisu dovoljno zastupljene sve narodnosti koje žive u Makedoniji i da se zato sazove drugi skup za izbor Komiteta, a da se dotle radi na okupljanju ostalih zemljaka. U izveštaju se ističe da je Kocarev poznat i ranije kao pristalica samostalne Makedonije koja bi bila član Balkanske federacije. Pismo je upućeno na Krf.¹⁶²

Probojem Solunskog fronta, kapitulacijom Bugarske septembra i Austro-Ugarske novembra 1918. godine, završene su ratne operacije u prvom svetskom ratu na Balkanskom poluostrvu. Na teritorijama koje je zaposela Srbija je organizovala vojno-policijsku vlast i komande mesta, a kasnije i civilnu i vojno-teritorijalnu vlast. Ona je nastavila sa politikom pretvaranja okupiranih teritorija u sastavni deo Srbije. Bugarska, kojoj ovo stanje nije odgovaralo, organizovala je jaku propagandu kako bi pridobila Var-

darsku Makedoniju, ali nije uspevala. Zato je počela da se zalaže za autonomiju Makedonije i ujedinjavanje sva tri njena dela. Medjutim, i u tome nije uspela.¹⁶³

Kosta Novaković piše iz Pariza, 10. oktobra 1918. godine, Dušanu Popoviću da je dobio akt Ministarstva narodne privrede kojim se nalaže Radničkoj komori da predje u Skoplje. Obaveštava ga da će to dosta teško ići jer su nespremni i da je neophodno da ponesu i štampariju.¹⁶⁴

Kosta Novaković je u pismu Dušanu Popoviću, 15. oktobra 1918. godine, tražio da mu pošalje svoje mišljenje o Makedoniji. On, pak, smatra da autonomija Makedonije može biti samo privremeno rešenje i da se treba zalagati za definitivno rešenje toga pitanja.¹⁶⁵

Pred sam kraj prvog svetskog rata srpski socijalisti u Francuskoj bili su dosta aktivni. Reagujući na italijansko zaposedanje Jadranske obale napisali su u Parizu, 6 novembra 1918. godine, zajedničku izjavu u kojoj se traži da jugoslovenski narodi mogu slobodno raspolagati svojim teritorijama, kao i povlačenje stranih trupa. Predlažu takodje stvaranje balkanske republikanske konfederacije koja bi kasnije prerasla u federaciju dunavskih zemalja.¹⁶⁶

Isto gledište o potrebi stvaranja zajednice, ovom prilikom jugoslovenske federativne republike, kao budućeg člana balkanske konfederacije, izrazila je po završetku prvog svetskog rata srpska omladina iz Pariza, 18. novembra 1918. godine, u apelu jugoslovenske socijalističke omladine u inostranstvu.¹⁶⁷

Neposredno posle završetka prvog svetskog rata, 1. decembra 1918. godine, po buržoaskoj koncepciji ujedinjenja stvoreno je Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca.

Krajem 1918. i početkom 1919. godine u zemlji je na inicijativu pojedinih članova SSDP počela da se obnavlja organizacija. Jedna od značajnih teškoća bila je i činjenica da veći deo socijalista još uvek nije bio demobilisan.

Novembra 1918. godine srpska socijalna demokratija je izdala deklaraciju u kojoj je osudila prvi svetski rat. U njoj se ističe da je dužnost radničke klase da stvori socijalističku internacionalu koja bi se aktivno uključila u pregovore za sklapanje mira. Nacionalno ujedinjenje, do koga su neki mali narodi došli, neznatna je cena za velike žrtve koje su podnete. Međutim, nacionalno ujedinjenje jugoslovenskih naroda, kaže se dalje u rezoluciji, dobiće pravu vrednost tek ujedinjenjem svih balkanskih naroda u federaciju balkanskih republika.¹⁶⁸

Na zaključnom kongresu SSDP, koji je održan 16. aprila 1919. godine u Beogradu, usvojena je rezolucija o držanju Partije za vreme rata, kojom se prihvata izveštaj Glavne partijske uprave sa svim rezervama iznetim u njemu. Pridržavajući se odluka Prve i Druge balkanske konferencije, kongres se odlučno izjašnjava za bratstvo balkanskih naroda i za federaciju balkanskih republika u kojoj bi Makedonija cela i nedeljiva bila ravnopravan član. Zato srpski proletarijat pruža bratsku ruku proletarijatu ostalih balkanskih država. Kongres se, takodje, ogradjuje od svih pojedinačnih mišljenja i stanovišta koja su zauzeta o balkanskom pitanju u vreme kad nije bilo organizovanog partijskog rada.¹⁶⁹

Srpski socijalisti su se i tokom prvog svetskog rata protivili bilo kakvim kombinacijama u kojima bi trebalo žrtvovati Makedoniju u interesu pobeđe Antante. Zato su, ističući imperijalistički karakter prvog svetskog rata, predlagali sklapanje mira pri čemu bi bila stvorena Balkanska federacija u kojoj bi Make-

donija bila autonomna, jedinstvena i nedeljiva. Neki, pak, srpski socijalisti su pokazali da i do tog perioda nisu raščistili sa pitanjem položaja balkanskih naroda, pa su, u odnosu na makedonsko, kao centralno pitanje na Balkanu, zastupali nacionalističke stavove. Bilo je, međutim, kolebanja i kod istaknutih vodja srpske socijalne demokratije koji su, pokazujući potpunu nesnalažljivost, odstupili od partijskih stavova i predlagali podelu Makedonije, kao privremeno rešenje. Ako se tome dodaju i socijalpatriotska istupanja nekih socijalista u inostranstvu, onda je jasno koliko je bilo teško, u ratnim uslovima, očuvati jedinstvenu orijentaciju socijalista. Međutim, vrlo je značajno da je posle završetka rata na zaključnom kongresu SSDP potvrdila svoje ranije stavove o Makedoniji osudjujući skretanja pojedinih socijalista.

Iako su organizovani oblici saradnje tokom rata bili onemogućeni ipak se održavaju pojedinačni kontakti socijalista, dopisivanje i rasturanje radničke štampe u granicama mogućnosti. Srpski socijalisti su se i u to vreme zalagali da se reši makedonsko pitanje.

III. DELOVANJE MAKEDONSKIH SOCIJALISTA OD POČETKA
PRVOG SVETSKOG RATA DO 1919. GODINE

Početak prvog svetskog rata izmenio je situaciju i u Makedoniji. Nije bilo mogućnosti za organizovano delovanje socijal-demokratskih organizacija i grupa. Međutim, aktivnost pojedinih socijalista nije prestajala. Tako je Dušan Cekić iz Skoplja često putovao u Niš u sedište Glavne partijske uprave SSDP. Prvih dana rata Dragiša Lapčević je došao u Skoplje. Tucovićeve srmt su zajedno oplakali Georgiev i on u kući Lapčevića. Posle toga je Georgiev otišao u Bugarsku. Za vreme boravka Dragiše Lapčevića u Sofiji, povodom održavanja zajedničkog mitinga sa bugarskim "tesnim" socijalistima, sreli su se na ulici dok je Lapčević bio u pratnji Blagoeva, Kirkova, Dimitrova, Kabakčieva, Kolarova i drugih. Lapčević se srdačno pozdravio i zagrlio sa Georgievim i rekao: "Pero, koliko sam mislio i brinuo kako ćeš preći granicu. Milo mi je što te vidim živog i zdravog!" Ostali su do kasno u noć u razgovoru. Posle toga bugarski "tesni" socijalisti su više angažovali Georgieva u radničkom pokretu. Georgi Dimitrov je tražio od njega da mu tumači neke reči iz "Radničkih novina", pošto je znao srpski.

Zdravko Todorović iz Užica 23. avgusta 1914. godine pismom obaveštava Lapčevića da će možda krenuti za Skoplje. Ukoliko krene, Lapčević bi trebalo da piše Dušanu Cekiću da mu pomogne. On se spremao da ide na komisijski pregled u Valjevo, a zatim najverovatnije u djačku četu u Skoplje.¹⁷⁰

Krajem 1914. godine Kosta Novaković je boravio u Skoplju. Članovi glavne partijske uprave SSDP takodje su često posećivali Skoplje. Triša Kaclerović je preko ovog grada iz Soluna nabavljao hartiju za štampanje "Radničkih novina". Štampanje u Nišu,

posle kraćeg prekida, "Radničke novine" su i dalje stizale u Makedoniju.¹⁷¹ List "Budućnost" koji je počeo da izlazi 1915. godine takodje se širio i u Makedoniji. U Skoplju je Dragiša Lapčević, maja 1915. godine, napisao članak o položaju malih naroda koji je bio objavljen u "Radničkim novinama".¹⁷²

Početkom prvog svetskog rata srpske vlasti su mobilisale i znatan deo Makedonaca, medju kojima je bilo i socijalista. Kako za njih rat protiv Austro-Ugarske nije bio ono što i za Srbiju neki se nisu odazivali pozivu, a jedan broj je pobjegao u Bugarsku.¹⁷³

Boraveći u Skoplju, Dušan Cekić se 10. avgusta 1915. godine obratio Ministarstvu narodne privrede Srbije da mu odobri uvoz sto vagona svežeg groždja iz Grčke u Srbiju. Ministarstvo narodne privrede mu je 18. avgusta izdalo uverenje da može obaviti uvoz i obraća se Ministarstvu inostranih dela da dostavi grčkoj vladi francuski prevod ovog uverenja i da se založi da se Dušanu Cekiću, trgovcu iz Skoplja, odobri ovaj uvoz. Ministarstvo inostranih dela uputilo je telegram sa Pašićevim potpisom srpskom poslaniku u Atini Balugdžiću da kod grčke vlade izdejstvuje odobrenje uvoza. Pašić je ponovo intervenisao telegramom 9. septembra 1915. interesujući se šta je sa odobrenjem izvoza. Balugdžić je uspeo da kod grčke vlade izdejstvuje odobrenje za izvoz i o tome telegramom obaveštava Ministarstvo inostranih dela 13. septembra 1915. Ministarstvo inostranih dela obavestilo je 18. septembra 1915. godine pismom iz Niša Generalni konzulat Srbije u Solunu da je Dušanu Cekiću odobren izvoz groždja iz Grčke i priložilo overeni francuski prevod odobrenja koje mu je izdalo Ministarstvo narodne privrede, a odobrila grčka vlada. Generalni konzulat u Solunu je istog dana, 18. septembra 1915. godine, izvestio Načelstvo Okruga

skopljanskog o ovome i teži da se o svemu obavesti Dušan Cekić, kao i da mu se preda francuski prepis uverenja.¹⁷⁴

U jesen 1915. godine bugarska vojska je okupirala Makedoniju i stvorila Makedonsku vojno-inspekcijsku oblast. Mogućnosti za obavljanje bilo kakve aktivnosti bile su isključene, jer je Makedonija bila uže ratno područje. Kontakti su mogli da se obavljaju samo između makedonskih vojnika u 11. makedonskoj i 1. sofijskoj diviziji, u okviru bugarske vojske.¹⁷⁵

Dušan Cekić je dolaskom bugarske vojske bio interniran u Leskovac, ali se već sledeće godine javlja iz Skoplja. Risanović Jovanović piše iz Beograda Lapčeviću u Skoplje 27. marta 1915. godine i na kraju mu poručuje da pozdravi D. Cekića, i kaže: "Znam kako mu je bilo da napusti društvo kod Vardara".¹⁷⁶

Dušan Cekić piše iz Skoplja kumu Lapčeviću u Beograd 22. januara 1916. godine i obaveštava ga da je dobro i da su dobro i ostali drugovi: Pera Jovanović, knjižar u Skoplju, Stana supruga Dušanova, Ćazim Halil, knjižar i štampar iz Skoplja, Stojan Divlev pisar u selu i Petar Georgiev vojnik u artiljeriji. Ilija Plavev je takodje dobro. Trajko Palankaliev je sada činovnik. Bio je berberski radnik u Velesu, a radio je i u Skoplju i bio član Mesne socijaldemokratske organizacije. Lapčević je često svraćao u njegovu radnju dok je 1914/15. stanovao u Skoplju. Kasnije se Palankaliev iz političkih razloga odselio u Bugarsku. Cekić traži od Lapčevića da mu piše na bugarskom ili nemačkom jeziku. Pozdravlja ga i od Jordana Šurkova iz Velesa koji je bio član organizacije u Skoplju i od "Bizmarka" tj. Aleksandra Martulkova. Zamolio ga je da pozdravi Dušana Popovića, Miloša Timotića, Luku Pavićevića i Voju Petkovića. Obaveštava ga da su u Skoplje stigla tri broja "Rabotničkog vestnika", i dalje kaže: "Svi Skopljani

žale što nisi ostao ovde". Na poledjini pisma pozdravili su ga Jordan Šurkov i Ilija Plavev. Adresu je Cekić napisao na bugarskom.¹⁷⁷

Iz pisma koje je Cekić napisao 18. marta 1916. iz Skoplja Lapčeviću u Beograd saznajemo da je to odgovor na njegovo pismo. Cekić piše da ga je rat zatekao u Leskovcu i da je posle pada Leskovca došao u Skoplje gde je kuću zatekao u redu. Šurkov je izašao iz zatvora, Ilija Plavev je "postao krupan buržoa, ali je uvek dobar socijal-demokrat". Trajko Palankaliev je visok činovnik, a Petre Georgiev će doći na odsustvo. Petar Alčev, stolar, jedan od najistaknutijih veleških socijalista, sada je u Velesu, a takodje Aleksandar Martulkov, Jane Dimitrijević, pekar, nalazi se u Skoplju, putovao je i radio u Austriji i Nemačkoj. Lapčević se sa njim družio 1914/1915. godine.¹⁷⁸

Ilija Plavev se javlja iz Paraćina 17. jula 1917. Lapčeviću u Beograd i piše da se nalazi u Paraćinu i da je pre toga bio u Leskovcu kod Dušana Cekića i Pere Jovanovića, knjižara iz Skoplja. Dogovorili su se da sakupe nešto pomoći i da pošalju Dragiši. Obaveštava ga da mu je pre mesec dana poslao 250 kruna.¹⁷⁹

Završetkom prvog svetskog rata i obnavljanjem predratne Srbije za "nove krajeve" nije bila ukinuta specijalna uredba (ukinuta je tek 15. avgusta 1919. godine), što je trebalo da onemogući delovanje naprednih snaga u Makedoniji. Medjutim, već oktobra 1918. godine štrajkovali su obučarski, kelnerski i krojački radnici. Krojački radnici su uspeali da skrate radno vreme na 10 časova, a obučarski i kelnerski da povećaju nadnicu. Na posebnom zboru oni su zahtevali demobilizaciju i povlačenje savezničkih vojnika sa teritorija koje drže. Do kraja novembra u Skoplju, Velesu, Prilepu, Kumanovu i Tetovu okupljale su se grupe socija-

lista. Počele su pripreme za obnavljanje organizacija. Pri povratku iz Pariza u Skoplju su kratko boravili i predstavnici Radničke komore. To je uticalo na ubrzaniji rad socijalista za obnavljanje organizacije. U Skoplju je organizacija bila obnovljena 9. februara 1919. godine. Za predsednika je bio izabran Dušan Cekić, a u rukovodstvu su bili i Ilija Plavev i Stojan Divlev.¹⁸⁰ Na Kongresu ujedinjenja, aprila 1919. godine, jedan od delegata iz Makedonije bio je i Dušan Cekić. Bio je delegat i na Vukovarskom kongresu 1920. godine i postaje Oblasni sekretar SKJ 1920. godine. Iste godine obnavlja i uredjuje "Socijalističku zoru". Takođe je ove godine bio komunistički poslanik za Skoplje.¹⁸¹

Vrlo je interesantno da je komandant Skopske pukovske okružne komande strogo poverljivim aktom 11. februara 1920. godine komandatu treće armijske oblasti dostavio mišljenje o Dušanu Cekiću. Napominje se da je Dušan Cekić vinarski trgovac i špediter, i da je došao u Skoplje još za vreme turske uprave. Po onome što je dostavio poverenik iz Skoplja, Cekić je bio upućen od srpske vlade u Skoplje u poverljivu misiju "da otme vodjstvo socijalista u Skoplju od Bugaraša". On takođe misli da je Cekić ovaj posao vrlo dobro izvršio, da je odan i dobar Srbin, a da je po shvatanju socijalista.

Ma koliko da ovaj akt zbunjuje ne bi se mogao prihvatiti bez rezerve, jer, ako je Dušan Cekić i dobio neke instrukcije od srpske vlade, malo je verovatno da vodjstvo SSDP, sa kojim je on održavao prisne kontakte, nije moglo da primeti moguću saradnju Dušana Cekića sa srpskom vladom. Ako se njegova lojalnost prema srpskoj vladi mogla ceniti po tome što je bio u Trgovinskoj agenciji Kraljevine Srbije, onda bi sigurno morala postojati dokumentacija o poverljivim izveštajima koje je slao vladi. Međutim

je da su i srpski konzul i političari očekivali od njega saradnju, pa je to i bio razlog čestih konflikata.¹⁸²

Makedonski socijalisti nisu imali priliku da tokom prvog svetskog rata prisustvuju sastancima i konferencijama, kako bi iznosili svoje stavove, jer je upravo Makedonija bila poprište ratnih operacija. Zato su, koliko su to prilike dopuštale, nastavili sa ličnim kontaktima i dopisivanjem sa srpskim socijalistima, tako da su bili obaveštavani o njihovim akcijama. Makedonski socijalisti ni do kraja postojanja socijaldemokratskog pokreta nisu odstupali od svojih osnovnih opredeljenja za rešavanje položaja balkanskih pa i makedonskih naroda.

ZAKLJUČAK

ZAKLJUČAK

Socijalističke ideje počele su da se šire u Srbiji i Makedoniji u drugoj polovini XIX veka, u uslovima zakasnelog kapitalističkog razvitka i nerazvijene radničke klase. U Srbiji je socijalistička misao imala specifične oblike. Prvi socijalisti su se uključivali u borbu protiv vladarskog samovlašća i birokratije, za demokratsko državno ustrojstvo i pokušavali da preko udruživanja neposrednih proizvođača ostvare pravedno kolektivističko društvo. Takodje su bili zaokupljeni položajem potčinjenih naroda na Balkanu i borbom za oslobodjenje i ujedinjenje. Pred kraj XIX veka sa ubrzanijim razvojem kapitalizma pojavljuje se i brojnija radnička klasa kao nisilac antikapitalističke borbe, a na stavove socijalista deluju novonastali klasni odnosi u Srbiji i zahtevi klasne borbe sopstvenog proletarijata. Devedesetih godina XIX veka socijalističko učenje prodire i u Makedoniju u uslovima potčinjenosti Turskom Carstvu. Jedno od centralnih pitanja položaja makedonskog naroda bilo je oslobodjenje od tudjinske vlasti i težnja za stvaranje samostalne i autonomne Makedonije, što je bio sadržaj programa makedonskih socijalista.

Zato u ovom periodu socijalisti uglavnom vrše analizu društveno-političkog i ekonomskog položaja balkanskih naroda, a veze između srpskog i makedonskog radničkog pokreta sastojale su se u prihvatanju socijalističkog učenja i izgradjivanja stavova o ovim pitanjima. To je, međjutim, početkom XX veka stvaralo osnovu za čvršće povezivanje što predstavlja karakteristiku socijalističkog pokreta. Nova gledišta nastajala su u izmenjenim klasnim odnosima kada postoje i socijalističke i radničke organizacije i kad se uspostavlja saradnja na osnovama jednakosti i nacionalne ravnopravnosti.

Živojin Žujović i Svetozar Marković bavili su se pitanjem položaja potčinjenih naroda u Turskoj, iznosili svoje mišljenje o Istočnom pitanju i borbi balkanskih naroda za oslobodjenje i ujedinjenje, nacionalnom pitanju i odnosima između južnoslovenskih naroda. Preokupirani revolucionarnim pokretima na Balkanu i ulogom i zadacima Srbije, nastojali su da izmene antinarodni karakter apsolutističke i birokratske vladavine u svojoj državi, da uvođenjem narodne samouprave stvore bolju državu. Bili su pristalice revolucije i stvaranja Balkanske federacije uz zajedničku borbu svih balkanskih naroda. Tim svojim stavovima uticali su na dalji razvoj socijalističkog učenja u Srbiji, Makedoniji i ostalim balkanskim zemljama. Kao što su prvi socijalisti pretpostavljali, oslobodilački ratovi protiv Turske doneli su značajne promene na Balkanu. To je omogućilo srpskim socijalistima da nastave sa razmatranjem pitanja oslobodjenja i ujedinjenja, koje je trebalo, u tim uslovima, da dobije konkretnu realizaciju. Do kraja XIX veka u Srbiji je bilo više socijalističkih listova i časopisa u kojima je, pored ostalih, pisano i o ovom pitanju kao centralnom u političkim programima socijalista. Iskazivana je vera u snagu naroda i istican zahtev socijalista da se posle oslobodjenja od turske vlasti stvori novi društveni poredak.

Za ostvarivanje saradnje sa radničkim pokretima ostalih balkanskih zemalja bio je značajan i stav srpskih socijalista o potrebi pružanja pomoći narodima koji priznaju tuđinsku vlast. Srbi bi, po njihovom mišljenju, morali pružiti pomoć porobljenoj braći bez obzira na versku i državnu pripadnost. Takodje je bilo bitno isticanje prava na revolucionarnu borbu potčinjenih naroda u Turskoj. Da bi se ona ostvarila, nastavljaju socijalisti misao

još iz doba Svetozara Markovića, moralo bi se u isto vreme raditi i na unutrašnjem oslobodjenju i uzdizanju naroda, što je bio osnovni uslov za uspeh. Srpski socijalisti su uočavali značaj makedonskog pitanja za položaj naroda na Balkanu, pa su zato i zaključivali da je oslobodjenje Stare Srbije i Makedonije jedno od najvažnijih pitanja opšteg programa oslobodjenja i ujedinjenja južnoslovenskih naroda.

Borba za oslobodjenje od Turaka ponovo je u prvi plan istakla Istočno pitanje, koje se, po mišljenju srpskih socijalista, moglo rešiti samo zajedničkom borbom svih balkanskih naroda. Ona bi, u isto vreme, bila i osnova za njihovo medjusobno povezivanje i stvaranje Balkanske federacije zasnovane na načelima ravnopravnosti, bratstva i nacionalne jednakosti.

Kasnije su srpski socijalisti svojom delatnošću pokazivali da je socijalistička misao ukorenjena i da se sve više razvija. Ukoliko je i bilo povremenih odstupanja ili pogrešnih tumačenja nekih pitanja, to je bilo više rezultat složenih društveno-političkih i ekonomskih prilika i slabosti pojedinih socijalista, a ne celokupnog socijalističkog učenja.

Krajem XIX veka socijalističke ideje nalaze plodno tle i u Makedoniji, a stavovi makedonskih socijalista o položaju naroda na Balkanu potvrđuju sličnosti i razlike sa gledištima srpskih socijalista. Upravo u tom periodu nastaju povoljni uslovi za kontakte, koje je medju prvima imao Vasa Pelagić kao predstavnik srpskih socijalista.

Kad su prvi socijalisti počeli da deluju u Makedoniji, socijalističko učenje u Srbiji postojalo je već više od dve decenije. Blizina Srbije, njena državno-pravna povezanost sa Turskom, prisustvo makedonskih pečalbara u Srbiji i kontakti uspostavljeni

boravkom srpskih i makedonskih radnika u susednim balkanskim zemljama omogućili su uticaj srpskih socijalista na makedonske. Medjutim, uslovi u kojima su te ideje počele da se šire u Makedoniji bili su bitno drugačiji nego u Srbiji. Dok su se Srbija i Crna Gora, na primer, oslobodile turske vlasti, Makedonija je bila još uvek pod vlašću zaostalog osmanskog sistema koji nije omogućavao razvoj socijalističkog učenja. Pa ipak, položaj i važnost Makedonije za Balkansko poluostrvo nametao je makedonskim socijalistima razmatranje istih pitanja koja su isticali i socijalisti susednih balkanskih zemalja.

Na prvom mestu bilo je pitanje borbe za oslobodjenje od turske vlasti. Makedonski socijalisti su od početka isticali da ta borba mora biti delo makedonskog naroda i nisu se zanosili iluzijom da mogu očekivati pomoć sa strane. Medjutim, značajno je da su mislili da tu borbu neće voditi samo Makedonci, već i svi ostali narodi koji žive na teritoriji Makedonije. Borba će imati, kako su isticali i srpski socijalisti, revolucionarnu formu, ali je samo onaj narod može ostvariti koji veruje u svoju snagu i saradjuje sa Srbima, Bugarima, Jermenima i drugima. Takva bratska borba, prema mišljenju makedonskih socijalista, jedini je uslov uspeha i ostvarenja načela humanosti i jednakosti. Za razliku od stava da u borbi za oslobodjenje ne mogu očekivati pomoć od susednih država, makedonski socijalisti, naprotiv, smatraju da je pomoć revolucionarnih snaga drugih zemalja neophodna. Jer, u takvoj situaciji manje je značajno da li je neko Srbin, Bugarin ili Makedonac već da li prihvata principe revolucionarne borbe. Ali, bez obzira na eventualnu pomoć i zajedničku borbu, oni su energični u opredeljenju da Makedonija treba da pripadne samim Makedoncima ne isključujući i ostale narodnosti koje žive

na njenoj teritoriji.

Dok su srpski socijalisti neprekidno isticali potrebu borbe za oslobodjenje i ujedinjenje, makedonski socijalisti su uglavnom govorili o oslobodjenju i stvaranju samostalne autonomne Makedonije kao republike, koja bi bila ravnopravan član Balkanske federacije. Oni su detaljno razradili konstituisanje Makedonije u državu, po ugledu na Švajcarsku, koja bi bila zasnovana na principima samouprave i federacije.

Kad su početkom XX veka na istorijsku scenu stupile nove generacije srpskih socijalista, čiji je najistaknutiji predstavnik Dimitrije Tucović, bile su stvorene mogućnosti za dalje povezivanje sa makedonskim socijalistima. Srpski socijalisti su i pre ilindenskog ustanka isticali da su za održavanje čvrstih veza između radničkih pokreta balkanskih zemalja. Nisu, takodje, odstupali od osnovnog opredeljenja o nacionalnoj ravnopravnosti naglašavajući da su svi narodi na Balkanu bratski povezani i da ih nacionalne osobenosti ne mogu deliti već sjedinjavati. I oni su isticali važnost makedonskog pitanja za položaj naroda na Balkanu i potvrđivali stav da oslobodjenje potčinjenih naroda na Balkanu od turske vlasti mora biti stvar tih naroda. Takodje su, potvrđivali svoju zainteresovanost za makedonsko pitanje prateći napise o Makedoniji u stranoj štampi sa čijom sadržinom su preko radničke štampe upoznavali srpsku javnost.

Početkom XX veka pojavio se i prvi dopis makedonskog socijaliste Mihaila Cokova u "Radničkim novinama". Boraveći u Beogradu on je oduševljeno pozdravio stvaranje Srpske socijaldemokratske stranke, potvrdio svoju socijalističku opredeljenost, kao i dokazao da su makedonski socijalisti pratili razvoj socijalističkog pokreta u Srbiji i bili za njega zainteresovani.

Pisanje radničke štampe, mitinzi, rezolucije i spremnost da se pomogne ilindenski ustanak najbolji je dokaz povezanosti makedonskog i srpskog radničkog pokreta. Činjenica, pak, da su stavovi zauzeti u ovim rezolucijama ostali trajno opredeljenje Srpske socijaldemokratske partije u odnosu na Makedoniju pokazuje zrelost srpskog socijalističkog pokreta.

Period posle ilindenskog ustanka za makedonske socijaliste bio je dosta težak. Kako su, u isto vreme, i srpski socijalisti imali unutarpartijske sukobe i sredjivali svoje redove bilo je otežano održavanje veza makedonskih i srpskih socijalista. Međutim, to ne znači da je prestalo interesovanje srpskih socijalista za događaje u Makedoniji i na Balkanu. Naprotiv, oni su vrlo energično osudjivali komitsku politiku Srbije i ostalih balkanskih zemalja. Iznoseći njene prave ciljeve smatrali su da je takva politika nasilja, pljačke i ubijanja nedopustiva i da služi interesima buržoazije koja je želela da vlada Makedonijom.

Zainteresovani za položaj makedonskih radnika srpski socijalisti su u radničkoj štampi pisali o njihovim akcijama, pre svega štrajkačkim, i izražavali solidarnost naglašavajući da je srpski proletarijat spreman da pomaže borbu makedonskih radnika za oslobodjenje. U skladu sa stavovima zauzetim još na početku rada SSDP oni su nastavili da zastupaju ideju Balkanske federacije za čije je ostvarenje bilo nužno rešiti makedonsko pitanje.

U ovom period srpski socijalisti su, prvi put, na jednom partijskom forumu - Glavnoj partijskoj upravi 5. novembra 1907. godine, raspravljali o potrebi uspostavljanja čvršćih veza između partija i radničkih pokreta Balkana, koje su nazivali bratским. Ovakvo opredeljenje bilo je i realizovano u njihovoj daljoj politici.

Stavovi srpskih i makedonskih socijalista o mladoturskoj revoluciji podudarali su se, i to od početnog oduševljenja do osude. Međutim, mladoturska revolucija je stvorila povoljnije mogućnosti za razvoj radničkog pokreta u Makedoniji i za veze srpskih i makedonskih socijalista. Tako je Ilija Milkić, bora-veći u Makedoniji i kontaktirajući sa makedonskim radnicima, uočio i stvaranje pogodnih uslova za razvoj makedonskog radni-čkog pokreta. Ovakvo mišljenje potvrdio je i Dragiša Lapčević koji je procenio da će radnički pokret u Makedoniji ubrzo dobi-ti i organizovanu socijalističku partiju.

Konkretan dokaz saradnje makedonskog i srpskog radničkog pokreta bilo je obraćanje makedonskih radnika Glavnom radničkom savezu Srbije za uputstva o osnivanju sindikalnih organizacija. Uputstva su data, ali je značajno uverenje Glavnog radničkog sa-veza Srbije da će ih radnici Makedonije najverovatnije i prihva-titi što se, upravo, i dogodilo.

Uspostavljanjem mladoturskog režima stanje u Makedoniji se nije poboljšalo. Nastala je još težasituacija koju su kritiko-vali i srpski socijalisti uzimajući u odbranu makedonsko stanov-ništvo. Zato su sa simpatijom gledali na majsku proslavu 1909. godine, posle čega je usledio poziv socijalistima Makedonije da pošalju predstavnike za Sedmi kongres Srpske socijaldemokratske partije. Pada u oči jedinstvo srpskih i makedonskih socijalista u oceni ovog kongresa, što je i bio osnov saradnje balkanskih so-cijalista na principima jednakosti i bratstva.

Dokaz opredeljenja da se uspostave prisne veze izmedju so-cijalista balkanskih zemalja bio je i zaključak da se na Prvu balkansku socijaldemokratsku konferenciju pozovu i predstavnici socijaldemokratskih organizacija Makedonije i Turske. Oduševlje-

nje sa kojim su makedonski socijalisti prihvatili poziv, prisustvovanje i učešće u radu konferencije, bilo je potvrda njihove spremnosti za saradnju, koja se bazira na usvojenoj Rezoluciji, kao programskoj orijentaciji za sve partije i organizacije, učesnice konferencije. Akcije koje su usledile posle konferencije govorile su o povezanosti socijaldemokratskih pokreta, a poseta Dimitrija Tucovića Makedoniji bila je izraz stalne zainteresovanosti srpskih socijalista za radnički pokret Makedonije. Česti odlasci srpskih socijalista u Bugarsku omogućavali su im, takodje, da se susreću sa makedonskim socijalistima koji su tamo boravili. Pozdravljajući pojavu socijaldemokratskih organizacija u Makedoniji, srpski socijalisti su shvatili teškoće borbe makedonskih radnika i slagali se sa potrebom stvaranja jedinstvene socijaldemokratske partije Makedonije.

I na medjunarodnom planu srpski socijalisti su delovali u korist makedonskih socijalista i nastojali da upoznaju svetsku javnost sa stanjem u Turskoj i da je angažuju za podršku borbi za njegovo menjanje. Rešenje pitanja Makedonije, smatrali su oni, sastojalo bi se u rušenju mladoturskog režima.

Srpski socijalisti su pomagali razvoj radničkog pokreta u Makedoniji. Jedan od primera bila je i podrška pri izdavanju lista "Socijalistička zora", kao i angažovanje srpskih radnika koji su živeli u Makedoniji i aktivno se uključivali u rad socijaldemokratskih i sindikalnih organizacija. Na kongresima SSDP bilo je potencirano održavanje veza izmedju bratskih partija Balkana, a srpski socijalisti su nastojali da redovno upoznaju radnike u Srbiji sa svim akcijama koje organizuju radnici u Makedoniji i Turskoj. Oni su zastupali gledište da je zajedničko delovanje bratskih partija na Balkanu postalo imperativ rada socijalne de-

mokratije.

Koristeći izmenjene uslove posle mladoturske revolucije makedonski radnički pokret je počeo da dobija socijalističke i sindikalne organizacije čije su stvaranje pozdravili srpski socijalisti. Od samog početka postojanja organizacija makedonski socijalisti su proklamovali borbu protiv buržoaskog i izgradnju socijalističkog sistema. Posebno je značajno opredeljenje da će raditi samostalno i nastojati da ne prihvataju spoljašnje uticaje koji bi onemogućavali takav rad. Prihvatili su, međjutim, saradnju sa socijaldemokratskim organizacijama, u prvom redu sa srpskim radničkim pokretom, koji je već imao formiranu Socijaldemokratsku partiju i sindikalne organizacije. Zato je i razumljivo da su se makedonski radnici upravo obratili Glavnom radničkom savezu Srbije za dobijanje uputstava za rad. Angažovanje jednog broja srpskih radnika, koji su živeli u Makedoniji, u socijalističkim i sindikalnim organizacijama bila je potvrda stava makedonskih socijalista da je potrebno angažovati radnike svih nacionalnosti koje su živele u Makedoniji.

Korišćenje iskustva srpskih radnika u proslavama Prvog maja, rasturanje radničke štampe iz Srbije i dobijanje knjiga, brošura i drugih publikacija bio je ustaljeni oblik saradnje ovih pokreta. Nastavljeno je i prisustvovanje makedonskih delegata sastancima socijalista u Srbiji, kao i srpskih delegata sastancima i konferencijama u Makedoniji. To su bile dobre prilike da se razmene misli i iskustva, kao i da se provere pojedini stavovi. Značajna je bila opredeljenost socijalista balkanskih zemalja, posebno srpskih socijalista, da se pomogne makedonskim radnicima, što je bilo zaključeno posle završene Prve balkanske socijaldemokratske konferencije. Rezultati nisu izostali. Pojačano

je rasturanje radničke štampe i razmena knjiga. Organizovano je štampanje sopstvenih listova i brošura makedonskih socijalista, što je doprinosilo jačanju socijalističkog i radničkog pokreta. Praćene su zajedničke akcije balkanskih socijalista, a makedonski socijalisti su preko svojih radničkih listova obavestavali radnike u svojoj zemlji i o razvoju srpskog radničkog pokreta, pružajući podršku njegovim akcijama.

Veliku zainteresovanost za Makedoniju pokazali su srpski socijalisti u periodu priprema balkanskih ratova, kada je još jednom dokazano jedinstvo u antiratnom stavu i traženju rešenja u stvaranju Balkanske federacije. I makedonski i srpski socijalisti oštro su osudjivali šovinističke apetite balkanskih zemalja u odnosu na Makedoniju i nastojali da se što čvršće poveže balkanski proletarijat.

Interesantno je istaći da su srpski socijalisti, koji su radili u makedonskom radničkom pokretu, imali često neugodnosti od predstavnika Srbije u Skoplju. Oni su nastojali da onemoguće njihovu aktivnost ili eventualno da ih pridobiju za svoje ciljeve u čemu nisu uspevali.

U skladu sa svojom antiratnom politikom srpski socijalisti su se energično suprotstavljali vodjenju balkanskih ratova. Jer, pitanje nacionalne nezavisnosti balkanskih naroda, po njihovom gledištu, moglo se rešiti i bez rata, a važan faktor u tome morala je biti socijalna demokratija, koja se mora povezati. Tokom samih ratova srpski socijalisti su detaljno pisali o položaju Makedonije. Dimitrije Tucović je, za vreme boravka u Makedoniji, nastojao da se upozna sa položajem naroda, proveravajući svoje već izgradjene stavove o njegovoj budućnosti.

Srpski socijalisti su se protivili podeli Makedonije posle

balkanskih ratova i isticali njihov osvajački karakter u odnosu na nju. Takodje su koristili sve skupove, radničku štampu i međunarodne organizacije da ponovo istaknu potrebu stvaranja Balkanske federacije u kojoj bi Makedonija bila autonomni i ravnopravni član. Bili su pristalice zaključivanja mira, ali pravednog, koji se ne bi zasnivao na podeli teritorija i potčinjavanju naroda. Zato su oštro osudili zavodjenje posebnog režima u "novooslobodjenim krajevima".

Kako je Makedonija tokom balkanskih ratova bila poprište ratnih operacija nije mogao da se odvija organizovan rad makedonskih socijalista i radnika, pa je bilo teško održavati već ustaljene kontakte i veze. Medjutim, to nije uticalo na SSDP da se, više nego do tada, bavi pitanjem položaja naroda na Balkanu, posebno u Makedoniji i da potvrdi svoje već poznate stavove o ratu, nacionalnom pitanju, Balkanskoj federaciji i saradnji izmedju radničkih pokreta balkanskih naroda.

Srpski socijalisti su u periodu od završetka balkanskih do početka prvog svetskog rata uspostavili čvršće veze sa radnicima u "novooslobodjenim krajevima" i zbog prirode položaja Vardarske Makedonije, koja je priznavala srpsku vlast. Objavljivani su dopisi u radničkoj štampi Srbije o stanju u Makedoniji, a Deseti kongres SSDP je ponovo istakao potrebu ostvarivanja nacionalne samostalnosti makedonskog stanovništva. Glavni radnički savez Srbije je, početkom 1914. godine, zauzeo stav o bržem obnavljanju starih i osnivanju novih sindikalnih organizacija u Makedoniji. Organizovanje majskih proslava, medjusobni pozdravi i podrška, osuda režima srpske vlasti u Makedoniji, propagiranje socijalne demokratije, kao jedine mogućnosti za uspešno vodjenje borbe protiv buržoazije i stvaranje novog društva, bile su karakteristike

rada makedonskih i srpskih socijalista u ovom periodu.

Rad srpskih i makedonskih socijalista bio je onemogućen u vreme prvog svetskog rata, ali je zato angažovanje i istupanje vodje srpske socijalne demokratije u Srbiji i na međunarodnom planu bilo izuzetno značajno. Osudjujući imperijalistički rat, oni su i dalje isticali Balkansku federaciju kao jedino pravedno rešenje interesa balkanskih naroda. Što se pak, tiče Makedonije potvrđivali su stav da ona mora biti autonoman i ravnopravan član te federacije. Osudjivali su bilo kakve kombinacije koje su predviđale podelu Makedonije radi pridobijanja nekih zemalja na stranu Antante. I srpski socijalisti koji su za vreme rata delovali u inostranstvu bili su za federaciju balkanskih naroda uz puno poštovanje prava naroda na samoopredeljenje. Međutim, pojedini u odnosu na Makedoniju nisu mogli da se oslobode gradjanskih shvatanja da je ona srpska zemlja. U vreme značajne aktivnosti međunarodne socijalne demokratije Triša Kaclerović i Dušan Popović su za rešenje makedonskog pitanja predlagali podelu Makedonije, što je predstavljalo ozbiljno zastranjivanje u odnosu na partijske stavove. Zato je ovakvo istupanje SSDP na svom zaključnom kongresu i osudila.

Može se reći da su, bez obzira na ratne prilike, srpski socijalisti bili dosta aktivni u razmatranju makedonskog pitanja i uključivali se u skoro sve akcije međunarodne socijalne demokratije. Zastranjivanje pojedinaca nije uticalo na izmene generalne politike SSDP o rešavanju položaja balkanskih naroda, posebno Makedonije. I pored znatnih teškoća, i u vreme prvog svetskog rata nastavljeni su neki oblici saradnje, kao što su kontakti socijalista (na Solunskom frontu), prepiska i rasturanje radničke štampe.

Tokom druge decenije XX veka Makedonija je bila sedam godi-

na poprište ratnih sukoba. Posle balkanskih ratova u njoj je, pod snažnim uticajem srpskog radničkog pokreta, počeo da se obnavlja radnički pokret. U vreme prvog svetskog rata i u Makedoniji je prestala organizovana aktivnost socijalističkog i sindikalnog pokreta, koja je obnovljena pred kraj rata, a 1919. godine bio je nastavljen rad socijalističkih i sindikalnih organizacija. Sasvim je razumljivo da makedonski socijalisti nisu mogli da se angažuju na medjunarodnim skupovima, ali je sigurno da su u kontaktima sa srpskim socijalistima o tome bili obavestavani. Do kraja svoga rada oni nisu odstupali od svojih stavova o načinu rešavanja makedonskog pitanja.

Sve te veze i uticaji srpskog socijalističkog i radničkog pokreta bile su plodotvorne i znatno su doprinosile formiranju društvene i klasne svesti makedonskog naroda. Borba makedonskog naroda za oslobodjenje trajala je sve do konačnog rešenja za koje se izborila Komunistička partija Jugoslavije i bila je, nema sumnje, pravilno usmerena, čemu su doprinele i tradicionalne veze i razni oblici saradnje makedonskih i srpskih socijalista u prošlosti. Saradnja se odvijala od početnih idejnih uticaja do uspostavljanja čvrstih, bogatih i raznovrsnih veza. I pored posebnog položaja makedonskog naroda u odnosima radničkih pokreta Srbije i Makedonije polazilo se od principa ravnopravnosti i poštovanja prava na nacionalnu samostalnost. To je i omogućilo da obadva pokreta imaju odlike potpune samostalnosti, ali u isto vreme i tesne povezanosti, koja je bila logična posledica sličnih programskih opredeljenja i stremljenja.

NAPOMENE

NAPOMENE

PREDGOVOR

1. dr Stojan Kesić, Radnički pokreti u jugoslovenskim zemljama do 1914. godine, veze i odnosi, Beograd 1976.
2. Vitomir Korać, Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, knj.III, uzajamni odnosi sa drugim jugoslovenskim radničkim pokretima, Zagreb 1933.
3. Vlado Strugar, Socijalna demokratija o nacionalnom pitanju jugoslovenskih naroda, Beograd 1963; Socijaldemokratija o stvaranju Jugoslavije, Beograd 1965; Jugoslovenske socijaldemokratske stranke 1914-1918, Zagreb 1963; dr Sergije Dimitrijević, Dimitrije Tucović marksistički neimar Srpske socijaldemokratske stranke, poseban otisak iz "Istorijskog glasnika", br.4, Beograd 1949; Srpski socijalisti i ujedinjenje Jugoslavije, "Arhivski almanah", 2-3, Beograd 1960, str. 187-193; Balkanski socijalisti i prvi svetski rat, "Prilozi za istoriju socijalizma", Beograd 1964, str.68-78; Dušan Popović i makedonskoto prašanje vo periodot pred Balkanskite vojni, Ilinden 1903, materijali od simpoziumot, Skopje 1970; Srpski socijalisti i Druga internacionala od Medjunarodnog socijalističkog kongresa u Kopenhagenu (leto 1910) do prvog svetskog rata, Otisak iz Zbornika radova prikazanih na medjunarodnom naučnom skupu "Velike sile i Srbija pred prvi svetski rat", Beograd 1976; Bogumil Hrabak-Klime Džambazovski, Srpski socijaldemokrati na solunskom frontu u Solunu i na Krfu 1916-1918. godine, "Istorijski glasnik", I-IV, 1961, str. 151-197; Bogumil Hrabak, Pokušaj srpske vlade da politički koristi socijaldemokrate 1917-1918. godine, "Arhivski almanah" br.4, Beograd 1962, str.107-134; Dragoslav Janković, Srbija i jugoslovensko pitanje 1914-1915. godine, Beograd 1973; dr Andrija Radenić, Razvoj socijalističke misli u jugoslovenskim zemljama do 1918, "Nastava istorije, Zbornik stručno-metodskih radova", Beograd 1967; Enver Redžić, Stanovište Srpske socijaldemokratske partije prema balkanskom i jugoslovenskom pitanju, "Tokovi revolucije", X-XI, Beograd 1974-1975, str. 239-305; Priklmajer Zorica, Srpska socijal-demokratija u anek-

- sionoj krizi (1908), Beograd 1953; Žarko Jovanović, Srpska socijaldemokratska partija prema seljaštvu 1903-1914, "Tokovi revolucije", IV, Beograd 1969, str.157-259; Živan Stojković, Srpska socijalna demokratija i makedonsko nacionalno pitanje (1903-1919), Leskovac 1979. i drugo.
4. Živojin Žujović, Sabrana dela, I i II, Beograd 1975; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, I-X, Beograd 1975, 1980; Dušan Popović, Sabrana dela, I, Beograd 1975.
 5. Dimitrije Tucović, Prepiska, Titovo Užice 1974; Vlastimir Lapčević - dr Toma Milenković, Prepiska srpskih socijalista u toku prvog svetskog rata, Beograd 1979.
 6. Dančo Zografski, Za radničkoto dviženje vo Makedonija do Balkanskata vojna, Skopje 1950; Jugoslovenskite socijalisti za makedonskoto prašanje, Skopje 1962.
 7. dr Dančo Zografski, Ekonomske prilike u Makedoniji i odraz ideja Svetozara Markovića na socijalistički pokret u Makedoniji, "Svetozar Marković i ekonomske nauke", Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 22. i 23. septembra 1975. u Svetozarevu, Svetozarevo 1976, str.45-50; Sličnosti i razlike u shvatanjima Svetozara Markovića i prvih makedonskih socijalista, naučni skup "Svetozar Marković, život i delo", 24-27. novembra 1975, Beograd 1977, str.551-570
 8. dr Dančo Zografski, Dimitrije Tucović o makedonskom nacionalnom pitanju, Srpska socijaldemokratska partija, naučni skup posvećen pedesetogodišnjici smrti Dimitrija Tucovića, održan u Beogradu 18, 19. i 20. novembra 1964, Beograd 1965, str.113-125
 9. dr Orde Ivanoski, Balkanskite socijalisti i makedonskoto prašanje od 90-tite godini na XIX vek do sozdavaneto na Tretata internacionala, Skopje 1970. godina
 10. dr Jovan Marjanović, Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama do prvog svetskog rata, Beograd 1958.
 11. Vidi napomenu br.3

12. Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom III, Socijalistički pokret u Srbiji 1900-1919, Beograd 1950; Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom VI, Socijalistički pokret u Bosni, Vojvodini i Makedoniji, Beograd 1951; Srpski socijalistički pokret za vreme prvog svet-skog rata, Materijali, Beograd 1958; Srpska socijaldemokrat-ska partija, gradja (1901-1905), tom II, knj.1, Beograd 1966; Prvi kongres Srpske socijaldemokratske partije i Glavnog rad-ničkog saveza, Beograd 1953; Odbrani statii za rabotničkoto i socijalističkoto dviženje vo Makedonija (1895-1914), Skopje 1962; Istoriski arhiv na Sojuzot na komunistite na Makedoni-ja, tom III, knjigā prva, Odbrani materijali od "Rabotniče-ska iskra" 1909-1911, Skopje 1958; "Makedonski glas", Organ na privrzanicite na nezavisna Makedonija 1913-1914, prevod sa ruskog, Skopje 1968.
13. Dokumenti za borbata na makedonskiot narod za samostojnost i za nacionalna država, tom prvi od naseluvanjeteto na Slove-nite vo Makedonija do krajot na prvata svetska vojna, Skopje 1981.
14. dr Andrija Radenić, Socijalistički listovi i časopisi u Srbi-ji 1971-1918, knjiga prva 1871-1895, Beograd 1977.

UVOD

1. dr Vasa Čubrilović, Istorija političke misli u Srbiji, Beograd 1958, str.221-245
2. dr Ljiljana Aleksić-Pejković, dr Vladimir Stojančević, Srbija u velikoj istočnoj krizi 1875-1878. godine, Beograd 1878, str.18-65
3. dr Vasa Čubrilović, Istorija političke misli ..., str. 354-358
4. dr Dragoslav Janković, Istorija države i prava Srbije XIX veka, treće, delimično preradjeno izdanje, Beograd, str. 139-141
5. dr Vasa Čubrilović, Istorija političke misli..., str.369-375; dr Dragoslav Janković, Srbija i jugoslovensko pitanje 1914-1915. godine, Beograd 1973, str.30
6. dr Nikola Vučo, Privredna istorija naroda FNRJ do prvog svetskog rata, Beograd 1948, str.261; Dimitrije Tucović, Izabrani spisi, II, Beograd 1950, str.244-245
7. V.P. Potemkin, Istorija diplomatije, sveska druga, Beograd 1949, str.167-174. O stavu SSDP povodom aneksije Bosne i Hercegovine vidi: Zorica Priklmajer, Srpska socijal-demokratija u aneksionoj krizi (1908), Beograd 1953.
8. V.P. Potemkin, Istorija diplomatije, str.189-204; dr Petar Stojanov, Makedonija vo vremeto na balkanskite i prvata svetska vojna (1912-1918), Skopje 1969, str.31-36; dr Vasa Čubrilović, Istorija političke misli..., str.406-413; J.V. Tarle, Istorija novog veka, deo II, 1870-1918, Beograd 1949, str.440-441; dr Manol Pandevski, Političkite partii i organizaciji vo Makedonija (1908-1912), Skopje 1965, str.356-363
9. Istorija Jugoslavije, grupa autora, Beograd 1972, str.374-402; Istorija makedonskog naroda, II, Skopje 1969, str. 351-396; dr Vasa Čubrilović, Istorija političke misli..., str. 502-527
10. dr Vasa Čubrilović, Istorija političke misli..., str.352-353
11. dr Nikola Vučo, Privredna istorija naroda FNRJ..., str.227

12. dr Mladen Vukomanović, Radnička klasa Srbije u drugoj polovini XIX veka, Beograd 1972, str.57
13. dr Mladen Vukomanović, Sindikalni pokret u Srbiji 1903-1914, Beograd 1979, str.6
14. dr Mladen Vukomanović, Radnička klasa Srbije..., str.58
15. Dimitrije Tucović, Izabrani spisi, II, Beograd 1950, str. 244-245
16. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, I , Beograd 1975, str.102-103
17. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, IV , Beograd 1980, str. 323-324
18. dr Ivan Kovačević, Dimitrije Tucović i drugi socijalisti o ekonomskoj politici srpske vlade 1903-1914, Beograd 1975, str. 24
19. dr Mladen Vukomanović, Radnička klasa Srbije..., str.81
20. Isto, str.82
21. Jovan Marjanović, Nastanak i razvitak radničkog pokreta..., str.12
22. dr Mladen Vukomanović, Radnička klasa Srbije..., str.119-121
23. Jovan Marjanović, Nastanak i razvitak radničkog pokreta..., str. 12-14; dr Andrija Radenić, Razvoj socijalističke misli u jugoslovenskim zemljama do 1918, "Nastava istorije", zbornik stručno-metodskih radova, Beograd 1967, str.55-58; Dragiša Lapčević, Istorija socijalizma u Srbiji, Beograd 1979, str.98; dr Mladen Vukomanović, Radnička klasa Srbije..., str.122-126; Živojin Žujović, Sabrani spisi, I , Beograd 1974, str.11-107
24. Svetozar Marković, Celokupna dela, 7, Beograd 1893, str.16 i 98
25. "Narodna misao", br.1, Beograd, 26.februara 1890, god. I
26. Dragiša Lapčević, Istorija socijalizma..., str.45
27. Jovan Marjanović, Nastanak i razvitak radničkog pokreta..., str.15-21; Dragiša Lapčević, Istorija socijalizma..., str.

- 43-88; dr Vasa Čubrilović, Istorija političke misli..., str.271-320; dr Stojan Kesić, Radnički pokret u jugoslovenskim zemljama..., str.31-45; dr Andrija Radenić, Razvoj socijalističke misli..., str.58-64; Svetozar Marković i marksizam, "Gradina", zbornik radova, Niš, str.8, 59 i 83-103; dr Mladen Vukomanović, Radnička klasa Srbije..., str.126-140
28. Dragiša Lapčević, Istorija socijalizma u Srbiji, Beograd 1979, fototipsko izdanje, str.102
29. Jovan Marjanović, Nastanak i razvitak radničkog pokreta..., str.21-22; Dragiša Lapčević, Istorija socijalizma..., str.89-108; dr Andrija Radenić, Razvoj socijalističke misli..., str.66-70; dr Mladen Vukomanović, Radnička klasa Srbije..., str.140-146
30. Dragiša Lapčević, Istorija socijalizma..., str.120
31. Sergije Dimitrijević, Andrija D. Banković (1857-1911), "Istorijski glasnik", br.1-2, Beograd 1951, str.73-82; Jovan Marjanović, Nastanak i razvitak radničkog pokreta..., str.24-26
32. Dragiša Lapčević, Istorija socijalizma..., str.114
33. Vasa Pelagić, Izabrani spisi, I, Sarajevo 1952, str.17-18. On je tvrdio da u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Dalmaciji žive isključivo Srbi, a da Srbija zauzima prostor od Jadranskog mora do Vidina i Oršave i od reke Kupe, Drave i Moroša do Vardara u Makedoniji i Skadra.
34. Vasa Pelagić, Izabrani spisi, I, str.20; dr Mladen Vukomanović, Radnička klasa Srbije..., str.146-153; dr Andrija Radenić, Razvoj socijalističke misli..., str.70-74; Jovan Marjanović, Nastanak i razvitak radničkog pokreta..., str.26-30; Dragiša Lapčević, Istorija socijalizma..., str.109-123
35. dr Mladen Vukomanović, Radnička klasa Srbije..., str.153-267
36. "Potreba političke organizacije", "Radničke novine", br.38, 27.juna 1903.
37. Istorijski arhiv KPJ, tom III, Beograd 1950, (u daljem tekstu IA KPJ, III), str.24-29; Rafajlo Ješić, Ideološko-političke struje u radničkom pokretu Srbije 1903-1914, "Tokovi

revolucije", IV Beograd 1969, str.9

38. Rafajlo Ješić, Ideološko-političke struje..., str.50
39. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, I, životopisne beleške, str.646-670
40. Dušan Popović, Sabrana dela, I, Beograd 1975, str.224-232
41. Dragiša Lapčević, Istorija socijalizma..., str.145; IA KPJ, III, str.101, 179, 276; Dragiša Lapčević, Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji, Beograd 1928, str.198
42. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, II, životopisne beleške, str.521
43. Dragiša Lapčević, Položaj radničke klase..., str.197
44. Jovan Marjanović, Nastanak i razvitak radničkog pokreta..., str.108
45. dr Andrija Radenić, Razvitak socijalističke misli..., str.83
46. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, III, Beograd 1980, str.40 i 400
47. mr Živan Stojković, Srpska socijalna demokratija i makedonsko nacionalno pitanje (1903-1919), Leskovac 1979, str.80,102
48. dr Sergije Dimitrijević, Balkanski socijalisti i prvi svetski rat, "Prilozi za istoriju socijalizma", Beograd 1964, str. 68-78
49. Jovan Marjanović, Nastanak i razvitak radničkog pokreta..., str.112-113
50. dr Andrija Radenić, Razvoj socijalističke misli..., str.83; Triša Kaclerović, Srpska socijaldemokratska partija prema seljaštvu, Beograd 1952, str.5-45
51. dr Vladimir Stojančević, Južnoslovenski narodi u Osmanlijskom carstvu od Jedrenskog mira 1829. do Pariskog kongresa 1856. godine, Beograd 1971, str.78-81
52. Dančo Zografski, Za rabotničkoto dviženje vo Makedonija do balkanskata vojna, Skopje 1950, str.31-37; dr Ljubiša Doklestić, Srpsko-makedonskite odnosi vo XIX vek, Skopje 1973, str. 31-44; Blaže Koneski, Kon makedonskata prerodba, Skopje 1950,

- str.14-15; Dragan Taškovski, Radjanje makedonske nacije, Beograd 1969, str.150-162
53. Dančo Zografski, Za rabotničkoto dviženje..., str.57-61; Istorija makedonskog naroda, II, Beograd 1970, str.73-95; dr Ljubiša Doklešćić, Srpsko-makedonskite odnosi..., str. 22-23
54. Ljuben Lape, Predavanja za studente postdiplomskih studija u Skoplju školske 1974/75. godine, beleške
55. mr Živan Stojković, Srpska socijalna demokratija..., str.20
56. Ljuben Lape, Odbrani tekstovi za istorijata na makedonskiot narod, II, Skopje 1965, str.222-369; V. I. Lenin, Sočinenia, tom 15 i 25, Moskva 1954. i 1955, str.160 i 388; dr Manol Pandevski, Nacionalното prašanje vo makedonskošosloboditelno dviženje (1893-1903), Skopje 1974, str.133-230; dr Manol Pandevski, Političkite partii i organizacii vo Makedonija (1908-1912), Skopje 1965, str.11-46
57. dr Petar Stojanov, Makedonija vo vremeto na balkanskite i prvata svetska vojna (1912-1913), Skopje 1969, str.96
58. dr Vasa Čubrilović, Istorija političke misli..., str.502-527; Istorija makedonskog naroda, II, str.351-396; Istorija Jugoslavije, str.397
59. Ljuben Lape, Predavanja, beleške; Dančo Zografski, Za rabotničkoto dviženje..., str.37-41
60. dr Manol Pandevski, Političkite partii i organizacii..., str.11
61. dr Dančo Zografski, Razvitokot na kapitalističkite elementi vo Makedonija za vreme na turskoto vladeenje, Skopje 1967, str.95-101; Aleksandar Apostolov, Kolonizacija na muhadžirite vo Makedonija i rastrojstvo na čifčiskite odnosi od krajot na XIX vek do 1912. godine, "Glasnik na Institutot za nacionalna istorija", godina IV, br.1-2, Skopje 1960, oddelen otpečatok, str.114-115; dr Ljubiša Doklešćić, Srpsko-makedonskite odnosi..., str.24; Dančo Zografski, Za rabotničkoto dviženje..., str.49-57
62. dr Dančo Zografski, Razvitokot na kapitalističkite elemen-

ti..., str.86

63. Istorija makedonskog naroda, II, str.104-106; dr Dančo Zografski, Razvitokot na kapitalističkite elementi..., str.128
64. Aleksandar Apostolov, Kolonizacija na muhadžirite..., str. 121; dr Dančo Zografski, Razvitokot na kapitalističkite elementi..., str.131
65. dr Manol Pandevski, Političkite partii i organizaciji..., str.14
66. Ljuben Lape, Predavanja, beleške; dr Manol Pandevski, Političkite partii i organizaciji..., str.152-165
67. dr Ljubiša Doklešćić, Srpsko-makedonskite odnosi..., str. 29-30; dr Dančo Zografski, Razvitokot na kapitalističkite elementi..., str.540-543; Dančo Zografski, Za rabotničkoto dviženje..., str.68-72
68. dr Ljubiša Doklešćić, Srpsko-makedonskite odnosi..., str. 31-44; Ljuben Lape, Pridonesot na makedonskite studenti vo stranstvo za razvitokot na makedonska nacionalna individualnost, "Istorija", god.VI, br.2 str.
69. Makedonija kako prirodna i ekonomska celina, Skopje 1978. str.316-317; dr Dančo Zografski, Razvitokot na kapitalističkite elementi..., str.205-212; Istorija makedonskog naroda, II, str.48-50; Dančo Zografski, Za rabotničkoto dviženje..., str.20.30
70. Jovan Hadživasiljević, Skopska industrija i trgovina i skopski trgovci u XIX veku, Beograd 1933, str.18-19; dr Dančo Zografski, Razvitokot na kapitalističkite elementi..., str. 540
71. dr Dančo Zografski, Razvitokot na kapitalističkite elementi..., str.543-546; Dančo Zografski, Za rabotničkoto dviženje..., str.73-77; Makedonija kako prirodna i ekonomska celina..., str.323-326
72. dr Ljubiša Doklešćić, Srpsko-makedonskite odnosi..., str. 28-31; dr Dančo Zografski, Razvitokot na kapitalističkite elementi..., str.457-518; Dančo Zografski, Za rabotničkoto dviženje..., str.73-82

73. dr Dančo Zografski, Razvitokot na kapitalističkite elementi..., str.236-257
74. dr Dančo Zografski, Jugoslovenskrite socijalisti za makedonskoto prašanje, Skopje 1962, str.9-10; dr Orde Ivanoski, Balkanskite socijalisti i makedonskoto prašanje..., str.66-69; dr Dančo Zografski, Razvitokot na kapitalističkite elementi..., str.255
75. Lazar Mojsov, Pogledi vo minatoto blisko i dalečno, Skopje 1977, str.98-103; dr Orde Ivanovski, Balkanskite socijalisti i makedonskoto prašanje..., str.66-69
76. Jovan Marjanović, Nastanak i razvitak radničkog pokreta..., str.32; Lazar Mojsov, Pogledi vo minatoto..., str.102
77. dr Dančo Zografski, Vasil Glavinov i makedonskoto socijalističko i radničko dviženje, Radniškoto dviženje vo Makedonija do 1929, Skopje 1971, str.19-25; dr Dančo Zografski, Jugoslovenskrite socijalisti za makedonskoto prašanje..., str.13-38; Dančo Zografski, Za radniškoto dviženje..., str.129-174; Lazar Mojsov, Pogledi vo minatoto..., str.103-130; Odbrani statii za radniškoto i socijalističkoto dviženje vo Makedonija (1895-1914), Skopje 1962, str.15 i 57
78. Dančo Zografski, Za radniškoto dviženje..., str.175-186
79. Istoriski arhiv na Sojuzot na komunistite na Makedonija, Tom III, knjiga prva, Odbrani materijali od "Radnička iskra" 1909-1911, Skopje 1958. godine (u daljem tekstu IA SKM, III), str.142-143; Jovan Marjanović, Nastanak i razvitak..., str.32; dr Orde Ivanoski, Balkanskite socijalisti i makedonskoto prašanje..., str.70-71
80. Odbrani statii za radniškoto i socijalističkoto..., str.218-220; Istorija makedonskog naroda, II, str.304-306
81. Istorijski arhiv na SKM, t.III, kn.I, str.238
82. Dančo Zografski, Za radniškoto dviženje..., str.236-266; Odbrani statii za radniškoto i socijalističkoto ..., str.170
83. dr Dančo Zografski, Vasil Glavinov..., str.28; Jovan Marjanović, Nastanak i razvitak radničkog pokreta..., str.32
84. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 5, str.463-466

DEO PRVI

1. Živojin Žujović, Sabrani spisi, knj.1, Beograd 1974, str.51
2. Živojin Žujović, Sabrani spisi, knj.2, Beograd 1977, str. 102; Povodom događaja u Srbiji 1862. godine Žujović komentariše uznemirenost Evrope pri pomisli na mogućnost stvaranja dve jake države na Slovenskom jugu - Srbije i Bugarske. Države bi nastale od srpskog naroda u Kneževini, dva i po miliona Srba pod austrijskom vlašću i tri i po miliona pod Turcima i od Bugara kojih ima sedam miliona. Enegično se suprotstavljajući bilo kakvoj pomisli da ove države mogu da budu stvorene, posebno Bugarska, Žujović kaže "... taj narod samo da ima ono što je potrebno za rat sa Turcima ne bi pred njima ustuknuo na bojnopolju, ali da njemu nedostaje samo nešto, naime, materijalna sredstva (samo!), pa da, budući znatno brojniji od Turaka, ove do nogu potuče i samim tim položi temelj one fantastične (i doslovno fantastične) zgrade koja, iako postoji samo u mašti, ipak užasava Evropu". Ako se odbaci činjenica brojčanog odnosa kao uslova nadmoćnosti jasno je, kaže Žujović, da je potrebno postići moralni i intelektualni nivo kao i svest o potčinjenosti i neophodnosti borbe za oslobodjenje. (Isto, str.126)
3. Isto, str.118
4. Isto, str.152
5. Isto, str.396
6. Isto, str.118
7. Isto, str.128; Čestitajući Novu 1866. godinu Žujović se u članku "Slovenski pregled", pre svega, obraća Južnim i Južnoistočnim Slovenima (tj. kako on kaže Bugarima i Srbima) ističući njihov težak položaj pod Turskom. Zbog dugogodišnjeg ugnjetavanja Bugari i Starosrbi su bili u teškom položaju i "... zato je narod u ovoj oblasti podjednako utučen, podjednako slab i malodušan, podjednako neobrazovan". To je uticalo i na njegovu moralnu i fizičku klonulost. U vezi sa ovim Žujović pominje i položaj naroda u Rumeliji i

Albaniji gde je odnos Turaka i hrišćana brojčano gotovo podjednak i gde su pravoslavni "... ogrezli u neprosvećenosti i mraku, gotovo više nego svi drugi Južni Sloveni". (Isto, str.385-386)

8. Isto, str.259-261
9. Isto, str.452-456
10. Isto, str.236-239
11. Živojin Žujović, Sabrani spisi, 1, str.407-408
12. Živojin Žujović, Sabrani spisi, 2, str.407-411
13. Viktor Karasov, Anonimni članci Živojina Žujovića u "Sankt-peterburgskim vedomostima" za 1866. godinu, "Istorijski zapisi", 1, Titograd 1969, str.112
14. Živojin Žujović, Sabrani spisi, 2, str.459-463
15. Viktor Karasov, Napisi Živojina Žujovića u ruskim listovima 1864. i 1865. godine, "Tokovi revolucije", VII, Beograd 1971. str.344-346
16. Živojin Žujović, Sabrani spisi, 2, str.396-398; Stav o mogućnostima oslobadjanja jugoistočnih Slovena Žujović je iskazao 1866. godine ovim rečima: "Mlada krila zaista podrastaju i čim balkanski orlići zaklikću i polete, sloboda će ozariti Balkan ma po koju cenu. Zaustaviti ih na putu započetog razvoja, nemoguće je; prema tome, bolje bi bilo pomoći im na tom putu, da se ravnomeran tok toga razvoja ne bi poremetio i da se, kao što vazda u sličnim slučajevima biva, ne bi razlio daleko van granica sopstvene kolotečine". (Isto, str.407-411)
17. Viktor Karasov, Zapisi Živojina Žujovića u ruskim listovima 1864. i 1865. godine..., str.322
18. Živojin Žujović, Sabrani spisi, 2, str.482-483
19. Isto, str.21-25
20. Isto, str.471
21. Živojin Žujović, Sabrani spisi, 1, str.282-283
22. dr Mladen Vukomanović, Živojin Žujović o rešenju nacionalnog

pitanja balkanskih naroda, Medjunarodni naučni skup, "Velike sile i Srbija pred prvi svetski rat", Beograd 1976, str.731-732

23. "Srbija", 27. i 29. marta 1870, članak "Odgovori-razgovori"; Živojin Žujović, Sabrani spisi, I, str.106-107
24. dr Dančo Zografski, Sličnosti i razlike u shvatanjima Svetozara Markovića i prvih makedonskih socijalista "Svetozar Marković život i delo", naučni skup 1975. godine, Beograd 1977, str.552
25. Svetozar Marković, Sabrani spisi, I, Beograd 1960, str.13-15; Još 1868. godine, u pismu, Jevremu Markoviću, Svetozar Marković piše da je, u tom periodu, najvažniji zadatak borba za oslobodjenje od Turaka i političko ujedinjenje, a da posle toga treba nastaviti borbu za sticanje unutrašnjih sloboda. Interesantno je da Marković predlaže formiranje tajnih četa, koje bi knez Mihajlo ilegalno poslao u "Bosnu i Hercegovinu i Balkan", da isto postupi i Grčka, a da Crna Gora zarati. Tada bi, misli on, Turska počela rat protiv Srbije, a Srbija bi se javno odrekla ovih četa. (Isto, str.7)
26. "Radnik", br.41, 7. septembra 1871. god. I
27. "Politički i ekonomski položaj radničkog staleža u Srbiji", "Pančevac", br.64-65, 9. i 13. avgusta 1870.
28. Svetozar Marković, Sabrani spisi, II, Beograd 1965, str.165-166
29. Svetozar Marković, Sabrani spisi, III, Beograd 1965, str. 113-114; dr Andrija Radenić, Socijalistički listovi i časopisi u Srbiji 1871-1918", knj.I, 1875-1895, Beograd 1977, str.63
30. "Zbliženje načelnih partija", "Radnik", br.19, 20 i 31, od 18, 19. i 20. februara 1872; Svetozar Marković, Sabrani spisi, III, str.35
31. Svetozar Marković, Sabrani spisi, III, str.38-41
32. "Staro oslobodjenje", br.7, od 3. septembra 1875. god; Socijalistička štampa u Srbiji do XX veka, izbor članaka, I, Beograd 1951, str.268-271

33. Svetozar Marković, Sabrani spisi, IV, Beograd 1965, str. 94-97
34. Svetozar Marković, Sabrani spisi, IV, str.419-423; Nastavljajući razmatranje spoljne politike Srbije i 1875. godine Marković je u članku "Druga zakonodavna skupština" ponovo istakao potrebu borbe Srbije protiv Turske. U Narodnoj skupštini, kaže on, nisu jasni narodni ciljevi i ne pravi se razlika između narodne i vlasničke politike, Srpska politika posle 1858. godine bila je nenarodna, jer se u odnosu na Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru i Bugarsku odnosila kao osvajačka. Takvim ponašanjem negiranja jednakosti izgubila je saveznike. Posledice takve politike bile su zategnuti odnosi sa Crnom Gorom i neslaganje sa Bugarima i Hrvatima, koji bi Srbiji morali biti prirodni saveznici, a ne da budu u neprijateljskom logoru. Zato treba konačno shvatiti, kaže Marković, da Srbija ne može biti Pijemont, ni Pruska inače će srpska spoljna politika biti uvek nejasna. I ovom prilikom on naglašava "... da je spoljnje oslobodjenje srpskog naroda sastavni deo unutrašnjeg oslobodjenja". (dr Andrija Radenić, Socijalistički listovi i časopisi..., str.243; Svetozar Marković, Sabrani spisi, IV, str.105-111)
35. dr Dančo Zografski, Sličnosti i razlike u shvatanjima..., str.561
36. "Velika Srbija", "Zastava", br.100 i 101, od 15. i 19. decembra 1868; U svom značajnom delu "Srbija na Istoku" Marković je energično istupio protiv denastičke politike Obrenovića da stvore "Veliku Srbiju", koja bi nastala jednostavnim prisvajanjem susednih teritorija. Ovakva politika odgovarala je unutrašnjoj apsolutističkoj vladavini Obrenovića. Osvajačku politiku Srbije on upoređuje sa politikom Pruske i Sardinije, koje su imale iste težnje. Stvaranje "Velike Srbije" značilo bi produženje politike nasilja i eksploatacije, odnosno zamena jednog sistema vlasti sa drugim koji imaju iste posledice. Nazivajući ovu politiku ništavnom, Marković je smatrao da je ona neostvarljiva, jer su postojale nepremostive prepreke, kao što su nezavisna Crna Gora i bosanska vlastela. Rat koji bi, kaže Marković, započela Srbija

za osvajanje ovih teritorija izazvao bi opšti ustanak naroda na Balkanu, što bi dovelo do njegovog oslobađanja, a to znači i do rešavanja "Istočnog pitanja", pa bi politika stvaranja "Velike Srbije" postala bespredmetna. (Svetozar Marković, Sabrani spisi, III, str.217-221)

37. Svetozar Marković, Sabrani spisi, III, str.217-221
38. mr Živan Stojković, Svetozar Marković o nacionalnom pitanju, "Naše stvaranje", god. XXIV, br.5, Leskovac 1978, str.12
39. Svetozar Marković, Sabrani spisi, IV, str.122
40. Isto, str.406
41. Isto, str.120-121
42. Svetozar Marković, Sabrani spisi, II, str.143-144
43. "Radnik", br.10, 28.januar 1872, Beograd, god. II
44. "Radnik", br.24, 3.mart 1872, Beograd, god. II
45. dr Dančo Zografski, Ekonomske prilike u Makedoniji i odraz ideja Svetozara Markovića na socijalistički pokret u Makedoniji, "Svetozar Marković i ekonomske nauke", zbornik radova sa naučnog skupa održanog 22, 23. septembra 1975. godine u Svetozarevu, Svetozarevo 1976, str.45-50
46. "Šta mi hoćemo", "Ujedinjenje", br.1, 4. oktobar 1872, Beograd; dr Andrija Radenić, Socijalistički listovi i časopisi..., str.130
47. "Poziv na pretplatu", "Ujedinjenje", br.25, 1. decembar 1872; dr Andrija Radenić, Socijalistički listovi i časopisi..., str.131
48. "Braći Bugarima", "Javnost", br.8, 18. januara 1874, Kragujevac, god. II; Ovaj članak je komentar povodom otvorenog pisma Marinovića štampanog u "Budućnosti"
49. "Odgovor g. Ivanu Najdenoviću, b.(ivšem) uredniku "Prava", "Javnost", br.32, 17.marta 1874, Kragujevac, god. II.Članak je napisan u "Javnosti" povodom njegovog odgovora u listu "Obzor" na članak "Braći Bugarima" objavljenom u "Javnosti"
50. dr Andrija Radenić, Socijalistički listovi i časopisi...,

str.194

51. dr Andrija Radenić, Socijalistički listovi i časopisi..., str.236
52. "Kragujevac, 2. septembra", "Staro oslobodjenje", br.7, 3. septembra 1875; dr Andrija Radenić, Socijalistički listovi i časopisi..., str.258
53. "Lojalnost vlade, oklevanje skupštine i stradanje naše braće u Turskoj", "Staro oslobodjenje", br.9, 1875; dr Andrija Radenić, Socijalistički listovi i časopisi..., str.262
54. "Kragujevac, 9. septembar", "Staro oslobodjenje", br.10, 10. septembra 1875; "Kragujevac, 13. septembar", "Staro oslobodjenje", br.12, 14. septembra 1875; "Kragujevac, 16. septembar", "Staro oslobodjenje", br.13, 17. septembra 1875.
55. "Kragujevac, 25. oktobar", "Staro oslobodjenje", br.31, 26. septembra 1875; dr Andrija Radenić, Socijalistički listovi i časopisi..., str.264
56. "Partija i srpsko oslobodjenje", "Staro oslobodjenje", br. 27, 17. oktobra 1875, Kragujevac, god. I
57. "Kragujevac, 29. januar", "Staro oslobodjenje", br.14, 30. januara 1876, Kragujevac, god. II
58. dr Andrija Radenić, Socijalistički listovi i časopisi..., str.265
59. "Kragujevac, 6. februar", "Staro oslobodjenje", br.20, 7. februara 1876; dr Andrija Radenić, Socijalistički listovi i časopisi..., str.265
60. "Kragujevac, 24. mart", "Staro oslobodjenje", br.53, 25. marta 1876.
61. "Kragujevac, 27. mart", "Staro oslobodjenje", br.55, 28. marta 1876.
62. "Naše oslobodjenje i ujedinjenje" (osam nastavaka), "Staro oslobodjenje" od broja 69 do 78, 1876; dr Andrija Radenić, Socijalistički listovi i časopisi..., str.301-302
63. "Društveno-politički pregled-unutrarnji", "Čas", br11, 8. marta 1885, Beograd god. I

64. "Društveno-politički pregled-unutarnji", "Čas", br.2, 17. marta 1885, Beograd, god. I
65. "Narodno oslobodjenje i jedinstvo", "Omladina", br.2, 30. januara 1888, Beograd, god. II
66. "Makedonsko pitanje", "Omladina", br.4, 25. septembra 1888, Beograd, god. II
67. "Naše narodno oslobodjenje i ujedinjenje", "Omladina", br. 5, 2. oktobra 1888, Beograd, god. II
68. "Naše narodno oslobodjenje i ujedinjenje", "Omladina", br. 6, 9. oktobra 1888, Beograd, god. II
69. "Ujedinjenje i oslobodjenje celokupnog srpstva", "Narodna misao", br.4, 8. marta 1890, god. I
70. Kako Srbija još nije imala organizovanu socijalističku partiju i nije bila u mogućnosti da pošalje delegate na kongres, Pelagić je odlučio da se obrati poslanicom.
71. Arhiv Univerzitetske biblioteke "Svetozar Marković" u Beogradu, Prepiska Vase Pelagića, kutija VII, I br.649
72. Vaso Pelagić, Izabrana djela, I, Sarajevo 1971, str.239
73. "Makedonsko pitanje", "Socijal-demokrat", br.11, 2. jula 1895, Beograd, god. I; dr Orde Ivanoski, Balkanskite socijalisti i makedonskoto prašanje, od 90-tite godini na XIX vek do sozdavanje na tretata internacionala, Skopje 1970, str.189
74. Vaso Pelagić, Izabrana djela, III, Sarajevo 1971, str.196-197; U članku "Garantima Turske", objavljenom u novosadskoj "Zastavi" marta 1872. godine, Pelagić naglašava da se velike sile žele zavarati stanjem u Turskoj, jer ona svim silama nastoji da potčinjene narode drži u neznanju"... i da uguši u njemu svaku klicu svijesti o važnosti moćnoga znanja i stvarnog progressa". Turska je fermanom ukinula hrišćanskim narodima u Bosni, Hercegovini i Staroj Srbiji i drugim krajevima i do tada dosta malu crkveno-prosvetnu autonomiju odredjujući školske programe, razmeštajući učitelje i raspolažući školskim fondovima. (Isto, str.200-201)

75. "Srbija i istočno pitanje", "Omladina", br.3, 15. februara 1888, Beograd, god. II
76. "Srbija i istočno pitanje", "Omladina", br.4, 29. februara 1888, Beograd, god. II
77. dr Kosta Milutinović, Razvoj federalističke misli kod podunavskih naroda, Novi Sad, str.46
78. "Kragujevac, 27. mart", "Staro oslobodjenje", br.55, 28. marta 1876; dr Andrija Radenić, Socijalistički listovi i časopisi..., str.296
79. "Pregled stranih zemalja", "Radnik", br.1, 2. marta 1881, Beograd, god I; dr Andrija Radenić, Socijalistički listovi i časopisi..., str.402
80. dr Andrija Radenić, Socijalistički listovi i časopisi..., str.403
81. "Austro-Ugarska i srpska omladina", "Radnik", br.102, 13. avgusta 1881. godine
82. dr Andrija Radenić, Socijalistički listovi i časopisi..., str.415; "Borba", br.33, 17. marta 1882.
83. "Balkanski savez", i "Rusija i balkanski savez", "Socijal-demokrat" br.15, 21. maja 1896, god. II
84. Vaso Pelagić, Izabrana djela, I, Sarajevo 1971, str.16
85. "Narodnosno pitanje i socijalizam", "Staro oslobodjenje", br.50,57,58,64,65/1876; dr Andrija Radenić, Socijalistički listovi i časopisi..., str.295-299
86. "Uloga nacionalnih osobina u društvenom razvitku", "Čas", br.17, 16. juna 1885, Beograd, god. I, str.7
87. "Čas", br.14,16,21,23/1885.
88. "Načelo narodnosti", "Omladina", br.1, 30. novembra 1887, god. I
89. Vaso Pelagić, Putovanje unakrst oko cijele zemlje, Beograd 1874, str.154-156; Vredno je pomenuti podatak da je Vasa Pelagić još 1867. godine u Beogradu "za školske potrebe i radi širenja prosvete u narodu" štampao "Rukovodju za srpsko-bosanske, hercegovačke, starosrbijanske i makedonske učitelje".

Autor se potpisao kao Vasilije S. Pelagić, učitelj i upravitelj bosansko-banjalučke bogoslovije. (Vasilije Pelagić, Rukovodja, Beograd 1867; "Politika", Beograd, 29. avgusta 1982)

90. Risto Besarović, Vaso Pelagić, život i rad, Sarajevo 1969, str.143
91. dr Klime Džambazovski, Makedonska socijalistička grupa i Vasa Pelagić, Radničko kretanje na Makedonija do 1929, materijali od naučnata sredba vo Titov Veles na 8, 9 i 10. maj 1969. godina po povod na 40-godišnjata od smrtta na Vasil Glivanov i 50-godišnjata na KPJ, Skopje 1971. god, str.31-32
92. Isto, str.79
93. Arhiv Univerzitetske biblioteke "Svetozar Marković" u Beogradu, (u daljem tekstu Arhiv UBIB), Prepiska Vase Pelagića, kutija 7, I gr.697
94. Arhiv UBIB, Prepiska Vase Pelagića, kutija 7, I br.848 dr Klime Džambazovski, Makedonska socijalistička grupa i Vasa Pelagić..., str.79
95. Arhiv UBIB, Prepiska Vase Pelagića, kutija 7, I br.849
96. "Makedonska revolucija", "Socijal-demokrat", br.22, 17. septembra 1895;
97. "Makedonska revolucija", "Socijal-demokrat", br.22, 17. septembra 1895; Socijalistička štampa u Srbiji do XX veka, izbor članaka, II, Beograd 1951, str.214-216; dr Dušan Nedeljković, Revolucija i revolucionari na delu, Svetozarevo 1980, str.178
98. "Verni podanici postali buntovnici", "Socijal-demokrat", br.28, 5. novembra 1895.
99. dr Klime Džambazovski, Makedonska socijalistička grupa i Vasa Pelagić, str.83
100. "Zgasna sjajnata zvezda" (po povod na smrtta na Vasa Pelagić), Odbrani statii za radničko kretanje i socijalističko kretanje vo Makedonija (1895-1914), Skopje 1962, str.102-103

101. Lazar Mojsov, Pogledi vo minatoto blisko i dalečno, Skopje 1977, str.149
102. dr Dančo Zografski, Sličnosti i razlike u shvatanjima Svetozara Markovića i prvih makedonskih socijalista, Naučni skup Svetozar Marković, život i delo, 24-27. novembra 1975, Beograd 1977, str.551-570
103. Lazar Mojsov, Pogledi..., str.147
104. "Našata programma", "Revolucija", Sofija, br.1, 28. juna 1895; Odbrani statii..., str.15
105. "Borbata protiv Turcija", "Revolucija", Sofija, br.1, 28. juna 1895; Odbrani statii..., str.19
106. "Zadružna borba za svobodata", "Revolucija", Sofija, br.7, 9. avgusta 1895; Odbrani statii..., str.34
107. "Položenieto na Makedonija", "Političeska Svoboda", Sofija, br.3, 8. marta 1898; Odbrani statii..., str.70.
108. "Mladoturците i revolucijata", "Političeska Svoboda", Sofija, br.2, 19. februara 1898; Odbrani statii..., str.63
109. "Našata programma", "Revolucija", Sofija, br.1, 28. juna 1895; Odbrani statii..., str.15-18; dr Dančo Zografski, Sličnosti i razlike..., str.558; dr Dančo Zografski, Jugoslovenskrite socijalisti za makedonskoto prašanje, Skopje 1962, str.25
110. "Borbata protiv Turcija", "Revolucija", Sofija, br.1, 28. juna 1895; dr Dančo Zografski, Sličnosti i razlike..., str.558
111. "Zadružna borba za svobodata", "Revolucija", Sofija, br.7, 9. avgusta 1895; dr Dančo Zografski, Sličnosti i razlike..., str.557; dr Dančo Zografski, Jugoslovenskrite socijalisti..., str.21
112. "Vъ naroda! Vъ naroda!", "Revolucija", Sofija, br.8, 16. avgusta 1895; dr Dančo Zografski, Jugoslovenskrite socijalisti..., str.24; Odbrani statii..., str.38-39
113. "Borba za osvoboždenie", "Revolucija", Sofija, br.8, 16. avgusta 1895; Odbrani statii..., str.40-42
114. "Kojъ ni osvobodi?", "Revolucija", Sofija, br.8, 16. avgusta 1895; Odbrani statii..., str.43; dr Dančo Zografski, Jugo-

- slovenskrite socijalisti..., str.17
115. "Vzrhu osvoboditelnata borba", "Revolucija", Sofija, br.8, 16. avgusta 1895; Odbrani statii..., str.44-45
116. "Sredstva za borbata", "Revolucija", Sofija, br.9, 23. avgusta 1895; Odbrani statii..., str.45-47; dr Dančo Zografski, Jugoslovenskrite socijalisti..., str.27
117. Odbrani statii..., str.27-28
118. "Programa na makedonskite revolucioneri-socijalisti", "Političeska Svoboda", Sofija, br.1, 6. februara 1898; Odbrani statii..., str.57-59; dr Dančo Zografski, Jugoslovenskrite socijalisti..., str.30-32; dr Dančo Zografski, Sličnosti i razlike..., str.560
119. "Makedonskiot taen revolucioneren komitet", "Političeska Svoboda", Sofija, br.2, 19. februara 1898; Odbrani statii..., str.64-67
120. "Ljubiteli na makedonskata svoboda! Organizirajte se!", "Političeska Svoboda", Sofija, br.5, 19. aprila 1898; Odbrani statii..., str.80-82
121. "Obija solidarnost", "Političeska Svoboda", Sofija, br.5, 19. aprila 1898; Odbrani statii..., str.82-86; dr Dančo Zografski, Jugoslovenskrite socijalisti..., str.53
122. "Dobroželateli ili zavoevateli", "Političeska Svoboda", Sofija, br.6, 18. maja 1898; dr Dančo Zografski, Jugoslovenskrite socijalisti..., str.50; Odbrani statii..., str.86-88
123. "Makedonija za Makedoncite", "Političeska Svoboda", Sofija, br.7, 29. novembra 1898; Odbrani statii..., str.90-91; dr Dančo Zografski, Jugoslovenskrite socijalisti..., str.32-33
124. Rabotničeski rčnik, Sofija 1900; Odbrani statii..., str.135
125. Istorija na makedonskiot narod, II, str.199-226
126. dr Blaže Ristovski, Krste P. Misirkov (1874-1926), Skopje 1966, str.200-223; dr Manol Pandevski, Nacionalното prašanje vo makedonskoto osloboditelno dviženje (1893-1903), str.286-291
127. "Napred" 1900-1901, Beograd, god.I i II, "Radnički list" 1901,

Beograd, god. I

128. Dimitrije Tucović, Sabrana dela 1, Beograd 1975, str.36
129. Radovan Dragović, Izbor članaka, str.214; "Naša osveta", "Radničke novine", br.32, 10. avgusta 1902; mr Živan Stojković, Srpska socijalna demokratija..., str.40
130. dr Stojan Kesić, Radnički pokret u jugoslovenskim zemljama..., str.226; "Radničke novine", br.41, 11. oktobra 1902. godine
131. Srpska socijaldemokratska partija, gradja (1901-1905), Beograd 1961, (u daljem tekstu SSDP, gradja), str.31-37
132. "Doktorska mudrost", "Radničke novine", br.15, 12. februara 1903. god.
133. "Reforme u Makedoniji", "Radničke novine", br.16, 18. februara 1903. god.
134. dr Stojan Kesić, Radnički pokret u jugoslovenskim zemljama..., str.226
135. "Nemačka-Makedonsko pitanje", "Radničke novine", br.17, 21. februara 1903.
136. "Nemačka-Makedonsko pitanje", "Radničke novine", br.18, 26. februara 1903.
137. "Rusija i makedonsko pitanje", "Radničke novine", br.20, 5. marta 1903. godine
138. "Naši dopisi - Beograd 9. avgusta 1903", "Radničke novine", br.41, 12. avgusta 1903; dr Stojan Kesić, Radnički pokret u jugoslovenskim zemljama..., str.227
139. "Patriotski podvig", "Radničke novine", br.44, 22. avgusta 1903. god.
140. "Jedan značajan zbor", "Radničke novine", br.45, 26. avgusta 1903. god.
141. "Zbor za Makedonce i St.Srbijance", "Radnik", br.3, 3. septembra 1903, Kragujevac
142. "Naši dopisi", "Radničke novine", br.48, 5. septembra 1903; Narodni muzej Leskovac, memoarska gradja, br.43; Stojan Nikolić, Hranislav Rakić, Josif Stefanović, Hronologija 1903-

1945, Leskovac 1961, str.12

143. "Dva diplomatska "uspeha", "Radničke novine", br.51, 20. septembra 1903.
144. "Sa strane", "Radničke novine", br.52, 25. septembra 1903. godine

DEO DRUGI

1. "Rat", "Radničke novine", br.15, 25. februara 1904; SSDP, gradja, str.155-156
2. "Makedonsko pitanje i balkanska konfederacija", "Radničke novine", br.17, 9. marta 1904; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 1, str.130-134; SSDP, gradja, str.159-161
3. "Srpsko-bugarsko bratimljenje", "Radničke novine", br.33, 28. aprila 1904. god.
4. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 1. str.135-136
5. "Ne dalje", "Radničke novine", br.21, 13. marta 1904. god.
6. "Beleščice", "Radničke novine", br.33, 28. aprila 1904. god.
7. "Radnici i opština", "Radničke novine", br.35, 4. maja 1904. godine
8. "Štrajk obučarskih radnika u Bitolju", "Radničke novine", br.69, 25. avgusta 1904. god.
9. "Patriotizam naše buržoazije", "Radničke novine", br.69, 25. avgusta 1904. god.
10. "Drug Asan ubio druga Janka", "Radničke novine", br.78, 25. septembra 1904. god.
11. SSDP, gradja, str.324-326; "Istrebljivanje", "Radničke novine", br.27, 30. marta 1905; mr Živan Stojković, Srpska socijalna demokratija..., str.49-50
12. "Mačedonija u Srbiji", "Radničke novine", br.42, 6. aprila 1906. god.
13. "Protest protiv komitskog nasilja", "Radnik", br.14, 15. aprila 1906. god.
14. "Komitska razbojništva", "Radnik", br.14, 15. aprila 1906, Kragujevac
15. "Radnički pokret u Makedoniji", "Radničke novine", br.143, 28. novembra 1906; Odbrani statii..., str.188-190
16. "Demokratski "šovinizam", "Radničke novine", br.3, 6 januara 1907. god.

17. "Odnosi izmedju Srbije i Bugarske", "Radničke novine", br.22
20. februara 1907. god.
18. Milenko Topalović, O odnosima srpskog i bugarskog radničkog
pokreta u periodu 1903-1918, Srpska socijaldemokratska par-
tija, naučni skup 18, 19. i 20. novembra 1964, Beograd 1965,
str.241
19. Isto, str.241
20. "Socijalizam u Turskoj", "Radničke novine", br.153, 25. de-
cembra 1907. god.
21. "Bašibozluci", "Radničke novine", br.22, 19. februara 1908.
22. "Srpski žongleri u Turskoj", "Radničke novine", br. 19.
februara 1908. god.
23. "Makedonija pred Evropom", "Radničke novine", br.35, 20. mar-
ta 1908. god.
24. Dimitrije Tucović, Prepiska, Titovo Užice, 1974, str.94
25. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 2, Beograd 1975, str.165
26. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 2, str.170; "Bosna", "Rad-
ničke novine", br.66, 5. juna 1908. god.
27. "Revolucija u Turskoj", "Radničke novine", br.98, 19. avgus-
ta 1908. god.
28. "Socijaldemokratska grupa u Turskoj", "Radničke novine",
br. 102, 28. avgusta 1908. god.
29. "Sindikati u Turskoj", "Radničke novine", br.103, 30. avgus-
ta 1908. god.
30. "Železničarima", "Radničke novine", br.104, 31. avgusta
1908. god.
31. "Beograd-Skoplje-Solun" I, II, III, "Zanatlijski savez",
br.37,38. i 39, 24. i 31. avgusta i 7. septembra 1908, Beo-
grad, g.X
32. "Posledice revolucije u Turskoj", "Radničke novine", br.124,
14. septembra 1908; Odbrani statii..., str.194-196
33. "Socijalistička dokumenta", "Socijalist", Beograd, br.7,
1. oktobra 1908. god.

34. "Posledice revolucije u Turskoj", "Radničke novine", br.124, 10. oktobra 1908. god.
35. Milenko Topalović, O odnosima bugarskog i srpskog radničkog pokreta..., str.242
36. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 2, str.318
37. "Položaj u Turskoj", "Radničke novine", br.97, 16. avgusta 1908. god.
38. "Revolucija u Turskoj", "Radničke novine", br.108 i 109, 9. i 11. septembra 1908. god.
39. "Socijalna demokratija i balkanski narodi", "Radničke novine", br.119, 2. oktobra 1908. god.
40. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 2, str.292
41. "Kompensacije", "Radničke novine", br.125, 16. oktobra 1908. godine
42. Dušan Popović, Sabrana dela, 1, Beograd 1975, str.274-283
43. "Jedna srpsko-bugarska manifestacija mira", "Radničke novine", br.149, 11. decembra 1908. god.

DEO TREĆI

1. "Socijalizam u Turskoj", "Radničke novine", br.11, 24. januara 1909; Odbrani statii..., str.169-197
2. "Bankrotstvo balkanskog saveza", "Socijalist", br.2, 31. januara 1909, Beograd, god.II
3. "Socijalna Demokratija i Nacionalno pitanje", "Radnik", br.6, 7.februara 1909, Kragujevac, god.VI
4. Dimitrije Tucović, Prepiska, str.307-310
5. "Revolucija u Turskoj", "Radničke novine", br.44, 14. aprila 1909; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 2, str.426-430
6. "Rezolucija", "Radničke novine", br.45, 19.aprila 1909; Odbrani statii..., str.197-198
7. "Vrenje u Mačedoniji", "Radničke novine", br.92, 6. avgusta 1909; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 3, Beograd 1980, str.17-20
8. "Klanje u Turskoj", "Radničke novine", br.130, 3. novembra 1909; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 3, str.40-42
9. "Prvi maj u Turskoj", "Radničke novine", br.47, 23. aprila 1909; "Majska proslava u Skoplju", "Radničke novine", br.49, 28. aprila 1909; Odbrani statii..., str.198-199
10. "Prva Socijalistička Internacionala na Balkanu", "Radnik", br.21, 23. maja 1909, Kragujevac, god.VI
XVI-om kongresu Bugarske radničke socijaldemokratske partije "tesnih" i Šestom kongresu Opšteg radničkog sindikalnog saveza Bugarske u Varni od 19-24. jula 1909. godine prisustvo-
vao je Triša Kaclerović, kao delegat SSDP i Glavnog radničkog saveza Srbije. Pri prolasku kroz Sofiju, na putu za Varnu, Triša Kaclerović je održao predavanje o zadacima balkanske socijaldemokratije 16. jula 1909. godine, a dva dana kasnije govorio je i na mitingu u Varni. Posle kongresa Kaclerović je posetio Carigrad, Solun i Skoplje gde je na zborovima držao predavanja. ("Zadaci Balkanske Socijalne Demokratije", "Radnik", br.29, 18. jula 1909, Kragujevac, god.VI; dr Mladen Vukomanović, Sindikalni pokret u Srbiji 1903-1914, Beo-

grad 1979, str.267-268

11. "Radnički pokret u Skoplju", "Radničke novine", br.93, 8. avgusta 1909; Odbrani statii..., str.199-200
12. "Jugoslovenstvo u Austro-Ugarskoj", "Radničke novine", br. 137, 19. novembra 1909; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 3, str.53
13. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 3, str.60-63; O razlozima zašto su na Prvu balkansku socijaldemokratsku konferenciju pozvani samo bugarski "tesni" socijalisti piše Tucović u pismu Kauckom 29. januara 1910. Dimitrije Tucović, Prepiska, str.318-320
14. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 3, str.76
15. Isto, str.83-87
16. "Balkanska socijaldemokratska konferencija", "Radničke novine", br.144, 5. decembra 1909; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 10, Beograd 1981, str.167-168
17. Dimitrije Tucović, Prepiska, str.198; Arhiv Srbije Zbirka Dimitrija Tucovića (u daljem tekstu AS, ZDT), 269
18. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 3, str.88-91; "Radničke novine", br.1, 2. januara 1910.
19. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 3, str.93; "Radničke novine", br.2, 5. januara 1910.
20. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 3, str.96; "Radničke Novine", br.5, 12. januara 1910.
21. "Prva balkanska socijaldemokratska konferencija", "Radničke novine", br.6, 14. januara 1910.
22. "Odluka socijaldemokratske balkanske konferencije, održane 25, 26. i 27. decembra 1909. godine u Beogradu", "Radničke novine", br.152, 29. decembra 1909; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 3, str.97-101. O Prvoj balkanskoj socijaldemokratskoj konferenciji vidi: dr Dančo Zografski, Jugoslovenskrite socijalisti..., str.79-86; dr Stojan Kesić, Radnički pokret u jugoslovenskim zemljama..., str.292-312; dr Kosta Milutinović, Balkanska konfederacija i makedonsko pitanje, Novi

Sad, 1958, str.56-58

23. "Balkanska konferencija", "Borba", 1910, knj.I, br.1, 1. januara 1910, str.2-4; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 3, str.105-109
24. "Slobodna riječ o balkanskoj federaciji", "Radničke novine", br.1, 2. januara 1910.
25. Dušan Popović, Sabrana dela, 1, Beograd 1975, str.429-434; "Borba", 1910, knj.1, br.2, 16. januara 1910, str.41-45
26. "Kritični trenuci"; "Borba", 1910, knj.1, br.5, 1. marta 1910, str.161-164; Dušan Popović, Sabrana dela, 1, str.482-486
27. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 3, str.365-373; AS, ZDT, br.339.
Na Prvoj balkanskoj socijaldemokratskoj konferenciji Tucović se zalagao za stvaranje organizacione zajednice socijaldemokratskih organizacija Balkana i jugoistočne Evrope. Predlog je ušao u Odluku konferencije. Istom Odlukom Tucović je bio ovlašćen da održava veze sa učesnicima Prve balkanske socijaldemokratske konferencije (AS, Zbirka Kalcerović Triše -u daljem tekstu ZKT) br.148; Ubavka Vujošević, Iz prepiske F. Filipovića i D. Tucovića, Prilozi za isoriju socijalizma, br.1, Beograd, 1964, str.297, napomena 300)
28. "Situacija na Balkanu", "Radničke novine", br.12, 28. januara 1910.
29. "Medjubalkanski socijalistički miting u Beogradu", "Radničke novine", br.32, 16. marta 1910; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 3, str.176-180
30. "Rezolucija", "Radničke novine", br.33, 18. marta 1910.
31. "Ustavna Turska", "Radničke novine", br.47, 16. aprila 1910.
32. "Štrajk i bojkot", "Radničke novine", br.50, 27. aprila 1910; U salama "Radničke kooperative", 2. maja 1910. godine pekarski radnici Beograda održali su masovan zbor. "Radničke novine" pišu o ovom zboru i pominju i veći broj pekarskih radnika iz Makedonije koji su se uključili u radnički pokret Srbije. ("Radničke novine", br.48, 24. aprila 1910; dr Stojan

- Kesić, Radnički pokret u jugoslovenskim zemljama..., str. 348)
33. "Proslava Prvog maja", "Radničke novine", br.50, 27. aprila 1910.
 34. "Osmi kongres SSDP, držan 6, 7. i 8. jula 1910", "Radničke novine", br.74, 22. jula 1910.
 35. "Pozdravi kongresu", "Radničke novine", br.72, 17. jula 1910.
 36. AS, ZDT, br.271; Dimitrije Tucović, Prepiska, str.212
 37. AS, ZDT, br.272; Dimitrije Tucović, Prepiska, str.313
 38. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 3, str.365
 39. "Realna politika", "Radničke novine", br.78, 1. jula 1910.
 40. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 10, str.251. Sadržina teksta na razglednici glasi: "Iz Skoplja, ovog čuda orijentštva, šaljem ti toplo pozdravlje" U potpisu su Tucović, Dušan Cekić, Mihail Cokov i Herman Vendel. Sadržaj razglednice naveden je u Sabranim delima Dimitrija Tucovića, 3, na strani 417. Medjutim, tu je naveden datum 24. jul (6. avgust) 1910. godine, dok je u Sabranim delima Dimitrija Tucovića, 10, na strani 251, u napomeni naveden datum 23. juni (6. juli) 1910. godine. Najverovatnije je pri preštampavanju teksta iz razglednice u Sabranim delima 3 načinjena greška, što dokazuje i pismo Dušana Cekića Dimitriju Tucoviću od 1. (14.) jula 1910. godine u kome mu piše da je šteta što nije ostao u Skoplju. (Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 10, str.251, napomena)
 41. "Iz zemlje vešala", "Borba", 1910, knj.2, br.14, 16. jula 1910, str.521-524; "Radničke novine", br.85, 17. jula 1910; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 3, str.400-404. To je članak koji je Tucović napisao posle boravka u Makedoniji u kome piše o stanju u Turskoj. (Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 10, str.251)
 42. AS, ZDT, br.273; Dimitrije Tucović, Prepiska, str.214-216
 43. "Iz Partije", "Radničke novine", br.79, 3. jula 1910.
 44. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 3, str.384-399
 45. "Šovinistočko slepilo", "Radničke novine", br.88, 24. jula

1910.

46. "Socijalizam u Turskoj", "Radničke novine", br.86, 20. jula 1910; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 10, str.251-254
47. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 3, str.452-456
48. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 3, str.432-434
49. AS, ZDT, br.37; Dimitrije Tucović, Prepiska, str.218-219
50. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 3, str.523-524
51. "Rat i mir", "Radničke novine", br.104, 30. avgusta 1910; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 3, str.525-529
52. "Internacionalni kongres u Kopenhagenu", "Borba", 1910, knj. 2, br.16, 16. avgusta 1910, str.601-605; Dušan Popović, Sabrana dela, 1, str.610. Osmi kongres Druge internacionale održan je od 15-21. avgusta (28. avgusta - 3. septembra) 1910. godine u Kopenhagenu.
53. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 1, str.610
54. AS, ZDT, br.109; Dimitrije Tucović, Prepiska, str.221
55. "Poziv za pretplatu", "Radničke novine", br.99, 19. avgusta 1910.
56. "Radničke novine", br.113, 21. septembra 1910.
57. Dragiša Lapčević, Istorija socijalizma..., str.171
58. "Crni dani", "Radničke novine", br.118, 2. oktobra 1910.
59. Dušan Popović, Sabrana dela, 1, str.648-652
60. "Borba", 1910, br.21, 1. novembra 1910, str.832; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 4, Beograd 1980, str.73-74
61. "Nacionalna politika Srbije", "Borba", 1911, knj.3, 1. i 16. januara 1911, str.6-12 i 54-61; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 4, str.159-167
62. "Socijalizam u Turskoj", "Borba", knj.3, br.2 i 3, 16. januara i 1. februara 1911. U "Radničkim novinama" oglašeno je drugarsko veče za 22. januar 1911. godine u Socijalističkom narodnom domu, na kome je Aca Pavlović govorio o socijalizmu u Turskoj. ("Radničke novine", br.10; 22. januara 1911)

63. "Socijalizam u Turskom parlamentu", "Radničke novine", br. 27, 16. februara 1911. U prvoj polovini 1911. godine bilo je često kratkih vesti iz Makedonije u "Radničkim novinama". U isto vreme i "Zanatlijski savez" je donosio slične vesti. Tako je početkom februara objavljena vest da kruže glasovi kako će Sultan u maju posetiti Staru Srbiju i otići u Bitolj i Skoplje, a zatim će se pokloniti grobu Sultana Murata na Kosovu. ("Sultan na Kosovu", "Zanatlijski savez", br.24, 4. februara 1911, Beograd, god.XIV), Sredinom istog meseca javljeno je da je službeno potvrđeno da će Sultan posetiti Solun, Bitolj, Skoplje i Prištinu. ("Telegrami", "Zanatlijski savez", br.31, 12. februara 1911). Marta 1911. godine "Radničke novine" javljaju da su u severnoj Albaniji, na granici Crne Gore izbili novi nemiri. Centralizatorske težnje Mladoturaka sukobile su se sa tradicionalnim osećanjem nezavisnosti pojedinih nacija. Otuda u Turskoj buna na sve strane. ("Solun", "Radničke novine", br.53, 18. marta 1911). U Solunu je marta 1911. godine izbio štrajk u fabrici duvana za povećanje nadnica. Učestvovalo je 400 radnica i 200 radnika. Solidarnost je čvrsta i raspoloženje za borbu jako. ("Štrajk u Solunu", "Radničke novine", br.57, 23. marta 1911)
64. "Sa Majske Demonstracije", "Radničke novine", br.89, 21. aprila 1911; "Sa Majske Demonstracije", "Radničke novine", br.91, 3. maja 1911; "Majska proslava u Turskoj", "Radničke novine", br.93, 5. maja 1911; Odbrani statii..., str.206-207
65. "O sultanovoj poseti Solunu", "Radničke novine", br.121, 8. juna 1911. Vlasti su sprečile velike radničke demonstracije protiv Sultanove posete. Četiri socijalista su uhapšena. ("Gonjenje radničkog pokreta u Turskoj", "Radničke novine", br.152, 14. jula 1911)
66. "Iz 'slobodne' Turske", "Radničke novine", br.112, 27. aprila 1911. Zanatlijsko udruženje u Skoplju uzelo je učešće u dočeku Sultana. Svi članovi su se okupili u Zanatlijskom domu i sa zastavom izašli pred Sultana i igrali su narodne igre. ("Sultan i zanatlije", "Zanatlijski savez", br.118, 3. juna 1911)

67. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, str.90
68. "Pismo iz Turske", "Radničke novine", br.175, 10. avgusta 1911.
69. "Kolera u Turskoj", "Radničke novine", br.199, 7. septembra 1911.
70. "Još jedan šamar", "Radničke novine", br.206, 15. septembra 1911.
71. dr Sergije Dimitrijević, Srpski socijalisti i Druga internacionala od medjunarodnog socijalističkog kongresa u Kopenhagenu (leto 1910) do prvog svetskog rata, Zbornik radova na Medjunarodnom naučnom skupu Velike sile i Srbija pred prvi svetski rat, Beograd 1976, str.659-689
72. "Rat i Balkan", "Borba", 1911, knj.4, 1. oktobra 1911, str. 241-245; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 5, Beograd 1980, str.434-435
73. "Prethodna balkanska socijaldemokratska konferencija", "Radničke novine", br.225, 7. oktobra 1911; dr Sergije Dimitrijević, Srpski socijalisti i Druga internacionala..., str.663
74. "Federacija balkanskih naroda i Turska", "Radničke novine", br.232, 15. oktobra 1911.
75. "Šta su Mladoturci", "Radničke novine", br.234, 18. oktobra 1911.
76. "Radnički pokret u Turskoj", "Radničke novine", br.238, 22. oktobra, 241, 26. oktobra, 242, 22. oktobra i br.243, 28. oktobra 1911. Benaroja pominje sledeće sindikate u Turskoj u Solunu: Duvanski sindikat manipulatora sa četiri sekcije, od kojih je jedna u Djevdjeliji, a jedna u Kukušu. Obuhvatao je 2.000 Jevreja, preko 500 Grka, preko 400 Turaka i više od 200 Bugara. Bio je organizovan 1908. godine i predstavljao je jezgro celog pokreta u Makedoniji. Društvo radnika i radnica u duvanskoj fabrici sa 400 Jevreja, 50 Grka, 10 Turaka i 40 Bugara. Prelački sindikat osnovan 1910. godine i sastavljen uglavnom od Jevreja. Drvodjeljski sindikat, osnovan kao čisti Jevrejski, a kasnije menja sastav i ima i Turaka, Grke, Bugara i Jermena. Tipografski sindikat sa dve

sekcije bugarsku i jevrejsku. Bugarska je osnovana 1909. godine, a Jevrejska 1910. godine. Sindikat obalskih radnika, osnovan 1908. godine, a potpao pod socijalistički uticaj 1910. godine. Ovaj sindikat je na putu, kaže on, da se sporazume sa Sindikatom transportnih i saobraćajnih radnika u Srbiji. Kamenorezački sindikat, osnovan 1908. godine, a od 1910. sastoji se od Grke, Jevreja, Turaka i drugih. U Skoplju izlazi, piše Benaroja, "Socijalistička zora", a u Kavali ima oko 15.000 duvanskih radnika i oko 1.500 obalskih. ("Radničke novine", br.244, 29. oktobra i br.245, 31. oktobra 1911)

77. "Fédération balkanskih naroda", "Radničke novine", br.229, 12. oktobra 1911.
78. dr Sergije Dimitrijević, Srpski socijalisti i Druga internacionala..., str.660-665
79. "Stanje u Turskoj", "Radničke novine", br.272, 1. decembra 1911.
80. "Anahronizam u Makedoniji", "Radničke novine", br.273, 2. decembra 1911.
81. "Balkanska konferencija", "Borba", 1911, knj.4, 16. decembra 1911, str.444-455; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 5, str. 565-581
82. "Štrajk tipografskih radnika u Skoplju", "Radničke novine", br.13, 16. januara 1912.
83. "Štrajk u štampariji 'Vardar' u Skoplju", "Radničke novine", br.21, 24. januara 1912.
84. dr Sergije Dimitrijević, Srpski socijalisti i Druga internacionala..., str.666-668
85. "Ne nekoliko ljudi nego Partija", "Borba", 1912, knj.5, 1. januara 1912; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 6, Beograd 1980, str.10-12
86. "Zaludu muka!", "Borba", 1912, knj.5, 16. februara 1912; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 6, str.145-154
87. "Balkanski problem i socijalna demokratija", "Borba", 1912, knj.6, br.17, 1. septembra 1912, str.185-189

88. "Borba", teorijski organ socijalne demokratije", "Radničke novine", br.37, 14. februara 1912; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 6, str.165-167
89. "Borba" polumesečni časopis socijalne demokratije", "Radničke novine", br.149, 28. juna 1912; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 6, str.383-386
90. "Protiv ugnjetenih naroda", "Radničke novine", br.95, 25. aprila 1912.
91. "Ustanak u Albaniji", "Radničke novine", br.165, 17. jula 1912.
92. "Marks i Sloveni", "Borba", 1912, knj.6, 1. juli 1912, str. 1-8; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 6, str.397-405
93. "Krizna u Turskoj", "Borba", 1912, knj.6, 1. avgust 1912, str. 105, 110; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 6, str.468-474
94. "Socijalizam i Mladoturci", "Radničke novine", br.203, 30. avgust 1912.
95. "Kad gori oko nas smemo li ćutati?", "Radničke novine", br. 199, 25. avgusta 1912; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, str. 507-511
96. "Govor na zboru u Beogradu 26. avgusta 1912. godine o događajima na Balkanu i socijalnoj demokratiji", "Radničke novine", br.200, 27. avgusta 1912; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 6, str.512-518
97. "Prodiranje Austro-Ugarske na istok", "Borba", 1912, knj.6, 1. septembar 1912, str.212-213; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 7, Beograd 1980, str.14
98. "Balkanski savez", "Radničke novine", br.209, 6. septembra 1912; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 7, str.28-31
99. "Smutnje na Balkanu", "Radničke novine", br.212, 10. septembar 1912.
100. "Za zajednicu Balkana!", "Radničke novine", br.217, 15. septembra 1912.
101. "Položaj balkanskih naroda", "Radnik", br.37, 15. septembra 1912, Kragujevac, god.IX

102. "Povodom balkanske krize", "Borba", knj.6, 16. septembra 1912, str.241-244
103. "Rad u Turskoj i sa Turskom", "Radničke novine", br.219, 18. septembra 1912.
104. "Ko je kriv?", "Radničke novine", br.224, 24. septembra 1912.
105. "Mi i Status quo", "Radničke novine", br.223, 22. septembra 1912.
106. dr Dančo Zografski, Jugoslovenskrite socijalisti..., str.60-65
107. dr Orde Ivanoski, Balkanskrite socijalisti i makedonskoto prašanje..., str.221-230
108. Posle dužeg nastojanja Dušan Cekić je uspeo da u Ruščiku u Bugarskoj uzme u zakup hotel "Boris" i drži ga već više od godine i po dana. Medjutim, bugarska policija ga je osumnjčila kao srpskog špijuna, iako je dobro znala da je socijaldemokrat. Kako to nije uspela da dokaže policija mu je nasilno zatvorila hotel i želi da mu uzme svu imovinu i da ga protera. ("Vandalizam bugarske policije", "Radničke novine", br. 102, 28. avgusta 1908)
109. IA SKM, III, str.33; "Rabotničeska iskra", br.3, 1. februara 1909.
110. Spomeni na Stojan Divlev, Arhiv Instituta za nacionalnu istoriju u Skoplju (u daljem tekstu Arhiv INI, Skoplje), sl.IV, 83, str.23 i 24, sl.IV, 234, str.I-VII
111. "Rabotničeska iskra", br.4, 15. februara 1909; IA SKM, III, str.42. "Rabotničeska iskra" je izlazila dva puta mesečno na bugarskom jeziku, na četiri stranice. U prvoj godini od 1. januara do 18. decembra 1909. godine izašlo je 24 broja. Iz druge godine sačuvano je samo 18 brojeva, a iz treće godine samo jedan broj od 20. maja 1911. godine. Do petnaestog broja odgovorni redaktor bio je Vasil Glavinov, a posle se ne navodi glavni redaktor. Prve dve godine list je izlazio u Bitolju, a u trećoj u Solunu. Od trećeg broja pored bugarskog dodat je i naslov na francuskom. (IA SKM, III, str.III)
112. "Rabotničeska iskra", br.5, 1. marta 1909; IA SKM, III, str.46
113. Isto

114. "Rabotničeska iskra", br.5, 1. marta 1909; IA SKM, III, str.50-51
115. Dančo Zografski, Za rabotničkoto dviženje..., str.208-209.
U "Rabotničeskoj iskri" objavljena je kratka vest da veliki broj radnika iz Srbije i Makedonije odlazi u Bugarsku na rad čime se pogoršava i tako težak položaj bugarskih radnika. Zato se kaže da radnici ne bi trebalo da odlaze u druge zemlje, već bi morali da se bore za poboljšanje položaja u Makedoniji i Turskoj. Ovo upućuje na zaključak o mogućim kontaktima tih radnika na skupovima, štrajkovima i u organizacijama. (IA SKM, III, str.61; "Rabotničeska iskra", br.6; 15. marta 1909)
116. "Rabotničeska iskra", br.5, 1. marta 1909; IA SKM, III, str. 49-50. U tromesečnom izveštaju Mešovitog radničkog sindikata u Skoplju navodi da je bilo 49 radnika. Medjutim, trojica su otputovala u druga mesta, od kojih je jedan bojadžija Velimir Ilić. ("Rabotničeska iskra", br.11, 1. juna 1909; IA SKM, III, str.98). Na jednom skupu Mešovitog sindikata u Skoplju, na kome je održano predavanje o mogućnostima razvoja socijalizma u Makedoniji, oduševljeno je pozdravio skup trgovac iz Prištine Sava Sirenić, koji je izrazio želju da se učlani u sindikat. No, kako to nije mogao da učini, dao je osam groša dobrovoljnog priloga sindikatu. ("Rabotničeska iskra", br.12, 15. juna 1909; IA SKM, III, str.109).
117. "Rabotničeska iskra", br.6, 15. marta 1909; IA SKM, III, str. 52-54
118. "Rabotničeska iskra", br.6, 15. marta 1909; IA SKM, III, str. 59
119. Spomeni na Stojan Divlev, Arhiv INI, Skoplje, sl.IV, 83, str. 26
120. Spomeni na Todor Trpkov, Arhiv INI, Skopje, sl.IV, 359, str. 1. Milan Efremov-Marković, rođen je u Vranju 12. juna 1886. godine. Otac mu je umro pre njegovog rođenja, a on je doveden u Skoplje i usinio ga je kolarski radnik Efrem. Kad je odrastao Milan je otišao u Srbiju i radio u Protehničkom zavodu u Kragujevcu. Medjutim, učestvovao je u proslavi Prvog

maja i ostao bez posla, posle čega se vratio u Skoplje. Pri osnivanju Mesne socijaldemokratske organizacije u Skoplju, 7. januara 1909. godine Trpkov pominje Dušana Cekića, Nikolu Jovanovića i Milana Markovića.

121. Spomeni na Todor Trpkov, Arhiv INI, Skopje, sl.IV, 359, str. 1-5
122. "Rabotničeska iskra", br.9, 1.maja 1909; IA SKM, III, str. 76-78. O proslvi Prvog maja pisale su i "Radničke novine", vidi stranu 154. Praznujući Prvi maj 1909. godine Mesna socijaldemokratska organizacija u Skoplju uspela je da okupi pod crvenu zastavu socijalizma 120 radnika, medju kojima i Srba i Turaka. ("Rabotničeska iskra", br.9, 1. maja 1909; IA SKM, III, str.74)
123. "Rabotničeska iskra", br.9, 1. maja 1909; IA SKM, III, str.80
124. "Rabotničeska iskra", br.12, 15. juna 1909; IA SKM, III, str. 105. Vidi stranu 154 u tekstu.
125. "Rabotničeska iskra", br.11, 1. juna 1909; IA SKM, III, str. 99, Vidi stranu 155 u tekstu.
126. "Rabotničeska iskra", br.13, 1. jula 1909; IA SKM, III, str. 114-116
127. "Rabotničeska iskra", br.14, 15. jula 1909; IA SKM, III, str. 120-122
128. "Rabotničeska iskra", br.21, 1. novembra 1909; IA SKM, III, str.167-169
129. "Rabotničeska iskra", br.23, 16. decembra 1909; IA SKM, III, str.180-182
130. "Rabotničeska iskra", br.22, 16. novembra 1909; IA SKM, III, str.176-178
131. "Rabotničeska iskra", br.18, 15. septembra 1909; IA SKM, III, str.149
132. "Rabotničeska iskra", br.24, 18. decembra 1909; IA SKM, III, str.190-192
133. "Rabotničeska iskra", br.16, 15. avgusta 1909; IA SKM, III, str.135; Organizacije kožarskih radnika Makedonije i Srbije

su takodje saradjivale. Postoji podatak da su kožarsko-pre-radjivačke firme iz Skoplja angažovale radnike iz Makedonije. Dovodjenje radnika išlo je preko Dušana Cekića. ("Radničke novine", br.135, 14. novebra 1909; dr Stojan Kesić, Radnički pokret u jugoslovenskim zemljama..., str.340)

134. dr Dančo Zografski, Jugoslovenskite socijalisti..., str. 82-83
135. "Rabotničeska iskra", br.24, 18. decembra 1909; IA SKM, III, str.194-195; vidi stranu 157
136. "Rabotničeska iskra", br.1, 1. januara 1910; IA SKM, III, str. 197-199
137. "Rabotničeska iskra", br.2, 19. januara 1910; IA SKM, III, str.206-209
138. "Rabotničeska iskra", br.3, 5. februara 1910; IA SKM, III, str.212-214
139. "Rabotničeska iskra", br.5, 4. marta 1910; IA SKM, III, str. 227-229
140. "Rabotničeska iskra", br.6, 19. marta 1910; IA SKM, III, str. 233-235. Makedonski socijalisti bili su dobri poznavaoци političkih prilika u Turskoj i pokazivali veliku zrelost u analiziranju pojedinih pitanja. Medjutim, ističu oni, za uspešan industrijski razvitak Turske neophodno je da se reši pitanje položaja potčinjenih nacionalnosti. To se ne može postići čekanjem već samo organizovanom i nepomirljivom klasnom borbom, koja bi dovela do ujedinjavanja svih nacija u Turskoj. ("Rabotničeska iskra", br.2, 19. januara 1910; IA SKM, III, str.205)
141. "Rabotničeska iskra", br.5, 4. marta 1910; IA SKM, III, str. 230-232
142. "Rabotničeska iskra", br.11, 4. juna 1910; IA SKM, III, str. 262
143. "Rabotničeska iskra", br.3, 5. februara 1910; IA SKM, III, str.218
144. "Rabotničeska iskra", br.2, 19. januara 1910; IA SKM, III, str.211

145. "Rabotničeska iskra", br.6, 19. marta 1910; IA SKM, III, str.239-240
146. "Rabotničeska iskra", br.9, 6. maja 1910; IA SKM, III, str. 246-248
147. "Rabotničeska iskra", br.9, 6. maja 1910; IA SKM, III, str. 255
148. "Rabotničeska iskra", br.10, 22. juna 1910; IA SKM, III, str.259
149. "Rabotničeska iskra", br.15, 6. avgusta 1910; IA SKM, III, str.284-285
150. "Rabotničeska iskra", br.15, 6. avgusta 1910; IA SKM, III, str.282
151. "Rabotničeska iskra", br.11, 4. juna 1910; IA SKM, III, str. 264
152. "Rabotničeska iskra", br.13, 7. jula 1910; IA SKM, III. str. 279
153. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 10, str.249-250; "Rabotničeska iskra", br.13, 7. jula 1910; IA SKM, III, str.274-276. Vidi stranu 165.
154. Spomeni na Petre Georgiev, Arhiv INI, Skopje, sl.IV, 85, str.16-18
155. "Rabotničeska iskra", br.16, 19. avgusta 1910; IA SKM, III, str.289
156. "Rabotničeska iskra", isto, IA SKM, III, str.290-291
157. "Rabotničeska iskra", isto, IA SKM, III, str.293
158. "Rabotničeska iskra", br.17, 9. septembra 1910; IA SKM, str. 295-296
159. "Rabotničeska iskra", br.18, 18. septembra 1910; IA SKM, III, str.302
160. Spomeni na Petre Georgiev, Arhiv INI, Skopje, sl.IV, 85, str. 13-16 i u dodatku, str.2 i 7. Pišući o štampanju lista "Socijalistička zora" na srpskom jeziku Stojan Divlev kaže da je nekoliko brojeva štampano na turskom jeziku. Takođe pominje da je štampan i "Katehizis". (Spomeni na Stojan Divlev,

Arhiv INI, Skopje, sl. IV, 83, str.31

161. dr Dančo Zografski, Jugoslovenskrite socijalisti...,
str.86-88
162. Spomeni na Stojan Divlev, Arhiv INI, Skopje,sl. IV, 83,
str.29; Spomeni na Alekso Martulkov, Arhiv INI, Skopje,
sl. IV, 370, str.127-132
163. Spomeni na Alekso Martulkov, Arhiv INI, Skopje, sl.IV,
370, str.132
164. dr Dančo Zografski, Jugoslovenskrite socijalisti...,
str. 89-95
166. "Rabotničeska iskra", br.3, 20. maja 1911, Solun, god.
III; IA SKM, III, str. 311
167. "Balkanska federacija", "Socijalistička zora", br.6 i 7,
18. aprila 1912, Skopje
168. "Prvi maj 1912", "Socijalistička zora", br. 6 i 7,
18. aprila 1912.
169. "Prilozi", Isto
170. Gligorije (Gliša) Elezović radio je kao profesor u
Skoplju od 1. septembra 1905. do 16. februara 1912.
godine
171. Diplomatski arhiv Saveznog sekretarijata za inostrane
poslove, Beograd, fond Ministarstva spoljnjih poslova
Kraljevine Srbije, Političko-prosvetno odeljenje (u
daljem tekstu DA SSIP, MIP, PPO), 3 "E", red 329, PP,
196, 2. februara 1912. godine
172. DA SSIP, MIP, PPO, 3 "E", red 329, PP, br.228, 10. feb-
ruara 1912.godine
173. Isto, telegram br. 866, 15. februara 1912; telegram
br. 894, 16. februara 1912.godine
174. Isto, Pismo Gliše Elezovića od 15. februara 1912.godine i

pismo Gimnazije, br.58, 15. februara 1912. godine Tutorstvu. U izveštaju generalnog konzula u Skoplju Gavrilovića od 5. juna 1912. godine navodi se da su faktički autori dopisa u turskim listovima "Rumeli" i "Sahili", u kojima se napada list "Vardar" i srpska knjižara u Skoplju i otvoreno iznosi veza izmedju Davida Dimitrijevića, vlasnika štamparije i generalnog konzulata, Gliša Elezović, Nikola Marković i Arsenije Zdravković, a da je samo u potpisu Hakija. (DA SSIP, MIP, PPO, 3 "E", red.329, PP, br.1029, 5. juna 1912. godine). Po preporuci Ministra inostranih dela vojni ministar je 5. oktobra 1912. godine, doneo rešenje da se Gliša Elezović, rodom iz Vučitrna, stavi na raspoloženje vojnoj komandi, jer zna turski i albanski i da se javi šefu obaveštajnog odseka u Nišu potpukovniku Milanu Ž. Milovanoviću. (DA SSIP, PPO, 3 "E", red.329, PO, br.383, 5. oktobra 1912. godine)

175. DA SSIP, MIP, PPO, N^o, 10 "C", red 264 1/2, Dušan Cekić agent Beogradske zadruge, nesrpsko držanje i kazna, pismo br.2915 od 16. maja 1912. godine.
176. DA SSIP, MIP, PPO, 11 "C", red 405, PP, br.5609
177. DA SSIP, MIP, PPO, 10 "C", red 264 1/2, pismo br.2598 od 20. juna 1912.
178. DA SSIP, MIP, PPO, 11 "C", red 405, PP, 5609; dr Gligor Todrovski, Od aktivnosti na Dušan Cekić i radničkoto i socijalističkoto dviženje vo Makedonija do krajot na prvata svet-ska vojna, Skopje, rukopis
179. DA SSIP, MIP, PPO, 10 "C", red 264 1/2, pismo br.4668 od 10. avgusta 1912. godine
180. DA SSIP, MIP, PPO, 10 "C", red 264 1/2, pismo Dušana Cekića br.17 od 25. avgusta 1912. godine
181. Isto, pismo Dušana Cekića od 31. avgusta 1912. godine
182. DA SSIP, MIP, PPO, 38 "C", red 1200, pismo Dušana Cekića od 3. oktobra 1912. godine. Odgovor MIP od 12. oktobra 1912, PP, br.5958

DEO ČETVRTI

1. Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom III, Socijalistički pokret u Srbiji 1900-1919, Beograd 1950 (u daljem tekstu IA KPJ, III), str.257-260; Dragiša Lapčević, Rat..., str.57-65
2. IA KPJ, III, str.260-261; Dragiša Lapčević, Rat..., str. 65-67; dr Sergije Dimitrijević, Srpski socijalisti i Druga internacionala..., str.676-677 i napomena 38; "Borba", 1912, knj.7, 16. oktobra 1912, str.56-57
3. "Radnom narodu Balkana-javnom mnjenju", "Radničke novine", br.230-231, 1. i 2. oktobra 1912; "Manifest balkanskih socijalista radnom narodu balkanskih država i Male Azije-Radničkoj internacionali-javnom mnjenju", "Borba", 1912, knj.7, 16. oktobra 1912, str.57-60. Ovaj Manifest predstavnici SSDP nisu mogli da potpišu, jer je kasno stigao, ali su pisali da su oni već izneli svoj stav protiv rata u partijskom glasilu i Parlamentu. SSDP, međjutim, nije bila potpuno zadovoljna tekstom jer se u njemu protestuje protiv rata, ali se ne predviđaju nikakve aktivne antiratne mere.(IA KPJ, III, str. 262-264; dr Sergije Dimitrijević, Srpski socijalisti i Druga internacionala..., str.674-675)
4. "Rezolucija Internacionalnog socijalističkog biroa", "Borba", 1912, knj.7, 16. oktobra 1912; IA KPJ, III, str.264-265; Dragiša Lapčević, Rat..., str.85-88
5. "Socijalna demokratija i rat", "Radničke novine", br.237, 23. oktobra 1912; dr Sergije Dimitrijević, Srpski socijalisti i Druga internacionala..., str.681-682. U napomeni broj 48 on tvrdi da u kompletu 1912. godine nedostaje br.237 "Radničkih novina", pa pretpostavlja da je bio zabranjen. Međjutim, mi smo taj broj našli u Narodnoj biblioteci u Beogradu.
6. "Socijalna demokratija i nacionalno pitanje", "Radničke novine", br.236, 19. oktobra 1912. Svoj stav prema nacionalnom pitanju, kaže Triša Kaclerović, SSDP je morala da iznese u veoma složenim uslovima razvoja Balkana. Ona je u isto vreme bila pripadnik ugrožene i nacije koja se nameće kao vladajuća. Takodje je morala da vodi

računa o preplitanju interesa kako balkanskih tako i evropskih država. SSDP je uspešno razgraničila ova tri elementa. Pojam nacije nije bio rasčišćen u SSDP. Tako Dušan Popović piše 1912. godine o postojanju jedne balkanske nacije. U rukovodstvu SSDP nije bilo uočeno formiranje makedonske nacije. Međutim, u praktičnoj politici SSDP taj moment nije igrao značajnu ulogu. Protiveći se stavu o "kulturnoj autonomiji", koji je bio prihvaćen u Drugoj internacionali SSDP se zalagala za pravo naroda na samoopredeljenje. Makedonsko pitanje je bilo jedno od centralnih na Balkanu, a stav SSDP za njegovo rešavanje bio je da se obezbedi pravo naroda na ravnopravnost i puna sloboda makedonskom stanovništvu, da se nacionalno konstituiše i da bude ravnopravan član Balkanske federacije. (AS, ZKT, 241)

7. "Radnički pokret na srpskom vojnom terenu", "Radničke novine", br.21, 24. novembra 1912.

8. Dragiša Lapčević, Rat..., str.94; dr Sergije Dimitrijević, Srpski socijalisti i Druga internacionala..., str.685-686, napomena 55.

Sa Prespanskog jezera javlja se Tucović Lapčeviću, 23. novembra 1912. godine iskazujući mišljenje da je trebalo prisustvovati sednicama Medjunarodnog socijalističkog biroa i da treba prisustvovati Bazelskom kongresu Druga internacionale, koji je održan 24-25. novembra 1912. godine. (Dimitrije Tucović, Prepiska, str.253)

9. IA KPJ, III, str.265-268; Dragiša Lapčević, Rat..., 95, 101; Kongresi Druge internacionale, knj.II, Beograd 1956, str.510-516; dr Sergije Dimitrijević, Srpski socijalisti i Druga internacionala..., str.685-688

Nekoliko dana posle ulaska srpske vojske u Skoplje iz Beograda u Skoplje su doputovali socijalistički poslanici Dragiša Lapčević i Triša Kaclerović, zatim, Dušan Popović, kao urednik "Radničkih novina", Aca Pavlović, advokat i Nestorović, tipograf. Srpski gradonačelnik nije bio zadovoljan ovom posetom. (Spomeni na Petre Georgiev, Arhiv INI, Skopje, sl.IV, 85, str.24)

10. "Nekoliko zapisa iz Skoplja", "Radničke novine", br.254, 25. decembra 1912.

11. Dimitrije Tucović, Prepiska, str.260; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 7, Beograd 1980, str.68-69
12. Dimitrije Tucović, Prepiska, str.264. Aca Pavlović javlja Tucoviću 1. decembra 1912. godine iz Bitolja, gde boravi već dvadeset dana, da je bio sekretar načelstva, a da je sada sekretar u opštini. (AS, ZDT, 184)
13. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 7, str.70-71
14. Dimitrije Tucović, Prepiska, str.357-358
15. "Radničke novine", br.8, 25. januara 1913.
16. "Tri dana u Skoplju", "Radničke novine", br.1 do 18 od 1. januara do 19. februara 1913.
17. "Trpanac u Skoplju", "Radničke novine", br.25, 27. februara 1913.
18. "Ostaje u Skoplju", "Radničke novine", br.27, 1. marta 1913.
19. "Beda u zavojevanim krajevima", "Radničke novine", br.30, 5. marta 1913.
20. "Solun", "Radničke novine", br.41, 18. marta 1913.
21. "Četnička akcija", "Radničke novine", br.43, 20. marta 1913.
22. "Posledice ,oslobodilačkog' rata", "Radničke novine", br.45, 22. marta 1913.
23. "Reči i dela", "Radničke novine", br.46, 23. marta 1913.
24. "Posle rata", "Radničke novine", br.47, 25. marta 1913.
25. "Balkanska federacija", "Radničke novine", br.50, 28. marta 1913.
26. "Nacionalno pitanje i Mačedonija", "Radničke novine", br.56, 5. aprila 1913.
27. "Ne u krv", "Radničke novine", br.63, 13. aprila 1913. Aprila 1913. godine "Radničke novine" kritikuju zavodjenje taksi za merenje robe. Merenje je, što je najžalosnije, ustupljeno pod zakup onima koji su najbolja imanja u Kumanovu i okolini uzeli "pod zakup" i sagradili sebi kuće od materijala porušenih turskih kuća. ("Radničke novine", br.62, 12. aprila 1913) Istog meseca doneta je vest u "Radničkim novinama" da u Bitolju nema

stoke, jer je razgrabljena za vreme rata, a slična je situacija i u drugim krajevima "nove Srbije". ("Radničke novine", br.55, 5. aprila 1913). Pred drugi balkanski rat Srbija je uputila regrute iz Vranja za Skoplje. Povodom toga pišu "Radničke novine" da je u Skoplju velika skupoća, da je nečisto, prljavo, puno smrada, bede i vojnika. ("Radničke novine", br. 54, 2. aprila 1913)

28. "Ekonomski izgledi balkanske federacije", "Radničke novine", br.66, 20. aprila 1913.
29. "Balkanska kriza", "Radničke novine", br.67, 22. aprila 1913.
30. "Rad u Staroj Srbiji i Makedoniji", "Radničke novine", br. 83, 10. maja 1913.
31. "U zajednici je spas", "Radničke novine", br.83, 10. maja 1913.
32. "Situacija na Balkanu", "Radničke novine", br.89, 17. maja 1913.
33. "Kao u oči rata", "Radnik", br.15, 18. maja 1913, Kragujevac, god, X
34. "Šta nam treba?", "Radničke novine", br.94, 23. maja 1913.
35. "Dobri izgledi", "Radnik", br.16, 25. maja 1913.
36. "Ne tako!", "Radničke novine", br.98, 28. maja 1913.
37. Dimitrije Tucović, Prepiska, str.275-278
38. Dimitrije Tucović, Prepiska, str.279; AS,ZDT, 139
39. "Rat za oslobodjenje", "Radničke novine", br.122, 26. maja 1913.
40. "Balkan balkanskim narodima!", "Radničke novine", br.124, 28. juna 1913.
41. Dimitrije Tucović, Prepiska, str.280
42. "Dužnost balkanskih naroda", "Radničke novine", br.147, 25. jula 1913.
43. dr Mladen Vukomanović, Sindikalni pokret u Srbiji..., str.295
44. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 7, str.122-123; "Radničke novine", br.178, 30. avgusta 1913.
45. dr Mladen Vukomanović, Sindikalni pokret u Srbiji..., str.303

46. "Na sudbonosnoj teritoriji", "Radničke novine", br.179, 31. avgusta 1913; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 7, str.124-127
47. "Za sporazum balkanskih naroda, protiv ratova", "Radničke novine", br.223 do 231, 22. do 31. oktobra 1913; AS, ZKT, 241
48. Celokupna dela Dimitrija Tucovića, sv.I, Beograd 1924, str. 18-38; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 7, str.83-114; dr Jovan Cvijić, Nekoliko promatranja o etnografiji makedonskih Slovena, Beograd 1906, str.1
49. "Socijalistička dokumenta", "Borba" knj.7, br.4, 16. novembra 1913.
50. "Režim u novim krajevima", "Borba", 1913, knj.7, br.4, 16. novembra 1913, str.212-216
51. AS, ZDT, 183; Dimitrije Tucović, Prepiska, str.286-287
52. "Nova Srbija obećava bogatu berbu monopola", "Radničke novine", br.266, 12. decembra 1913.
53. "Partije u novim krajevima", "Radničke novine", br.275, 25. decembra 1913.
54. "Vesti", "Radničke novine", br.4, 4. januara 1914; "Radničke novine", br.9, 10. januara 1914.
55. "Vesti", "Radničke novine", br.12, 14. januara 1914.
56. "Vesti", "Radničke novine", br.24, 28. januara 1914.
57. "Pozdravi kongresu", "Radničke novine", br.27, 31. januara 1914.
58. Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 8, Beograd 1980, str.122-128; "Radničke novine", br.33, 7. februara 1914, Izvod iz referata Posle ratova podnetog na Desetom kongresu SSDP, 31. januara 1914.
59. "Podravi kongresu", "Radničke novine", br.29, 3. februara, br. 31, 5. februara i br.36, 13. februara 1914.
60. "Posle ratova - rezolucija X kongresa Srpske socijaldemokratske stranke", "Radničke novine", br.28, 1. februara 1914; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 8, str.129-132
61. dr Mladen Vukomanović, Sindikalni pokret Srbije..., str.304. "Radničke novine" donose vest o novom skoljanskom pozorištu,

za koje je Odbor opštine dao 20.000 dinara i bilo je osigurano na 30.000 (uništio ga požar) pa će moći da se izgradi novo. ("Radničke novine", br.32, 6. februara 1914). Prateći stanje u novim krajevima "Radničke novine" pišu o gladovanju i teškom položaju naroda. Stanivništvo nema nikakvih sloboda: "Ni štampe, ni ustavnih prava i sloboda, ni mogućnosti da se uspešno bori sa rdjavim činovnicima". ("Radničke novine", br. 35, 6. februara 1914). Pošto su trgovačke škole prestale da rade u Prizrenu i Solunu veliki broj učenika je bio zainteresovan da produži školovanje u Trgovačkoj školi u Beogradu. Medjutim, nije im dozvoljeno zbog nedostatka mesta. ("Radničke novine", br.31, 5. februara 1914). Iz Soluna je javljeno da je jedna bugarska četa bila zaustavljena pri pokušaju prelaska granice. Zaustavili su je grčki vojnici. Ubijeno je šest bugarskih komita, a četiri teško ranjeno. ("Radničke novine", br.58, 8. marta 1914). "Radničke novine" su donele vest da je na sednici doneta odluka o osnivanju Pravnog i jednog dela Filozofskog fakulteta. ("Radničke novine", br.65, 17. marta 1914). Marta meseca "Radničke novine" pišu o štrajku u Solunu i nekim drugim mestima. Oko 25.000 štrajkača traži povećanje plata. Došlo je do sukoba između radnika štrajkača i onih koji ne štrajkuju. ("Radničke novine", br.77, 31. marta 1914)

62. "Kroz Kočanski kraj", "Radničke novine", br.69 i 70, 21. i 22. marta 1914.
63. "Proširivanje i sužavanje", "Radničke novine", br.78, 1. aprila 1914.
64. "Ekonomska kriza u Novoj Srbiji", "Radničke novine", br.82, 8. aprila 1914.
65. "Pravo na udruživanje u Novim krajevima", "Radničke novine", br.90, 18. aprila 1914.
Donoseći vest o poseti predsednika srpske vlade Nikole Pašića i ministra unutrašnjih dela Stojana Protića novim krajevima "Radničke novine" sarkastično komentarišu ovu posetu rečima: "Kakvom li će uredbom usrećiti "oslobodjenu braću" kad se vrate sa ovog puta". ("Radničke novine", br.79, 2, aprila 1914). Početkom aprila bila je organizovana poseta

gradjana Skoplja Beogradu. Oni su posebnim vozom došli u Beograd. Bilo ih je oko 300 iz svih redova gradjanstva. Na železničkoj stanici srdačno su ih dočekali predstavnici Trgovačke, Industrijske i Zanatske komore, kao i predstavnici ostalih korporacija. ("Radničke novine", br.82, 8. aprila 1914)

66. "Prvi maj u Skoplju", "Radničke novine", br.80, 3. aprila 1914.
67. "Prvi maj u Skoplju, Velesu i Kavadarcima", "Radničke novine", br.93, 22. aprila 1914.
68. "Majska demonstracija - telegrami i pozdravi", "Radničke novine", br.92, 21. aprila 1914.
69. "Organizacija u Skoplju", "Radničke novine", br.94, 23. aprila 1914.
70. "Majska demonstracija", "Radničke novine", br.95, 24. aprila 1914.
71. "Majske demonstracije", "Radničke novine", br.99, 29. aprila 1914.
72. "Organizacija u Velesu", "Radničke novine", br.97, 26. aprila 1914.
73. "Jedan protest", "Radničke novine", br.98, 28. aprila 1914.
74. "Organizacija u Skoplju", "Radničke novine", br.100, 30. aprila 1914.
75. "Činovnici Nove Srbije", "Radničke novine", br.106, 7. maja 1914.
76. "U Velesu - S puta", "Radničke novine", br.104, 5. maja 1914.
77. "U Velesu, III", "Radničke novine", br.101, 1. maja 1914.
78. "U Štipu - Pismo s puta", "Radničke novine", br.113, 15. maja 1914.
79. "U Solunu - Pismo s puta", "Radničke novine", br.114, 16. maja 1914.
80. "Naši vatrogasci", "Radničke novine", br.117, 20. maja 1914.
81. "Da li neko prijavljuje ovo", Isto
82. "Prilike u Tetovu", "Radničke novine", br.119, 24. maja 1914.

83. "Sindikalni savez u Skoplju", "Radničke novine", br.119, 22. maja 1914.
84. "Djevdjelija i okolina", "Radničke novine", br.118, 21. maja 1914.
85. "Savez Kolarsko-preradjivačkih radnika", "Radničke novine", br.121, 24. maja 1914.
86. "Prilep - Pismo s puta", "Radničke novine", br.123, 28. maja 1914.
87. "Borba o prevlast", "Radničke novine", br.124, 29. maja 1914.
88. dr Mladen Vukomanović, Sindikalni pokret u Srbiji..., str. 334-337; Rezolucija Sedmog kongresa Glavnog radničkog saveza Srbije o osnivanju sindikata u Novim krajevima, "Radničke novine", br.147, 25. juna 1914; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 8, str.290
89. "Veleški načelnik i leskovački štrajk", "Radničke novine", br.130, 5. juna 1914. U dopisu iz Velesa juna 1914. godine govori se o dolasku novog vladike i načelnika koji su šetali gradom i zahtevali od gradjana da ih pozdrave ustajanjem i skidanjem kape. Prema onima koji to nisu hteli bili su vrlo grubo, a načelnik je neke od njih i pohapsio. "Radničke novine" osudjuju ovakvo ponašanje prema gradjanima. ("Velika gospoda", "Radničke novine", br.131, 6. juna 1914)
90. "Centrala Saveza kelnerskih radnika", "Radničke novine", br. 134, 10. juna 1914.
91. "Prosveta u Novoj Srbiji", "Radničke novine", br.134, 10. juna 1914.
92. "Godišnjica jednog zločina", "Radničke novine", br.140, 17. juna 1914; Dimitrije Tucović, Sabrana dela, 8, str.305-308
93. "Haos i tajno negodovanje", "Radničke novine", br.147, 25. juna 1914.
94. "Režim ,oslobodioca'", "Radničke novine", br.149, 27. juna 1914.
95. "Ekonomski položaj seoskog elementa u Novoj Srbiji", "Radničke novine", br.153, 2. jula 1914.
96. "Iz unutrašnjosti Nove Srbije - Gostivar i okolina", "Rad-

ničke novine", br.154, 3. jula 1914.

97. Dragiša Lapčević, Rat..., str.121-126; IA KPJ, III, str. 283-287
98. dr Sergije Dimitrijević, Balkanski socijalisti i prvi svetski rat, "Prilozi za istoriju socijalizma", 1, Beograd 1964, str.68, napomena 8
99. Vlastimir Lapčević-dr Toma Milenković, Prepiska srpskih socijalista, Beograd 1979, str.40, napomena 1
100. "Odnosi sa Bugarskom", "Radničke novine", br.223, 16. decembra 1914.
101. "Za Balkansku federaciju", "Radničke novine", br.216, 9. decembra 1914, "Naredba br.8676", "Radničke novine", br.225, 18. decembra 1914.
102. Vlastimir Lapčević-dr Toma Milenković, Prepiska..., str.44, 46, 48, 50 i 70
Dopisnik "Radničkih novina" iz Skoplja piše, novembra 1914. godine, o ponašanju Turaka i o velikim špekulacijama skopskih i solunskih bankara, koji izuzetno velikom kamatom ostvaruju znatnu dobit. ("U Skoplju", "Radničke novine", br. 191, 13. novembra 1914). Pišući o sindikalnom pokretu u Skoplju "Radničke novine" javljaju da je radnik Djordje Cvijetović dao sina od 14 godina u fabriku potkovica braće Papatedosi. Sin je, međjutim, bio povredjen i izbačen sa posla. Zato je intervenisala sindikalna organizacija i tražila da se vlasnik kazni, da se plate troškovi lečenja i da mu se obezbedi doživotna renta. ("Radničke novine", br.216, 9. decembra 1914). Zdravko Todorović se javlja iz Užica Lapčeviću u Skoplje i traži da mu nešto napiše o Novoj Srbiji, jer tamo verovatno ima nešto novo. (Vlastimir Lapčević-dr Toma Milenković, Prepiska..., str.46)
103. Ljuben Lape, Patuvanjeto na Vasilij Vasilevič Vodovozov vo Vardaska Makedonija vo 1914. godina i negovite vpečatoci, Glasnik Instituta za nacionalnu istoriju, godina XX, br.3, Skopje 1976, str.237-270. Vidi str.246-248
104. "Radničke novine", br.56, 25. februara 1915.
105. "Radničke novine", br.59, 28. februara 1915.

106. "Radničke novine", br.105, 18. aprila (i. maja) 1915.
107. Dragiša Lapčević, Rat..., str.140-141; mr Živan Stojković, Srpska socijalna demokratija..., str.125
108. "Srpska socijalna demokratija za mir i Balkansku federaciju", "Radničke novine", br.59, 28. februara 1915.
109. "Manifest radničkoj klasi i narodima na Balkanu", "Radničke novine", br.170, 24. juna 1915.
110. SSP, materijali, str.366
111. "Medju nama", "Budućnost", Niš, br.6, 8. avgusta 1915.
112. Dragiša Lapčević, Rat..., str.151-154
113. "Budućnost", Niš, br.19, 22. avgusta 1915.
114. "O našoj deklaraciji", "Budućnost", Niš, br.26, 28. avgusta 1915; dr Dančo Zografski, Jugoslovenskite socijalisti..., str.123-125, napomena 244; mr Živan Stojković, Srpska socijalna demokratija..., str.129
115. "Pakao", "Budućnost", Niš, br.35, 6. septembra 1915.
116. "Maćedonsko pitanje. Ono je pre svega socijalno pitanje pa tek onda nacionalno", "Budućnost", Niš, br.55, 26. septembra 1915.
117. Bogumil Hrabak-Klime Džambazovski, Srpski socijaldemokrati na Solunskom frontu, u Solunu i na Krfu 1916-1918. godine, Istorijski glasnik, 1-4, 1961, str.170
118. Vlastimir Lapčević-dr Toma Milenković, Prepiska..., str.123 Klub narodnih poslanika u Nici održao je konferenciju, 13. februara 1916. godine, u prisustvu 86 poslanika, medju kojima je bio i Triša Kaclerović, i usvojen je Memorandum vladi Srbije da skupština što pre počne sa radom. Šest poslanika, medju kojima je bio i Triša Kaclerović, izdvojilo je mišljenje, jer su smatrali da nije vreme za ocenu rada vlade. Konferenciji od 5. maja 1916. godine, kada je podnet odgovor Vladi, povodom njenog pisma od 11. aprila 1916. godine, nije prisustvovao Triša Kaclerović, jer je već bio otputovao u Švarcarsku. (Klub srpskih narodnih poslanika u Nici, I, dva zapisnika, štampano kao rukopis, Pariz, bez godine)

119. Vlastimir Lapčević-dr Toma Milenković, Prepiska..., str.122. Tekst Memoranduma je objavljen i u SSP, materijali, str.265-275, a dilema koja je izražena u napomeni 208, na strani 370-371 je konačno rešena.
120. SSP, materijali, str.12
121. Vlastimir Lapčević-dr Toma Milenković, Prepiska..., str.163. Emilo Gojković piše iz Soluna, 6. juna 1917. godine, Radivoju Raduloviću u Sakuljevu da se pored njega u Solunu nalaze i Nedeljko Divac, dr Milutin Živković, socijalista i Sava Muzikravić, koji je u evakuacionoj bolnici na železničkoj stanici. Jova i Pera Radovanović javljaju se sa položaja, 10. juna 1917. godine, Milanu Popoviću u Solunu i nadaju se da će im komandir dozvoliti da posete Solun, kad će se i videti. (Isto, str.156 i 166)
122. SSP, materijali, str.283
123. dr Mladen Vukomanović, Sindikalni pokret u Srbiji..., str.304
124. SSP, materijali, str.235-236
125. Vlastimir Lapčević-dr Toma Milenković, Prepiska..., str.183
126. SSP, materijali, Pismo Save Muzikravića Kostić Novakoviću iz Soluna 29. jula 1917, str.44-45
127. SSP, materijali, Pismo Save Muzikravića Kostić Novakoviću iz Soluna 21. avgusta 1917, str.50
128. AS, Zbirka Koste Novakovića (u daljem tekstu ZKN), kutija I, 1-123; Vlastimir Lapčević-dr Toma Milenković, Prepiska..., 197-199
129. "Deklaracija Odbora SSDP", "Budućnost", organ Komiteta Srpske socijaldemokratske stranke i Opšteg sindikata srpskih radnika u Francuskoj, Pariz, 26. januara 1918 (citirano po Vlado Strugar, Socijaldemokratija o stvaranju Jugoslavije, Beograd 1965, str.35-36); SSP, materijali, str.359, napomena 42
130. SSP, materijali, Sava Muzikravić Kostić Novakoviću iz Soluna 14. jula, 29. jula i 21. avgusta 1917, str.32-35, 44-49 i 50-52
131. Posle februarske revolucije u Rusiji 1917. godine javile su se ideje o obnavljanju rada Druge internacionale. U proleće

iste godine holandski, danski, norveški i švedski socijalisti formirali su Holandsko-skandinavski komitet koji je poslao upitnik svim socijalističkim partijama kao poziv za konferenciju. Konferencija je sazvana za maj 1917, pa je bila odložena za kraj juna, zatim za sredinu avgusta, onda za kraj 1917. godine, odnosno početak 1918. godine, ali se nije održala. Međutim, u Štokholmu su održane druge dve međunarodne konferencije, međunarodna sindikalna konferencija 8. juna 1917. godine, kasnije nastavljena u Bernu 1-14. oktobra 1917. godine i Treća konferencija Cimervaldskog udruženja, 5. septembra 1917. godine, koja se bavila pitanjem borbe za mir, stavovima prema Štokholmskoj konferenciji i odnosom prema revoluciji u Rusiji. (SSP, materijali, str.356-357)

132. Gledište o projektu mirovnog programa izneli su Popović i Kaclerović u dva dokumenta: Memorandumu SSDP o stanju u okupiranoj Srbiji i Političkom memorandumu uperenom protiv rata. Prvi Memorandum objavljen je u knjizi Triše Kaclerovića, Cimervaldska konferencija-Apel srpskih socijalista civilizovanom svetu, Beograd 1951, str.50-80. Drugi Memorandum objavljen je u knjizi Štokholm, krajem 1917. godine
133. Vlastimir Lapčević-dr Toma Milenković, Prepiska..., str.171
134. Dušan Popović, Sabrana dela, 1, str.77-78
135. Vlastimir Lapčević-dr Toma Milenković, Prepiska..., str.217-218
136. AS, ZKT, 319
137. Dušan Popović, Sabrana dela, 1, str.78-79; IA KPJ, III, str. 321
138. Vlastimir Lapčević-dr Toma Milenković, Prepiska..., str.240-243; Pismo je objavljeno u "Radničkim novinama" od 19. novembra 1924. godine, a opširnije citirano u Sabranim delima, 1, Dimitrija Tucovića na str.75-82
139. Dušan Popović, Izabrani spisi, str.440-454; mr Živan Stojković, Srpska socijalna demokratija..., str.147-150
140. Enver Redžić, Stanovište Srpske socijaldemokratske partije prema balkanskom i jugoslovenskom pitanju, "Tokovi revolu-

cije", X-XI, Beograd 1974-75, str.296-299

Kaclerović i Popović se nisu složili ni sa projektom mira potvrđenim u Izjavi ruske delegacije na prvoj plenarnoj sednici mirovne konferencije u Brest-Litovsku, koja je održana 22. decembra 1917. godine. I taj projekat je predviđao plebiscit u Makedoniji, koji oni ne prihvataju, jer se zalažu za podelu Makedonije. (Isto, str.297)

141. Vlastimir Lapčević-Toma Milenković, Prepiska..., str.227-228
142. SSP, materijali, str.60-61
143. V.P.Potemkin, Istorija diplomatije, sveska druga (1872-1919), Beograd 1949, str.315-316
144. SSP, materijali, str.215-216
145. Isto, str.252-253
146. mr Živan Stojković, Srpska socijalna demokratija..., str. 137-138. Popović i Kaclerović su bili pozvani na konferenciju, sli kako nisu na vreme stigli uputili su pozdravni telegram. Popović je stigao u London po završetku konferencije krajem februara 1918. godine. (Dušan Popović, Sabrana dela, 1, str. 84 i 91
147. SSP, materijali, str.64-66. List "Budućnost" u Parizu štampan je od 19. januara do 20. juna 1918. godine, ukupno 20 brojeva. (SSP, materijali, str.361, napomena 55)
148. Arhiv Makedonije, Ministarstvo inostranih poslova, prosvetno odeljenje (u daljem tekstu AM, MIP, PO), mikrofilm (u daljem tekstu m) 474, dokument 267 (747)
149. AM, MIP, PO, m-474, dok.267/468. Iz pisma Save Muzikravića iz Pariza 26. juna 1918. godine Radivoju Raduloviću u Saku-ljevu, saznajemo da je list "Budućnost" zabranjen za Solun. (Vlastimir Lapčević-dr Toma Milenković, Prepiska..., str.319)
150. AM, MIP, PO, m-474, dok.267/467. Po dolasku u London Dušan Popović je, posle upozorenja Koste Novakovića u pismu iz Pariza od 31. marta 1918. godine da se oko Komiteta SSDP okupljaju i nacionalistički elementi, počeo borbu protiv socijal-patriota u Francuskoj. Na njegovu intervenciju Kosta Novaković je istupio iz Komiteta, a list "Budućnost" je prestao da izlazi. Kako u literaturi nema jedinstvenog mišljenja o ovoj ak-

- ciji Popovića smatramo da je Komitet imao ispravne stavove povodom makedonskog pitanja, za razliku od Popovića i Kac-lerovića u Štokholmu i posle toga. (mr Živan Stojković, Srpska socijalna demokratija..., str.139-140)
151. Krsta Rakovski je u polemici sa Popovićem o makedonskom pitanju napisao članak "Transilvanija i Makedonija" i objavio ga u časopisu "Nova Evropa", koji je izdavao i uređivao engleski istoričar dr R. W. Seton-Watson, profesor Univerzite-
ta u Londonu, jedan od najboljih poznavalaca balkanske pro-
blematike.
152. Dušan Popović, Izabrani spisi, str.455-460
153. SSP, materijali, str.69. U članku "Srpski socijalisti i rat", objavljenom u francuskom socijalističkom listu "Le Populaire de Paris", kaže da je sloboda drugih nacija uslov slobode sopstvene nacije. (Enver redžić, citirano delo, str.300)
154. Vlastimir Lapčević-dr Toma Milenković, Prepiska..., str.277
155. Isto, str.296
156. AM, MIP, PO, m-474, 22. jula 1918.
Povodom pisma koje je Kosta Novaković napisao Dragiši Lapčeviću da se ne slaže sa gledištem Dušana Popovića i Triše Kac-lerovića u Štokholmu, Lapčević mu jula 1918. godine odgovara i kaže: "Jedina je sreća što su sve to postupci pojedinaca i što za njih Partija ne snosi nikakvu odgovornost, pošto organizovan život Partije ne postoji". (AS, ZKN, kt, 1, 1-123/20; SSP, materijali, str.109)
157. SSP, materijali, str.222-229
158. Vlastimir Lapčević-dr Toma Milenković, Prepiska..., str.260
159. Isto, str.351
160. Isto, str.350
161. Isto, str.336
162. AM, MIP, PO, m-474, dok.270-27, 7. septembra 1918.
163. Bogumil Hrabak, Stanje u Vardarskoj Makedoniji u jesen i zimu 1918. godine, poseban otisak "Istorijskog glasnika", br.4, 1966, Beograd 1968, str.11-13

164. SSP, materijali, str.194-195
165. Isto, str.197
166. Isto, str.260-261
167. Isto, str.230-232
168. Dragiša Lapčević, Rat..., str.154-160
169. Dragiša Lapčević, Rat..., str.161-162; IA, KPJ, III, str.326
170. Spomeni na Petre Georgiev, Arhiv INI, Skopje, sl.IV, 83, str. 28. Stojan Divlev u sećanjima pominje dolazak Dragiše Lapčevića u Skoplje 1914. godine, kad su razvili zajedničku aktivnost održavajući sastanke i skupove. (Spomeni na Stojan Divlev, Arhiv INI, Skopje, sl.IV, 83, str.33)
U "Radničkim novinama" od 8. maja 1914. godine objavljena je vest da je za rukovodioca Odeljenja radničke komore u Skoplju postavljen Dušan Cekić. ("Odeljenje Radničke komore u Skoplju", "Radničke novine", br.107, 8. maja 1914)
171. Alekso Martulkov, Mojeto učestvo vo revolucionernite borbi na Makedonija, Arhiv INI, Skopje 1954; dr Vlado Strugar, Socijalna demokratija..., str.152
172. "Značaj malih naroda", "Radničke novine", br.7, 2. i 3. maja 1915.
173. Alekso Martulkov, Mojeto učestvo ..., str.8, Arhiv INI, Skopje, 298
174. AM, MIP, PO, m-472, dok.177
175. Krste Bitovski, Položbata na Vardarska Makedonija za vreme na bugarskata okupacija (1915-1918. godina), "Glasnik na Institutot za nacionalna istorija", 1-2, Skopje 1960, str.50-78; Vlado Strugar, Socijalna demokratija..., str.152
176. Vlastimir Lapčević-dr Toma Milenković, Prepiska..., str.59
177. Isto, str.87-88
178. Isto, str.89-90
179. Isto, str.187
180. Spomeni na Petre Georgiev, Arhiv INI, Skopje, sl.IV, 83, 37; Zapisnik od konferencijata na stari socijalisti, stenografske

beleške, Skopje, Arhiv INI, str.13; Ivan Katardžiev, Prilog kon proučuvanjeto na rabotničkoto dviženje vo Makedonija vo 1919. godine, „Glasnik na Institutot za nacionalna istorija“, 2, Skopje, 1957, str.41; Vlado Strugar, Socijalna demokracija..., str.158; Katardžiev Ivan, KPJ vo Makedonija do Obznanata, Skopje 1961, str.59

181. Sergije Dimitrijević, Spomenica pedesetogodišnjice radničkog pokreta Leskovca i okoline 1903-1953, Leskovac 1954, str.189
182. Arhiv Vojno-istorijskog instituta Beograd, popis III armijske oblasti, kutija 60, fascikla XII, Komanda divizijske oblasti, Skopje, 11. februara 1920. godine. (P 4/III, k 60, A 4, dok. 12/11)

SKRAĆENICE

- AM - Arhiv Makedonije
- AS - Arhiv Srbije
- DA SSIP - Diplomatski arhiv Saveznog sekretarijata za inostrane poslove
- IA KPJ - Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije
- IA SKM - Istorijski arhiv Saveza komunista Makedonije
- INI - Institut za nacionalnu istoriju
- MIP - Ministarstvo inostranih poslova
- PPO - Političko-prosvetno odeljenje
- PO - Političko odeljenje
- SSDS - Srpska socijaldemokratska stranka
- SSDP - Srpska socijaldemokratska partija
- SSP - Srpski socijalistički pokret
- TMORO - Tajna makedonsko-odrinska revolucionarna organizacija
- UBIB - Univerzitetska biblioteka Beograd
- VMRO - Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija
- ZDT - Zbirka Dimitrija Tucovića
- ZKT - Zbirka Kaclerović Triše
- ŽS - Živan Stojković

IZVORI I LITERATURA

IZVORI I LITERATURA

I. Neobjavljena arhivska gradja

Arhiv socijalističke Republike Srbije

Fondovi:

Srpska socijaldemokratska partija
Zapisnici Srpske socijaldemokratske partije
Zbirka Dimitrija Tucovića
Zbirka Dušana Popovića
Zbirka Triše Kaclerovića
Zbirka Koste Novakovića
Memoarska gradja
Ministarstvo narodne privrede Kraljevine Srbije
Arhiv za radnički pokret, Beograd

Fondovi:

Srpska socijaldemokratska partija
Memoarska gradja

Arhiv Univerzitetske biblioteke "Svetozar Marković", u Beogradu

Fond:

Zbirka Vase Pelagića

Arhiv Saveznog sekretarijata za inostrane poslove, Beograd

Fond:

Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Srbije, političko-
- prosvetno odeljenje

Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd

Fond:

Treća armijska oblast

Arhiv Socijalističke Republike Makedonije, Skopje

Fondovi:

Generalni konzulat Kraljevine Srbije u Skoplju
Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Srbije, političko
odeljenje
Makedonska vojno-inspekcijska oblast
Zbirka Dimitra Vlahova

Zbirka Nikole Rusinskog

Zbirka Filozofski fakultet u Skoplju

Arhiv Instituta za nacionalnu istoriju Makedonije, Skopje

Fondovi:

Izveštaji srpskog konzula iz Bitolja 1911-1912.

Memoarska gradja

Narodni muzej, Leskovac

Fond:

Memoarska gradja

II. Objavljena gradja

Srpska socijaldemokratska partija, Gradja (1901-1905), tom II, knj. 1, Beograd 1966.

Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom III, Socijalistički pokret u Srbiji 1900-1919, Beograd 1950.

Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom VI, Socijalistički pokret u Bosni, Vojvodini i Makedoniji, Beograd 1951.

Srpski socijalistički pokret za vreme prvog svetskog rata, Materijali, Beograd 1958.

Radnički pokret u Srbiji do 1919, izabrani izvori, priredila Zorica Priklmajer-Tomanović, Zagreb 1959.

Prva-Druga-Treća internacionala, Gradja za proučavanje delatnosti triju Internacionala, Beograd 1952.

Sindikalni pokret u Srbiji (1903-1919)

Tom I, knj.1, Beograd 1953.

Tom I, knj.2, Beograd 1958.

Tom I, knj.3, Beograd 1962.

Tom I, knj.4, Beograd 1964.

Tom I, knj.5, Beograd 1967.

Odabrani statii za rabotničkoto i socijalističkoto dviženje vo Makedonija (1895-1914), Skopje 1962.

Istorijski arhiv na Sojuzot na komunistite na Makedonija, tom III, knj.prva, Odabrani materijali od "Rabotničeska iskra" 1909-1911, Skopje 1958.

"Makedonski glas", Organ na privrzanicitite na nezavisna Makedonija 1913-1914, Skopje 1968

Dokumenti za borbata na makedonskiot narod za samostojnost i za nacionalna država, tom prvi od naseluvanje na Slovenite vo Makedonija do krajot na prvata svetska vojna, Skopje 1981.
Srpski izvori za istorijata na makedonskiot narod 1912-1914, Skopje 1979.

III. Štampa i časopisi

"Pančevac", Pančevo 1870.

"Radenik" ("Radnik"), Beograd 1871-1872.

"Ujedinjenje", Beograd 1872.

"Javnost", List za nauke i politiku, Kragujevac 1873-1874.

"Glas Javnosti", Kragujevac 1874.

"Staro oslobođenje", Kragujevac 1875-1876.

"Radnik", Beograd 1881.

"Borba", Beograd 1882-1883.

"Narodna misao", List za društveni život, nauku i književnost, Beograd 1890.

"Tipografski vesnik", Organ Družine tipografskih radnika, Beograd 1893-1894.

"Socijal-demokrat", Organ srpskih socijalista, Beograd 1895-1896.

"Revolucija", Organ na makedonskite revolucioneri, Sofija, 1895-1896.

"Politička svoboda", Organ na makedonskite socialisti revolucioneri, Sofija, 1898.

"Radničke novine", Organ Srpske socijaldemokratske partije i Glavnog radničkog saveza, Beograd 1897, 1902-1914, Niš 1914. i 1915.

"Napred", Privredni i književni radnički list, Beograd 1900-1901.

"Radnički list", Beograd 1900-1901.

"Stari radnički list", List za zaštitu radničkih interesa, Beograd 1901.

"Niška socijalistička borba", Niš 1903.

"Radnik", Organ jedinstvenih socijalista, Kragujevac 1903.

"Radnik", Organ Mesnog odbora Socijal-demokratske stranke, Kragujevac 1904-1914.

"Tipografski glasnik", Organ Družine tipografskih radnika, Beograd 1901-1903, 1905-1914.

"Železnički glasnik", Stručni list za nauku i književnost železničku, Beograd 1905.

"Knjigovezački glasnik", Organ Udruženja knjigovezačkih radnika, Beograd 1906.

- "Proleter", Organ Saveza monopolskih, obalsko-nadničarskih i fabričkih nekvalifikovanih radnika i radnica, Beograd 1906.
- "Zanatliski savez", Organ Srpskog zanatliskog radničkog saveza, Beograd 1892-1895, 1903, 1906-1911.
- "Radnička borba", Beograd 1907.
- "Radnička borba", Organ Jugoslovenskog Socijalističkog Društva, Nju Jork, 1907 (br.1, 5 i 14)
- "Socijalist", Beograd, 1908-1909.
- "Jednakost", Organ žena socijaldemokrata, Beograd 1911.
- "Metalski radnik", Organ Saveza metalških radnika Srbije, Beograd 1911-1912.
- "Socijalistička zora", Organ Socijal-demokratske organizacije u Skoplju, 1910-1912. (br.6 i 7, 1912),
- "Radnička borba", Jugoslovenski organ Socijalističke radničke stranke, Klivland, 1913 (br.13)
- "Budućnost", Niš, 1915.
- "Budućnost", Organ Komiteta Srpske socijaldemokratske stranke i Opšteg sindikata srpskih radnika u Francuskoj, Pariz, 1918.

Časopisi

- "Rad", Književni i naučni list, Beograd 1874-1875.
- "Čas", Beograd, 1885.
- "Omladina", Časopis za nauku, književnost i društveni život, Beograd 1887-1888.
- "Omladina", Časopis za nauku, književnost i društveni život, Beograd 1888.
- "Život", List za društveni život i nauku, Beograd 1903-1906.
- "Borba", Polumesečni spis Socijalne demokratije, Urednik D. Tucović, izdanje SSDP, Beograd, knj.I-VIII, 1910-1914.

IV.Literatura

1. Knjige

- Abadžiev, Gorgi, Balkanskite vojni i Makedonija, Skopje 1958.
- Aleksić-Pejković, dr Ljiljana - dr Vladimir Stojančević, Srbija u velikoj istočnoj krizi 1875-1878. godine, Beograd 1878.
- Besarović, Risto, Vaso Pelagić, život i rad, Drugo izdanje, Beograd 1953.
- Bogdanov, V, Historijska uloga društvenih klasa u rešavanju južnoslovenskog nacionalnog pitanja, Zagreb 1954.

Božić, Ivan, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer, Istorija Jugoslavije, Beograd 1972.

Cvijić, dr Jovan, Nekoliko promatranja o etnografiji makedonskih Slovena, Beograd 1906.

Čubrilović, dr Vasa, Istorija političke misli u Srbiji XIX veka, Beograd 1958.

Dimitrijević, Sergije, Dušan A. Popović (1884-1918), studija i bibliografija, Beograd 1951.

Dimitrijević, Sergije, Socijalističke radničke organizacije u Srbiji na kraju XIX veka, Beograd 1953.

Dimitrijević, Sergije, Radovan V. Dragović (1878-1905), Beograd 1954.

Dimitrijević, dr Sergije, Srpska socijalistička prevodna literatura, Beograd 1958.

Dimitrijević, dr Sergije, Radovan Dragović, Beograd 1978.

Dragović, Radovan, Izbor članaka, Beograd 1954.

Djordjević, Miroslav, Srpska nacija u gradjanskom društvu (od kraja XVIII do početka XX veka), Beograd 1979.

Džambazovski, Klime, Kulturno-prosvetniti vrski na Makedonija so Srbija vo tekoť na XIX vek, Skopje 1960.

Hadživasiljević, Jovan, Skopska industrija i trgovina i skopski trgovci u XIX veku, Beograd 1933.

Ivanoski, dr Orde, Balkanskite socijalisti i makedonskoto prašanje od 90-tite godini na XIX vek do sozdavanjeto na Tretata internacionala, Skopje 1970. godina

Istorija države i prava jugoslovenskih naroda (do 1918. godine), Beograd 1964.

Janković, dr Dragoslav, Prve radničke demonstracije u Srbiji (Kragujevac 1876), Beograd 1953.

Janković, dr Dragoslav, Istorija države i prava Srbije XIX veka, treće, delimično preradjeno izdanje, Beograd 1958.

Janković, dr Dragoslav - B, dr Krizman, Gradja o stvaranju jugoslovenske države 1918, Beograd 1964.

Janković, dr Dragoslav, Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917, Beograd 1967.

Janković, dr Dragoslav, Srbija i jugoslovensko pitanje 1914-1915, Beograd 1973.

Janković, dr Dragoslav - Bogumil, dr Hrabak, Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Srbije 1915-1918, Beograd 1976.

Jovičić, Ž. Ž. Žujović, Beograd 1870.

Kaclerović, Triša, Militarizam u Srbiji, Beograd 1952.

Kaclerović, Triša, Radovan Dragović (1878-1905), Beograd 1954.

Kaclerović, Triša, Srpska socijaldemokratska partija prema seljaštvu, Beograd 1952.

Kaclerović, Triša, Cimervaldska konferencija, Apel srpskih socijalista civilizovanom svetu, Beograd 1952.

Kardelj, Edvard Sperans, Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja, Beograd 1958.

Koliševski, Lazar, Aspekti na makedonskoto prašanje, Skopje 1962.

Koneski, Blaže, Kon makedonskata prerodba, Skopje 1950.

Kovačević, dr Ivan, Dimitrije Tucović i drugi socijalisti o ekonomskoj politici srpske vlade 1903-1914, Beograd 1975.

Lapčević, Dragiša, Živojin Žujović "Celokupna dela Živojina Žujovića", sveska prva, Beograd 1892.

Lapčević, Dragiša, Istorija socijalizma u Srbiji, Beograd 1922.

Lapčević, Dragiša, Rat i Srpska socijalna demokratija, Beograd 1925.

Lapčević, Dragiša, Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji, Beograd 1928.

Lapčević, Dragiša, Istorija socijalizma u Srbiji, Beograd 1979. fototipsko izdanje

Lapčević, Vlastimir - Toma Milenković, Prepiska srpskih socijalista u toku prvog svetskog rata, Beograd 1980.

Lenjin, V. I, Izabrana dela, tom 8, Beograd 1960.

Lenjin, V. I, Socijalistička revolucija i pravo nacija na samoopredeljenje. Rezultati diskusije o samoopredeljenju, Beograd 1950.

Lenjin, V. I, Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma, Beograd 1960.

Lape, Ljuben, Predavanja za studente postdiplomskih studija u Skoplju, školske 1974/75. godine, beleške

Manojlović, Ljubiša, Svetozar Marković, Beograd 1963.

Marjanović, Jovan, Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama do prvog svetskog rata, Beograd 1958, Drugo dopunjeno izdanje

Marković, Svetozar, Sabrani spisi, knj.1-4, Beograd 1960-1965.

Marković, Svetozar, Izabrana dela, Beograd 1968.

Martulkov, Alekso, Meoto učestvo vo revolucionernite borbi na Makedonija, Skopje 1954, Arhiv INI

Mojsov, Lazar, Pogledi vo minatoto blisko i dalečno, Skopje 1977.

Morača, Pero - dr Dušan Bilandžić - dr Stanislav Stojanović, Istorija Saveza komunista Jugoslavije, kratak pregled, drugo izdanje, Beograd 1977.

Nedeljković, dr Dušan, Revolucija i revolucionari na delu, Svetozarevo 1980.

Paligorić, Ljubomir, "Živojin Žujović", Beograd 1960.

Pandevski, Manol, Političkite partii i organizacii vo Makedonija (1908-1912), Skopje 1965.

Pandevski, Manol, Nacionalното prašanje vo makedonskoto osloboditelno dviženje (1893-1903), Skopje 1974.

Pijade, Moša, O Dimitriju Tucoviću, Referat održan na svečanoj akademiji u Beogradu 19. novembra 1949, Izabrani spisi I tom, knjiga 5, Beograd 1966.

Pelagić, Vasa, Izabrana djela, I-III, Sarajevo 1971.

Pelagić, Vasa, Putovanje unakrst oko cjele zemlje, Beograd 1874.

Perović, Radoslav, Prilog bibliografiji srpskog radničkog pokreta (do 1919), Beograd 1957.

Petaković, Janko, Prve radničke rudarske organizacije u Srbiji (1902-1907), Beograd 1953.

Popović, dr Vasilj, Istočno pitanje, Beograd 1928.

Potemkin, V. P., Istorija diplomatije, sveska druga, (1872-1919), Beograd 1949.

Popović, Dušan, Sabrana dela, knjiga prva, Beograd 1975.

Popović, Dušan, Izabrani spisi, Beograd 1951.

Priklmajer, Zorica, Srpska socijal-demokratija u aneksionoj krizi (1908), Beograd 1953.

Radenić, dr Andrija, Socijalistički listovi i časopisi u Srbiji 1871-1918, Beograd 1978.

Redžić, Enver, Austromarksizam i jugoslovensko pitanje, Beograd 1977.

Savićević, dr Desanka, Društvena i politička teorija i kritika u radovima D. Tucovića, Beograd 1972.

Siljanov, Hristo, Osloboditelni^t borbi na Makedonija, II, Sofija 1943.

Sindikalni pokret 1903-1912. u Srbiji, Hrvatskoj, Slavoniji i Bosni i Hercegovini, Beograd 1951, preveo sa nemačkog Mihajlo Todorović

Skerlić, Jovan, Istorijski pregled srpske štampe 1791-1911, Beograd 1911.

Skerlić, Jovan, Svetozar Marković, njegov život, rad i ideje, Beograd 1910.

Skakun, Milan, Jugoslovensko-bugarski odnosi, Beograd 1980.

Strugar, Vlado, Socijalna demokratija o nacionalnom pitanju jugoslovenskih naroda, Beograd 1956.

Strugar, Vlado, Jugoslovenske socijaldemokratske stranke 1914-1918, Zagreb 1963.

Strugar, Vlado, Socijal-demokratija o stvaranju Jugoslavije, Beograd 1965.

Stojanov, dr Petar, Makedonija vo vremeto na balkanskite i prvata svetska vojna (1912-1918), Skopje 1969.

Stojanov, dr Petar, Makedonija vo politikata na golemite sili vo vremeto na balkanskite vojni 1912-1913, Skopje 1979.

Stojčić, Djoko, Svetozar Marković, izbor iz njegovih dela i dela o njemu, Beograd 1975.

Stojančević, dr Vladimir, Južnoslovenski narodi u Osmanlijskom carstvu od Jedrenskog mira 1829. do Pariskog kongresa 1856. godine, Beograd 1971.

Stojković, mr Živan, Srpska socijalna demokratija i makedonsko nacionalno pitanje (1903-1919), Leskovac 1979.

Tarle, V. J., Istorija novog veka, deo II, 1870-1918, Beograd 1949.

Taškovski, Dragan, Radjanje makedonske nacije, Beograd 1969.

Taškovski, mr Dragan, Za makedonskata nacija, vtoro dopolneto izdanje, Skopje 1976.

Todorović, Mihajlo, Internacionalizam sindikalnog pokreta u Srbiji do prvog svetskog rata, Beograd 1953.

Todorovski, dr Gligor, Prosvetnata politika na Kraljevstvoto Srbija vo Makedonija po balkanskite vojni 1912-1915. godina, Skopje 1975.

Topalović, Milenko, Hronologija radničkog pokreta u Srbiji,

knjiga I do 1919. godine, Beograd 1964.

Tucović, Dimitrije, Celokupna dela Dimitrija Tucovića, I sveska, Beograd 1924.

Tucović, Dimitrije, Izabrani spisi, knj.I i II, Beograd 1949, 1950.

Tucović, Dimitrije, Izabrani spisi, Priredio Miodrag Protić, Beograd 1964.

Tucović, Dimitrije, Prepiska, Titovo Užice 1974.

Tucović, Dimitrije, Sabrana dela I-X, Beograd 1975 (I i II) i 1980 (III-X)

Vasiljević, dr Hadži Jovan, Prosvetne i političke prilike u južnim srpskim oblastima u XIX veku, Beograd 1928.

Vendač - Rizov - Tomić, O Makedoniji i makedoncima, članci, Krf 1918, Sredili i izdali J. T. Marković i Svet. Tomić

Vlahov, Dimitar, Likovi makedonskih revolucionara, Beograd 1949.

Vučo, Nikola, Privredna istorija Srbije (do I sv. rata) Beograd 1955.

Vučo, dr Nikola, Privredna istorija naroda FNRJ do prvog svet-skog rata, Beograd 1948.

Vuletić, Vitomir, Misao i reč Svetozara Markovića, separat 15, Vrnjačka banja 1975.

Vukomanović, dr Mladen - dr Milica Milenković - dr Nadežda Jo-vanović, Sindikalni pokret u Beogradu do 1941, Beograd 1979.

Vukomanović, dr Mladen, Sindikalni pokret u Beogradu do prvog svetskog rata, poseban otisak iz knjige "Sindikalni pokret u Beogradu do 1941. godine", Beograd 1979.

Vukomanović, dr Mladen, Sindikalni pokret u Srbiji 1903-1914, Beograd 1979.

Vukomanović, dr Mladen, Radnička klasa Srbije u drugoj polovi-ni XIX veka, Beograd 1972.

Zografski, Dančo, Za radničkoto dviženje vo Makedonija do balkanskata vojna, Skopje 1950.

Zografski, dr Dančo, Jugoslovenskote socijalisti za makedonsko-to prašanje, Skopje 1962.

Zografski, dr Dančo, Razvitokot na kapitalističkote elementi vo Makedonija za vreme na turskoto vladeenje, Skopje 1967.

Zografski, dr Dančo, Avstriski dokumenti za istorijata na make-donskiot narod 1905-1906. godina, Skopje 1977.

Žujović, Živojin, Celokupna dela, sveska 1, Beograd 1892.

Žujović, Živojin, Sabrani spisi, I i II, Beograd 1974. i 1977.

2. Spomenice, zbornici, godišnjaci

Druga internacionala, Materijali za proučavanje, Beograd 1951, sa ruskog preveli Marko Vidojković i Vera Nikolova

"Ilindenski zbornik 1903-1953", Skopje 1953.

"Ilinden 1903", Materijali od simpozijuma po povod 65-godišnjinata od ilindenskoto vostanie održan na 27, 28. i 29. maj 1968. god. vo Ohrid, Skopje 1970.

Istorija makedonskog naroda, od početka XIX veka do kraja prvog svetskog rata, knjiga druga, Beograd 1970.

Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku, Zbornik radova 1, Beograd 1980.

Kongresi Druge internacionale, knjiga prva, Beograd 1953, knjiga druga, Beograd 1956.

Medjunarodni naučni skup "Velike sile i Srbija pred prvi svetski rat", održan 13-15. septembra 1974, Beograd 1976.

Makedonija kako prirodna i ekonomska celina, Skopje 1978.

Naučni skup "Svetozar Marković, život i delo", održan 24-27. novembra 1975. u Beogradu, urednik Dušan Nedeljković, Beograd 1977.

Odbrani statii za radotničkoto i socijalističkoto dviženje vo Makedonija (1895-1914), Skopje 1962.

Odbrani četiva za istorijata na makedonskiot narod, II del, Skopje 1953, sastavio Ljuben Lape

Odbrani tekstovi za istorijata na makedonskiot narod, II del, Skopje 1965, sastavio Ljuben Lape

Prilozi za Ilinden 1979, izdao Savet "Deset dena na Kruševskata republika", naučno-kulturna sredba, Kruševo 1979.

Radotničkoto dviženje na Makedonija do 1929.godina, Materijali od naučnata sredba održana vo Titov Veles na 8, 9. i 10. maj 1969. godina po povod 40-godišnjinata od smrtta na Vasil Glavinov i 50-godišnjinata na KPJ, Skopje 1971.

Sindikalni pokret u Srbiji, Bibliografija 1903-1919, knjiga peta, Beograd 1967.

Socijalistička štampa u Srbiji do XX veka, izbor članaka, I i II, Beograd 1951.

Spomenica pedesetogodišnjice radničkog pokreta Leskovca i okoline 1903-1953, izbor materijala i redakcija Sergija Dimitrijevića, Leskovac 1954.

Srpski socijalistički pokret za vreme prvog svetskog rata, materijali, Beograd 1958, materijale prikupio Mihajlo Todović

Srpska socijaldemokratska partija, Naučni skup posvećen pedesetogodišnjici smrti Dimitrija Tucovića, održan u Beogradu 18,19. i 20. novembra 1964, Beograd 1965.

"Svetozar Marković i marksizam", Zbornik radova, Niš

"Svetozar Marković o radništvu", Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 22,23. septembra 1979. u Svetozarevu, Svetozarevo 1980.

3. Članci i rasprave

Andonovski, G. Hristo, Ehoto na Ilindenskoto vostanie sred jugoslovenskrite narodi, "Ilindenski zbornik 1903-1953", Skopje 1953, str.221-254

Apostolov, dr Aleksandar, Strui, vlijanija, organizaciji i partii vo Makedonija vo periodot na sozdavanjeto na kralstvoto SHS, "Glasnik na Institutot za nacionalna istorija", god.VI, br.1-2, Skopje 1962, Oddelen otpečatok

Apostolov, dr Aleksandar, Eden neobjaven francuski dokument od 1916.godina za balkanot i avtonomijata na Makedonija, "Godišen zbornik na Filozofskiot fakultet na Univerzitetot vo Skopje", kn.23, Skopje 1971, Oddelen otpečatok

Apostolov, dr Aleksandar, Kolonizacija na muhadžirite vo Makedonija i rastrojstvo na čifliskite odnosi od krajot na XIX vek do 1912.godina, "Glasnik na Institutot za nacionalna istorija", god.IV, broj 1-2, Skopje 1960, Oddelen otpečatok

Batovski, dr Henrih, Balkanskite državi i makedonskoto prašanje pred i po Ilindenskoto vostanie, "Ilinden 1903", Materijali od simpoziumot, Skopje 1970.

Dimitrijević, dr Sergije, Srpski socijalisti i ujedinjenje Jugoslavije, "Arhivski almanah", 2-3, Beograd 1960, str. 187-193

Dimitrijević, dr Sergije, Balkanski socijalisti i prvi svetski rat, „Prilozi za istoriju socijalizma“, Beograd 1964. str. 68-78

Dimitrijević, dr Sergije, Andra D. Banković (1857-1911) "Istorijski glasnik", br.1-2, Beograd 1951, str.73-82.

Dimitrijević, dr Sergije, Dimitrije Tucović marksistički neimar Srpske socijal-demokratske stranke, poseban otisak iz "Istorijskog glasnika", god. 1949, br.4, Beograd

Dimitrijević, dr Sergije, Razvitak marksizma u Srbiji do 1919, Otisak iz "Glasa" CCLXXXIV Srpske akademije nauka i umetnosti, knj.16, Beograd 1973.

Dimitrijević, dr Sergije, Srpski socijalisti i Druga internacionala od Medjunarodnog socijalističkog kongresa u Kopenhagenu (let.1910) do prvog svetskog rata, Otisak iz Zbornika radova prikazanih na Medjunarodnom naučnom skupu „Velike sile i Srbija pred prvi svetski rat“, Beograd 1976.

Dimitrijević, dr Sergije, Dušan Popović i makedonskoto prašanje vo periodot pred Balkanskite vojni, Ilinden 1903, Materijali od simpoziumot, Skopje 1970.

Ivanoski, dr Orde, Južnoslovenskote socijalisti i Ilindenskoto vostanie, Ilinden 1903, Materijali od simpoziumot, Skopje 1970, str.303-319.

Ivanoski, dr Orde, Stavot na makedonskote, bugarskote i srpskote socijalisti sprema odlukite na Berlinskiot kongres i odnosot na golemite sili i balkanskote vladi kon neoslobodenite balkanski narodi, Sarajevo 1977.

Ivanoski, dr Orde, Radnički pokret Makedonije prema makedonskom oslobodilačkom pokretu 1893-1918, Zbornik radova, knj.1, Simpozijum "Oslobodilački pokreti jugoslovenskih naroda od XVI veka do početka prvog svetskog rata", 1976, str.333-345

Ivanoski, dr Orde, "Revolucija" i "Politička svoboda" prvi makedonski socijalistički vesnici, Poseban otisak iz zbornika "Počeci socijalističke štampe na Balkanu", Beograd 1974. str. 205-222

Ivanoski, dr Orde, "Rabotnički vesnik" - organ na Solunskata socijalističkata federacija 1909, Poseban otisak iz zbornika "Počeci socijalističke štampe na Balkanu", Beograd 1974, str. 223-234

Ivanoski, dr Orde, Polemikata na Dimo Hadži Dimov so Gavril Georgiev okolu učestvoto na socijalistite vo makedonskoto osloboditelno dviženje, Rabotničkoto dviženje na Makedonija do 1929. godine, Skopje 1971, Oddelen otpečatok

Ivanoski, dr Orde, Nikola Karev besmrtniot "predsedatel na Kruševskata republika", "Istorija", II, 1-2, Skopje 1966, str.153-164

Ivanoski, dr Orde, Južnoslovenski socijalisti i ilindenski ustanak, "Jugoslovenski istorijski časopis", br.3-4, 1968, Posebni otisak, str.57-70

Ješić, Rafajlo, Ideološko-političke struje u radničkom pokretu Srbije 1903-1914, „Tokovi revolucije“, IV, Beograd 1969, str.3-153

Jovanović, Žarko, Srpska socijaldemokratska partija prema seljaštvu 1903-1914, „Tokovi revolucije“, IV, Beograd 1969, str. 157-259

Karasev, Viktor, Živojn Žuevič, "Istorija filozofii", t.II, Moskva 1957, str.454-475

Karasjov, Viktor, O saradnji srpskog demokrate Živojina Žujovića u listu "Golos", Zbornik Matice srpske za društvene nauke, 51, Novi Sad 1968, str.60-78

Karasjov, Viktor, Početak publicističke djelatnosti Živojina Žujovića u Rusiji, "Istorijski časopis", XVI-XVII, Beograd 1970, str.287-201

Karasev, Viktor, Sotrudništvo Živojina Žuëviča v "Sovremenike" (1863-1865), "Sovetskoe slavjanovedenie", 1, Moskva 1971, str. 41-58

Karasjov, Viktor, Napisi Živojina Žujovića u ruskim listovima 1864. i 1865. godine, "Tokovi revolucije", VII, Beograd 1971, str.319-393

Karasjov, Viktor, Anonimni članci Živojina Žujovića u "Sankt-Peterburskim vedomostima" za 1866. godinu, "Istorijski zapisi", 1, Titograd 1969, str. 95-133

Knežević, Djordje, Živojin Žujović, "Enciklopedija Jugoslavije", knj.8, Zagreb 1971, str.650

Lape, Ljuben, Patuvanjeta na Vasilij Vasiljević Vodovozov vo Vardarska Makedonija vo 1914. godina i negovite vpečatoci, "Glasnik Instituta za nacionalna istorija", god.XX, br.3, Skopje 1976, str.237-270

Lape, Ljuben, Pridonesot na makedonskite studenti vo stranstvo za razvitokot na makedonska nacionalna misla i odbrana na makedonska nacionalna individualnost, "Istorija", god.VI, br.2

Lainović, Andrija, Medjunarodni mitinzi u inostranstvu 1903. godine za zaštitu Makedonije i Jermenije, „Godišen zbornik na Filozofski fakultet na Univerzitetot vo Skopje“, knj.4, Skopje 1978, str.93-110

Lainović, Andrija, Neki diplomatski podaci o revolucionarnim idejama u Beogradu 1871-1872, "Pregled", sv.3, Sarajevo 1971, str.238-240

Lainović, dr Andrija, Obid na italijanskoto političko vlijanie na makedonskata studentska organizacija vo Švajcarija vo 1919. godina, „Istorija“, spisanie na sojuzot na istoriskite društva na SR Makedonija, godina IX, Skopje 1973, br.1, str.127-133, Separat

Lainović, dr Andrija, Jedan neobjavljeni rukopis o srpsko-bugarskim odnosima pred prvi svetski rat, Otisak iz Posebnih izdanja Srpske akademije nauka i umetnosti CDXVI, Odeljenje društvenih nauka, knj.61 - Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat, Beograd 1967. str.407-416

Lainović, dr Andrija, Misija Jovana Cvijića u Londonu 1915. godine, „Vranjski glasnik“, knj.VII, Vranje 1971, Poseban otisak, str.301-322

Lapčević, Dragiša, O Živojinu Žujoviću, "Borba", 4 i 5, Beograd, februar i mart 1911. 134-139, str.185-190

Maksin, Jelena - Anica Lolić, Bibliografija o velikoj istočnoj krizi 1875-1878, knjiga I 1875-1978, Beograd 1979.

Marjanović, Jovan, Reforma ili revolucija na Balkanu, "Jugoslovenski istorijski časopis", 3-4, Beograd 1975.

Milutinović, dr Kosta, Razvoj federalističke misli kod podunavskih naroda, Novi Sad, Preštampano iz „Rada vojvodjanskih muzeja“, 4, str.71-95

Milutinović, dr Kosta, Socijalisti o ulozi Južnih Slovena u rešavanju istočnog pitanja, „Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine“, 1959, str.87-119

Milutinović, dr Kosta, Balkanska konferencija i makedonsko pitanje, Novi Sad 1958, str.41-61, Preštampano iz knjige "Rad vojvodjanskih muzeja", sv.7

- Milutinović, dr Kosta, Prvi socijalisti u Beogradu, "Godišnjak Muzeja grada Beograda", I, 1954, str.237-254
- Milutinović, dr Kosta, Federalistička koncepcija Svetozara Markovića i Dimitrija Tucovića, "Balcanica", 1974, V, str.91-123
- Miljoska, Desa, Ekonomske osnove društvene strukture makedonskih gradova u drugoj polovini XIX veka, "Godišnji zbornik Filozofskog fakulteta", XV, Skopje 1963, str.51-120
- Miljoska, Desa, Klasna struktura makedonskog društva u drugoj polovini XIX veka, "Jugoslovenski istorijski časopis", V/1-2, Beograd 1966, str.101-126
- Miljoska, Desa, Dve razvojni etapi vo ekonomsko-opšttestveniot razvitak na Makedonija vo XIX vek, GINI, VI/2, Skopje 1963, str. 35-78
- Pandevski, Manol, Značeen programski dokument na srpskata vlada sprema makedonskoto prašanje od početkot na XX v, "Glasnik na institutot za nacionalna istorija", 1975, 2, str.237-215
- Perović, Radoslav, Bibliografija radova Svetozara Markovića, deo I, Istorijski glasnik, 1949, sv.1, str.123-125
- Pelagić, Vasa, Autobiografija, "Brazda", knj.IV/1951.
- Pelagić, Vasa, Solun i njegovo savremeno značenje, "Dnevni list", Beograd, br.148-152
- Priklmajer, Zorica, Srpskata socijal-demokratija i makedonskoto nacionalno prašanje (1903-1914), "Sovremenost", 1954, god.IV, br.5, str.355-369
- Priklmajer-Tomanović, Zorica, Radnički pokret u jugoslovenskim zemljama do 1914. godine, Priručnik za istoriju medjunarodnog radničkog pokreta, Beograd 1964, str.415-450
- Radenić, dr Andrija, Razvoj socijalističke misli u jugoslovenskim zemljama do 1918, "Nastava istorije", Zbornik stručno-metodskih radova, Beograd 1967, str.53-108
- Redžić, Enver, Stanovište Srpske socijaldemokratske partije prema balkanskom i jugoslovenskom pitanju, "Tokovi revolucije", X-XI, Beograd 1974-1975, str.239-305
- Simić, Sv. Stanoje, Prilozi za gradju o počecima socijalističkog pokreta u Srbiji, "Delo", I, br.5, Beograd 1955, str.576-588
- Stanković, Katarina, Društveno-ekonomska koncepcija Živojina Žujovića, "Tokovi revolucije", Zbornik istorijskih radova, XII-XIII, Beograd 1977-1978, str.3-82

Stanojčić, Ilija, O jednom dosad nepoznatom članku Svetozara Markovića o parlamentarizmu i nacionalnom pitanju, Srpska akademija nauka, Spomenik CVI, Odeljenje društvenih nauka, nova serija 8, Beograd 1956.

Stojković, dr Andrija, Novi naučni dokazi etničkog i nacionalnog identiteta Makedonaca, "Gradina", god.X, br.10, Niš 1975, str.18-24

Topalović, Milenko, Delatnost Srpske socijaldemokratske partije u parlamentu (1903-1914), "Tokovi revolucije", VII, Beograd 1971, str.97-260

Todorović, M, Istorijaska skica srpskog socijalističkog pokreta (priredio za štampu: Vojo Jeremić), "Tokovi revolucije", zbornik istorijskih radova, XII-XIII, Beograd 1977-1978, str.85-125

Hrabak, Bogumil, Stanje u Vardarskoj Makedoniji u jesen i zimu 1918. godine, poseban otisak "Istorijskog glasnika", br.4, 1966, Beograd 1968.

Hrabak, Bogumil, Pokušaj srpske vlade da politički koristi socijaldemokrate 1917-1918. godine, "Arhivski almanah", br.4, Beograd 1962, str.107-134

Hrabak, Bogumil - Klime Džambazovski, Srpski socijaldemokrati na solunskom frontu u Solunu i na Krfu 1916-1918. godine, "Istorijski glasnik", 1-4, 1961, str.151-197

Vukomanović, dr Mladen, Živojin Žujović o rešenju nacionalnog pitanja balkanskih naroda, Medjunarodni naučni skup "Velike sile i Srbija pred prvi svetski rat", Beograd 1976.

Vučetić, Terezija, Srpska socijaldemokratska partija o makedonskom nacionalnom pitanju, "Prilozi", 24-25, Bitola 1976, str. 327-345

Zografski, Dančo, Sličnosti i razliki vo sfakaneto na Svetozar Marković i na prvite makedonski socijalisti, "Glasnik na Institutot za nacionalna istorija", 1975, XIX, 3, str.59-78

Zografski, Dančo, Društveno-ekonomska politika u Makedoniji i ideje Svetozara Markovića i makedonskih socijalista u preobražaju Balkana, "Doba", 1975, III, 3-4, str.2

Zografski, dr Dančo, Ekonomske prilike u Makedoniji i odraz ideja Svetozara Markovića na socijalistički pokret u Makedoniji, "Svetozar Marković i ekonomske nauke", Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 22, 23. septembra 1975. u Svetozarevu, Svetozarevo 1976, str.45-50